

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛЬТЕТИ

**ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ: ТАРАҚҚИЁТ
ТАМОЙИЛЛАРИ, ИЛМИЙ МУАММОЛАР,
ИСТИҚБОЛДАГИ ВАЗИФАЛАР**

ТОШКЕНТ - 2013

Ушбу илмий тўплам Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети ўзбек тилшунослиги кафедраси томонидан “Ўзбек тилшунослиги: тараққиёт тамойиллари, илмий муаммолар, истикболдаги вазифалар” мавзусида 2012 йил 17-18 октябрда ўтказилган Республика илмий - амалий анжуманининг материалларини ўз ичига олган. Тўплам икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми таниқли тилшунос, филология фанлари доктори, профессор, ЎзФА академиги Иристой Кўчқортоевнинг хотирасига бағишланган мақолалардан иборат.

Иккинчи қисмидан тилшунослик назарияси ва тил тарихи, фонетика ва лексикология, морфология ва синтаксис ҳамда ўзбек тилини ўқитиш методикасининг долзарб масалаларига бағишланган илмий мақолалар жой олган.

Илмий тўпламдаги мақолалар тилшунослик масалаларига кизиқувчи магистрлар, илмий ходимлар ва профессор - ўқитувчиларга асқотади.

Масъул муҳаррир:

ф.ф.н., доцент А.Рафиев

Таҳрир хайъати:

**ф.ф.д., проф. Б.Менглиев
ф.ф.д., проф. М.Қурбонова
илмий ходим А.Шаймарданова**

Тақризчилар:

**ф.ф.д., проф. С.Мухаммедова
ф.ф.д., проф. Т.Эназаров**

Мазкур илмий тўплам Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети Илмий кенгашининг 2012 йил 26 декабрда ўтказилган йиғилишида муҳокама этилиб, унинг 6-сонли баённомаси қарори билан нашрга тавсия этилган

МУНДАРИЖА

ХОТИРА

1. Ҳ.Дадабоев. ҲАҚИҚИЙ ИНСОН	7
2. Қ.Содиқов. ЎЗБЕК ТУРКОЛОГИЯСИНИНГ ЖОНКУЯРИ	9
3. М.Жўрабоева. УЛУҒЛАР НАЗАРИГА ТУШГАН ОЛИМ.....	11
4. А.Рафиев,А.Алимбеков. УСТОЗ ЎЗБЕК ЗИЁЛИСИНИНГ НАМУНАСИ ЭДИЛАР	14
5. Ж.Худойбердиев. МИЛЛАТИГА САДОҚАТЛИ ОЛИМ.....	17
6. А.Рафиев. ОНА ТИЛИМИЗ ТАРҒИБОТЧИСИ	20

Тил назарияси ва тарихи

7. Р.Сайфуллаева, Л.Элмуродова. ТИЛНИНГ КЕЛИБ ЧИКИШИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР.....	23
8. Б.Менглиев. ЎЗБЕК ТИЛИНИ СУБСТАНЦИАЛ - ПРАГМАТИК ТАДҚИҚ ҚИЛИШ – ДАВР ТАЛАБИ.....	27.
9. М.Абдурахмонова. МЕНТАЛИНГВИСТИКА ВА КОГНИТИВ ТИЛШУНОСЛИК.....	28
10. Н.Сайидирахимова, У.Қобулова. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАНИШИГА ДОИР	32
11. Х.Махамедова,А.Гулямова. ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИҚДА КОМПЬЮТЕР ИНГВИСТИКАСИ.....	35
12. Н.Охундаева. ТИЛЛАРАРО АНАЛОГИЗМЛАР ТАҲЛИЛИ.....	37
13. Г.Искандарова. КАТТА ЁШДАГИ ИНСОНЛАР БИЛАН МУЛОҚОТ ЖАРАЁНИДА БОЛА МУНОСАБАТИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ.....	39
14.Х.Йўлдашева.ТАРИХИЙ БАДИИЙ ДИСКУРСДА ИЖОБИЙ ФЕЪЛ-АТВОР ИФОДАЛОВЧИ БИРЛИКЛАРНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТИ.....	41
15.А.Шаймарданова. МАЪНО КУЧАЙТИРУВЧИ ВОСИТАЛАР.....	42
16. З.Ҳамидов. “ЎҒУЗНОМА” ВА УНИНГ ТИЛИ ХУСУСИДА.....	44
17. Б.Абдушукуров. “ҚИСАСИ РАВҒУЗИЙ”ДА ТУРКИЙ СЎЗЛАРДАН ЯСАЛГАН ЛЕКСЕМАЛАР ТАҲЛИЛИГА ДОИР.....	50
18. А.Аҳмедов.ҚЎЛЁЗМА ЛУҒАТЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР(“Луғати Нейматуллоҳ” мисолида).....	54.
19. М.Хўжамқулова. ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ПРАГМАТИК ЁНДАШУВ.....	56
20.А.Убайдуллаев. “ЛУҒАТИ ТУРКИЙ”ДА СЎЗ СЕМАНТИКАСИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ	57

ФОНЕТИКА ва ЛЕКСИКОЛОГИЯ

21. М. Абдиев. ТИЛ ЛЕКСИК БОЙЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА КАСБ - ХУНАР АТАМАЛАРИНИНГ РОЛИ.....	61
22. А. Рафиев. 20 – 30 йиллар ўзбек тили луғат таркибидаги ўзгаришларга доир	64
23. З. Холмонова. ТАШҚИ ЁЗУВ ВА РЕКЛАМА ТИЛИГА ОИД ДОЛЗАРБ МУАММОЛАР	67
24. Т. Эназаров. “ЎЗБЕК НОМШУНОСЛИГИ” КУРСИНИНГ МАНБАЛАРИ	70
25. Ҳ. Ёлғоров, З. Ёркулов. ҲАРБИЙ ТЕРМИНЛАРДА ДАРАЖАЛАНИШ.....	74
26. М. Исаева. НУТҚҚА ХОС БАЪЗИ ЭВФЕМИК БИРЛИКЛАРНИНГ ГЕНДЕР ХУСУСИЯТЛАРИ.....	76
27. Х. Қодирова. АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ КИНОЯВИЙ ДИСФЕМИЗМЛАРДАН Фойдаланиш маҳорати.....	81
28. И. Пардаева, М. Латипов. Сирдарё вилояти аҳолиси лексикасида ибораларнинг қўлланилиши.....	83
29. Е. Ширинова. ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ БАНК-МОЛИЯ ТЕРМИНЛАРИ ПОЛИСЕМИЯСИ.....	85
30. Ҳ. Бердиев. ЎТОВСОЗЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЎЗАРО АНТОНИМИК МУНОСАБАТИ МАСАЛАСИГА ДОИР.....	89
31. З. Ёркулов. ЗОМИН ВОҲАСИДАГИ АЙРИМ ЭТНОНИМЛАРНИНГ АТАЛИШИ ҲАҚИДА.....	93
32. С. Маҳмудова. ТЕРМИН ЯРАТИШНИНГ БИР УСУЛИ ҲАҚИДА.....	95
33. Д. Раджабова. ЗООФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР ОРАСИДАГИ СЕМАНТИК МУНОСАБАТЛАР.....	97
34. У. Худойназарова. “АЛПОМИШ” ДОСТОНИДА МАЪНОДОШ СЎЗЛАРНИНГ қўлланилиш кўлами.....	99

МОРФОЛОГИЯ ВА СИНТАКСИС

36. М. Миртожиев, С. Муҳамедова. ОТНИНГ МАНТИҚИЙ - СЕМАНТИК ВАЛЕНТЛИКЛАРИ	102
37. Ё. Тожиев, Н. Алавутидинова. ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ СЎЗ ЯСАЛИШИ ТИЗИМИГА ДОИР ТАЛҚИНЛАР.....	105
38. С. Каримов, А. Пардаев. ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР ГРАММАТИК МАЪНО ИФОДАЛОВЧИ ВОСИТА СИФАТИДА.....	111
39. Ш. Фуломова. ТОПИШМОҚЛАРНИНГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	116
40. М. Қурбонова. ЛИСОНИЙ СИНТАКТИК ҚОЛИПНИНГ НУТҚИЙ ВОКЕЛАНИШИДА УМУМИЙ ҚОНУНИЯТЛАР.....	119
41. Н. Аҳмедова. ҲАВОЛА БЎЛАКЛИ ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАРДА СЕМАНТИК СИНТАКТИК НОМУВОФИҚЛИК.....	121
42. Эрназарова М.С. СОН КАТЕГОРИЯСИ [-ЛАР] ШАКЛИ УМУМИЙ ГРАММАТИК МАЪНОСИНИНГ ВОКЕЛАНИШИДА ЛИСОНИЙ ВА ПРАГМАТИК ОМИЛЛАР ҲАМКОРЛИГИ.....	123
43. М. Умурзокова. АТОВ ГАПЛАРНИНГ ОТ ПРЕДИКАТ БИЛАН АЛОҚАЛАСИ.....	127
44. М. Жамолхонова. “АЛПОМИШ” ДОСТОНИДА ДАРАК ГАПЛАР.....	129
45. Д. Қўлбоева. ЎЗБЕК ТИЛИДА ИСТАК ГАПЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ ХУСУСИДА.....	131

46. М.Ҳамидова. ЙИҒИҚ ҚИСМЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР ҲАҚИДА..... 133

МЕТОДИКА

47. И.Мирзаев. ГРАММАТИКА ЎҚИТИШ МУАММОЛАРИ.....136

48. Т.Зиёдова. ИНТЕГРАТИВ ТАЪЛИМ ИЖТИМОЙ – ИҚТИСОДИЙ ВА
ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАРАҚҚИЁТ ГАРОВИ.....140

49. Д.Раҳимова. ТИЛНИ ЎРГАНИШДА ЛИНГВОМАДАНИЙ ОМИЛЛАРНИНГ
ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ..... 143

50. М. Холбекова. ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА НОАНЪАНАВИЙ ДАРСЛАР..... 145

51. Ғ.Ҳомидов. ФОНЕТИК МАШҚЛАР – ЎҚУВЧИЛАРДА НУТҚИЙ МАЛАКАЛАРНИ
ШАКЛЛАНТИРУВЧИ МУҲИМ ҚУРИЛМА.....147

52. С.Тошалиева. МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА ТИЛ ТАЪЛИМИГА ОИД МУАММОЛАР
ҲАҚИДА..... 150

53. Д. Фаттахова. ДАВЛАТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШ САМАРАДОРЛИГИНИ
ОШИРИШ ОМИЛЛАРИ.....152.

54. Н.Эгамбердиева. ИХТИСОСЛИК НУТҚИНИНГ ЛИСОНИЙ МАТЕРИАЛИНИ
ТАНЛАШ ВА ЎРГАТИШ УСУЛЛАРИ.....157

Х О Т И Р А

ҲАҚИҚИЙ ИНСОН

Ҳ. Дадабоев (ЎЗМУ)

Шахснинг ҳақиқий инсонийлик даражасини белгиловчи асосий ўлчов халқ, эл-юрт равнақи, тараққиёти йўлида қилган солиҳ амалларидир. Инсон эртами-кеч бу фоний дунёдан кўз юмади, аммо эл-улусга яхшилик қилган, савобли ишларни ўзига касб қилган комил инсоннинг номи кишилар қалбида абадул-абад қолади. Замонамизнинг ҳақиқий инсонлари сурати ва сийрати тўғрисида гап кетганда ўзининг бутун онгли фаолиятини ва Тангри инъом этган истёбодини миллат манфаати йўлида хизмат қилишга қаратган, кўп улуғлар қатори ўзбек тилшунослигининг ривожланишига салмоқли улуш қўшган мухтарам устоз Иристой ака Қўчқортоевнинг сиймоси ҳам кўз ўнгимда гавдаланади.

Менинг устоз билан танишувим талабалик йилларимга тўғри келади. 1969 йили ТошДУ Роман-герман факультетининг учинчи курс талабаларига “Умумий тилшунослик” фанидан маърузалар ўқилиши маълум бўлди. Ҳозирги асосий бинонинг еттинчи қаватидаги тахминан эллик талаба билан тўлган аудиторияга ўрта бўйли, тимқора сочли, қалин қошли, чарм портфель кўтарган, кўзойнак таққан ўрта ёшли бир киши шахдам қадамлар билан кириб келди. Салом-алиқдан сўнг у ўзини таништириб, исми-фамилияси Иристой Қўчқортоев эканлиги, 1939 йили Сайрамда туғилгани, Ўрта Осиё давлат университети Филология факультетини тамомлагани, 1960-1963 йилларда ТошДУ аспиранти бўлгани, 1965 йили “Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик нававторлиги” мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлагани, ҳозир умумий тилшунослик кафедрасининг доценти сифатида фаолият кўрсатаётганлиги ҳақидаги маълумотларни берди. Шундан сўнг устоз “Умумий тилшунослик” фанининг предмети, вазифалари ҳақида жўшиб гапирди. Мана шу ондан бошлаб устознинг маърузаларини диққат билан тинглар, семинарларда фаоллик кўрсатар эдим. Тилшуносликка бўлган қизиқишимни пайқаган домла менга келажакда илм билан шуғулланишни тавсия этар эди. Ўқишни тамомлагач, мени факультетда ишга олиб қолишди. Дарсларо танаффус пайтларида Иристой ака билан турли мавзулар устида суҳбатлашар, тилшунослик масалалари борасида фикр алмашар эдик. 1977 йили менинг ЎЗРФА Тил ва адабиёт институтига аспирантурага кетишим устоз билан бўлган алоқаларимнинг ўзгачароқ йўсинда кечишига туртки бўлди. Энди биз кўпроқ Ихтисослашган кенгашда ўтадиган химоялар чоғида кўришар, ҳол-аҳвол сўрашар эдик. 1981 йили химояга қўйилган номзодлик диссертациямнинг авторефератига биринчилардан бўлиб ижобий тақриз юборган устоз Иристой ака Қўчқортоев эди. Домла ҳалол, ҳиммати баланд ва оқил инсон тарзида ҳамisha ёш кадрларни вояга етказиш, уларга қўлидан келганча марҳамат кўрсатиш, қийин пайтларда уларга далда беришни ўзининг инсоний бурчи деб билар эди. Далил сифатида бир воқеани келтиришни маълум топдим. 1990 йилнинг бошида Иристой ака Республика илмий тадқиқот институтлари ҳамда олий ўқув юрғларида бир қатор изланувчиларнинг 10.02.06-туркий тиллар ихтисослиги бўйича илмий тадқиқотлар олиб бораётгани, бироқ тайёр

диссертацияларни ҳимоя қилиш учун Ўзбекистонда Ихтисослашган кенгашнинг йўқлиги, тадқиқотни ёклаш учун Москва, Ленинград, Боку ёки Олмотага бориш зарурлиги, бундай салбий ҳолатнинг Республикада тилшунослик бўйича иқтидорли кадрлар тайёрлашга тўсқинлик қилаётганлигини яхши англаб етди ва унга барҳам беришга жиддий киришди. Домланинг сазой-ҳаракати туфайли собиқ СССР Министрлар совети қошидаги ОАК ТошДУ Ўзбек филологияси факультети ҳузурида юқорида зикр этилган ихтисослик бўйича Ихтисослашган кенгаш очишга ижозат берди. Ушбу Ихтисослашган кенгашда 1992 йили Қозокбой Маҳмудов, мазкур сатрлар муаллифи ва Қосимжон Содиков докторлик диссертацияларини муваффақият билан ҳимоя қилишган эди. Мазкур Ихтисослашган кенгашга Иристой ака Қўчқортоевнинг ташаббуси билан аъзо этиб киритилганимдан, унда маълум бир фурсат домла билан ёнма-ён хизмат қилганимдан ўзимни бахтиёр ҳисоблайман.

Маълумки, Иристой аканинг кейинги бир неча йиллик фаолияти Туркияда кечди. 1996-2000 йиллар давомида тўрт марта Анқара, Истамбул ва Измирда ўтган халқаро анжуманларда қатнашиш, хизмат сафарида бўлиш менга ҳам насиб этди. Ҳар гал Туркияга борганимда устоз билан юз кўришар, у кишининг суҳбатларини тинглашга муяссар бўлар эдим. Турк олимлари домлани жуда ҳурмат қилишар, у кишини лингвистиканинг билимдони сифатида тан олишар эди. 1996 ва 2000 йилларда Анқара ҳамда Измир шаҳарларида бўлиб ўтган туркийшуносларнинг анъанавий учинчи ва тўртинчи қурултойларида Иристой Қўчқортоевнинг атоқли туркологлар қатори шўъба раиси этиб тайинланиши олимнинг йирик тилшунос тарзида эътироф этилганлигидан далолатдир.

Устоз билан сўнгги дийдорлашув 2000 йилнинг 29 сентябрида Измирдан шимол-шарқда жойлашган муҳташам Сузар Парадисе меҳмонхонасида бўлиб ўтди. Дунёнинг 23 давлатидан келган 200 дан зиёд туркологлар 5 кун давомида 18 шўъбада ўзаро фикр алмашишни ниҳоясига етказиб, кечки хайрлашув зиёфатга ҳозир бўлишган эди. Илгаригагина нисбатан анча озиб қолган, ҳорғинлиги биров сезилиб турган Иристой ака одағдагидек ўзбекистонлик ҳамкасблари билан бир дастурхон атрофида ўтирди. Зиёфат охирида домла шу кунни тунда Анқарага жўнаб кетишини маълум қилди ва ҳамма билан кучоқ очиб хайрлашди. Хайрлашув асносида устоз мен билан Қ.Содиковга: “Ҳамидулла ва Қосимжон ука! Сизларнинг республикадагина эмас, балки хорижда ҳам маълум даражада танилганларингиздан беҳад хурсандман. Сизларга айтадиган бир насиҳатим бор, у ҳам бўлса, инсонларга фақат яхшилик қилинлар. Шу гапим ёдларингдан асло чиқмасин”, – деб мурожаат қилдилар. Биз домлага кўрсатган эътиборлари учун чин юракдан миннатдорлик изҳор этиб, ўзбекистонлик бошқа анжуман қатнашчилари қатори автобусгача кузатиб кўйдик.

Валентлик назарияси ва компонент таҳлил масалаларини биринчилардан бўлиб ўзбек тилшунослигига олиб кирган, стилистика, лексикология ва семасиология муаммоларини ечиш борасида самарали меҳнат қилган, эзгу ишларни амалга оширишни ўзининг бош мақсади деб билган ҳақиқий Инсон ва самимий Устоз Иристой ака Қўчқортоев руҳларига мангу ором тилаймиз.

ЎЗБЕК ТУРКОЛОГИЯСИНИНГ ЖОНКУЯРИ

Қ.Содиқов (ТДШИ)

Олим ва фозил Иристой Қўчқортоев ўзбек филология билими, туркологиянинг жонкуярларидан, фанда ўз ўрни, ўз сўзига эга, билимли олим, ўздан кейинги авлодга, айниқса, интилувчан ёшларга яхшилигини аямайдиган, ҳимматли, бағри кенг инсон эди.

Мен Иристой ақани талабалик давримдан биламан: у бизга “Умумий тилшунослик”дан дарс ўтган. Тилшуносликнинг назарий билимларини лўнда ва чиройли қилиб тушунтириб берарди домла. Бизда тилшуносликка, туркологияга бўлган қизиқишни уйғотганлардан бири ҳам у эди.

Менинг илмий фаолиятим, кўпроқ, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Қўлёмалар институти билан боғлиқ: 1980–82 йиллардан Қўлёмалар институтида Азизхон Қаюмовнинг қўл остида биз, уч киши – Мирсодиқ Исҳоқов, Насимхон Раҳмонов ва мен, Ўрта Осий халқларининг исломга қадар яратган ёзма ёдгорликларини, кўхна битигларни ўрганиш ишига киришдик. Мен бу олимлар қаторида юриб номзодлик диссертациямни ёздим, докторантурада бўлдим, илмий ходим, бўлим бошлиғи лавозимларида ишладим. Ўша чоғлар Қўлёмалар институтида кучли илмий муҳит юзага келган эди. Чини билан айтганда, ўша муҳит бизни, шу қаторда мени ҳам оёққа кўйдди. Шундай эрса-да, кейинги илмий фаолиятим анча йиллар Тошкент давлат университетининг ўзбек филологияси факультети билан боғланиб қолди.

1987 йили номзодлик диссертациямни ёклаганимдан сўнг профессор Карим Назаров ва Иристой Қўчқортоев мени Ўзбек тилшунослиги кафедрасига ишга чақирди. Бу гапни домламиз Азизхон Қаюмовга айтгандим, йўқ демади; университетда ўриндош сифатида ишлашимга кўнди. Чунки ўзи бизнинг олий ўқув юрларида дарс ўтиб, айни билимларни ёшларга ўргатиб, шогирдлар етиштиражагимизни насихат қилиб турарди. Шу сабаб бўлиб, мен университетнинг ўзбек филологияси факультети билан боғланиб қолдим.

Ўша кезлар Карим Назаров кафедра мудири, Иристой Қўчқортоев эса факультет декани, шу билан бирга, Туркий филология кафедрасининг мудири эди (мен бу икки олимдан кўп яхшилик кўрдим). У ерда ўриндош сифатида анча йил дарс бердим. Доимий ишга ҳам ўтказмоқчи бўлишганди, лекин Қўлёмалар институтидаги ишимни ташлаб кетолмадим. Университетда “Ўзбек тили тарихи” фанидан ҳамда махсус курсдан дарс ўтардим. Ўшандан буён талабаларга қадимги туркий ёзувлардан дарс ўтаман. Бошланиши эмасми, талабаларга дарс ўтишни яхши кўрардим. Қолаверса, у ерда шаклланган илмий муҳит, тилшунослар давраси менга ёқарди. Менинг Қўлёмалар институтидаги илмий ишларим билан дарс жараёни уйғунлашиб кетган эди: академияда китоб титкилаб йиққан билимларимни, талабаларга бориб гапираман; кўнглим тоғдай кўтарилиб кетади. Талабаларга билим бераман, деган домла доимо ўз устида ишлаши, тинмай изланмаги керак эканини ўша муҳитда тушуниб етганман.

Мен Иристой Қўчқортоев бошқарган илмий мажлисларда кўп катнашганман, ўз соҳам тўғрисида ҳам домла билан анча суҳбатлашганим эсимда. Домла қадимги туркий ёдгорликларнинг билимдони, туркологиянинг муҳим йўналишларини, фанининг келажagini тушунадиган, теран ўй-фикрли

олим эди. Университетда Туркий филология кафедрасини тузган, туркий тилларни, туркологиянинг назарий асосларини ўрганишу ўргатишга кенг эътибор қаратган олимлардан бири ҳам Иристой Қўчқортоев бўлади. Унинг ёлғиз бизда эмас, чет эл туркологлари орасида ҳам обрўси бор эди. Домланинг қўл остида қанча-қанча ёшлар шу соҳани эгаллади, илмда оёққа турди. Домла кўпга яхшилик қилди, лекин бировга қилган яхшилигини миннат қилмасди.

Иристой ака бизнинг соҳага, қадимги ёзма ёдгорликларга айрича эътибор билан қарарди. Ўзбек фани учун шу соҳалар жуда керакли экани, дунё туркологиясига тенглашмаклик учун ана шу фанларни ривожлантирмоқ лозимлигини домла тўғри аёнларди. Ҳатто Москва, Санкт-Петербургдан йирик, таниқли туркологларни ишга чақиради, жила кулмаганда, қисқа муддатли курсларга тақлиф этарди. Д.Насилов, А.Гузьев сингари профессорлар домланинг чорлови билан университетга келиб дарс ўтганлиги эсимда. Мени улар билан учраштираган ҳам домла бўлади. Домла ўзбек филологияси, туркология билими, унинг унуми учун тинмай ишлади. Бор куч-ғайратини, билимини соҳа ривожига қаратди. Тошкент давлат университетиди ўзбек филологияси йўналишининг кенгайиб, гуркираган палласи ҳам Сиддик Фузайлов, Иристой Қўчқортоев, Бегали Қосимов сингари олимларнинг раҳбарлиги даврларига тўғри келади.

1992 йили докторлик диссертациямни ёқладим. Ишим XI-XV юзйилликларда қадимги уйғур ёзувида битилган ёзма ёдгорликларнинг график ва фонетик хусусиятларига бағишланган бўлиб, 10.02.06 – туркий тиллар ихтисослигига тушарди. Ўзбекистонда ушбу ихтисослик бўйича ихтисослашган кенгаш Мирзо Улуғбек номидаги Тошкент давлат университети (ЎЗМУ) қошида тузилган эди. Кенгашга соҳанинг кучли ва таниқли олимлари йиғилганди. Филология фанлари доктори, профессор Иристой Қўчқортоев кенгашга раислик қиларди. Ишимни муҳокамадан ўтказиб, ихтисослашган кенгашга олиб борганимда, домла илиқ кутиб олди. “Қатта иш бўлибди, Ўзбекистон фанида янги йўналиш. Ҳимояни ўзимизда ўтказамиз”, деб қўшиб қўйди. Домла айтганидай бўлди: диссертациямни университет қошидаги ихтисослашган кенгашда ёқладим. Мажлисни домланинг ўзи бошқарди. Ишимга Олма-ота университетининг профессори, таниқли турколог Алтай Аманжолов, Тошкентдан эса Ғанижон Абдурахмонов ва Мирзиз Миртожиев оппонентлик қилди. Ҳимоя жонли ва қизикарли ўтди; диссертацияга юқори баҳо берилди.

Ўша йиллар Ўзбекистонда Олий аттестация комиссияси янги тузилиб, кенгашлар энди-энди иш бошлаётган эди. Шунинг учун мен ва мен билан олдинма-кетин ёқланган ишлар йилнинг охирига бориб тасдиқланди. Эшитишимча, диссертациям эксперт кенгашида юқори баҳоланибди. Иристой Қўчқортоев ҳам эксперт азоси сифатида иш тўғрисида яхши сўзлар айтган экан. Ўша чоғлар сира эсимдан чикмайди, Ўзбекистон Олий аттестация комиссиясининг илмий даража ва унвонлар учун илк дипломлари бизга берилганди. Телевидениедан келиб интервью ҳам олишганди. Ўша онларни ҳаяжон ила эслайман.

Ҳар бир билим йўналишининг гуллаб-яшнаган, гуркираган палласи бўлар экан. Туркология ўзбек илмида бурундан ривожланиб келган. Мамлакатимиз мустақиллигининг илк чоғлари ўзбек тилшунослиги, шу қаторда туркологияда яна бир қалқинма юз берди. Айниқса, ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилгани халқимиз тарихида муҳим воқеа бўлганди. Айни даврларда ота-боболар меросига ҳам эътибор қучайди, ёзма ёдгорликлар кенг ўрганила бошлади. Ўзбек илмида илгари ўрганилмаган, қўл урилмаган соҳалар бўй кўрсата бошлади. Энг муҳими, мустақиллик йилларида фанга янгича ёндашув юзага келди. Иристой Қўчқортоев 90- йилларда шу соҳаларга бош-қош бўлиб турган жонқуярлардан бири. У ўзбек тилини давлат тили сифатида амалга ошириш йўлида ҳам кўп фидоийлик кўрсатди.

Домла ўзбек тилшунослигида янги-янги йўналишларни бошлади, ўқув жараёнига, филолог мутахассислар тайёрлашга катта эътибор қаратди. Ўша йиллар филология факультетининг ўқув режасига янги, ўзбек олий таълим тизимида оригинал фанлар киритилганлиги ушбу даргоҳда анчадан бери ишлаб келаётган профессор-ўқитувчиларга кундай аён. Ўқув жараёнига бирор янги фанни, фан бўлганда ҳам мутахассис етиштириш йўлида энг кераклисини топиб киритмаклик ўта қийин ва масъулиятли иш эканлигини мен мана, энди-энди, кафедра мудури бўлиб ишлай бошлаганимдан буён тушуниб етгяман. Ҳар кимнинг ҳам хаёлига келавермайдиган, оригинал, шу билан бирга, замон талабадаги фанни топиб, ўқув жараёнига киритиш, ўқув дастурини ишлаб чиқиш профессорнинг катта ихтироси, ютуғи. Буни ҳар кимса ҳам уддалайвермайди. Ўйласам, ўша домлалар ўз вақтида катта ишлар қилган экан. Замон ўтган сайин бунинг қадрни билина бошлади.

Профессор Иристой Қўчқортоев ўзбек филологияси, туркология билими учун хўп яхши ишлар қилди; ундан эзгу от қолди.

Домланинг васияти бор экан, ўлганда Тошкентга келтириб, Яланғочга, халқа йўли ёқасидаги катта қабристонга қўйишди. Ора-чора йўлим тушиб, қабристон ёнидан ўтиб қолгудай бўлсам, шу ерда яхши одамлар ётибди, ҳаммаларини Оллоҳ раҳмат қилсин, дея аста фотиҳа тортиб қўяман.

УЛУҒЛАР НАЗАРИГА ТУШГАН ОЛИМ

М.Жўрабоева (ЎЗМУ)

Ўтган асрнинг суронли 90-йиллари. Ўзбекистондаги мураккаб ижтимоий-иқтисодий вазият. Оммавий тартибсизликлар... “... Бизга кадрлар тайёрлашнинг махсус миллий дастури керак...” деб қилинган хитоб ва ўнлаб эзгу ғоялар биринчи бор кун тартибига қўйилган ўша йилларда халқ манфаати, юрт ташвишини чуқур ҳис қила билган инсонлардан бири – Иристой Қўчқортоев эди. Шу боис қаҳқоршунос, феълшунос, туркшунос, услубшунос-сўзшунос олим Иристой Қўчқортоевни, унинг ҳаёти ва фаолиятини, сувратини сийратини жонлантириб, хотирга олиш ҳам мароқли, ҳам изтиробли.

Мен Иристой Қўчқортоевни 1963-1964- ўқув йили Ўрта Осиё давлат университети филология факультетининг 4-босқич талабаси эканлигимда “Ўзбек тили практик стилистикаси” фанидан амалий машгулот ўтган кунларидан бошлаб таниганман. Бу дарс бизда ўзбек тилида силлик гапириш,

беуқсон ёзишнинг сирин синоатларини ўргатишга бағишлангани билан кизиқиш уйғотганди. Устозимиз фикрини ихчам, лўнда, аниқ баён этарди. Унинг услуби ўзи ўтаётган фаннинг мақсад ва вазифасига айнан монанд эди, десам муболаға қилмаган бўламан.

Йиллар давомидаги кузагишларим бу фикримнинг тўғрилигини тасдиқлади, чунки ҳаммавақт, ҳар хил вазиятда, қандай услубда бўлмасин, Иристой Қўчқортоев нутқи ихчамлиги, мақсадга йўналтирилганлиги, маънодорлиги, силлиқлиги, бепардозлиги билан ажралиб турарди; домла қайси тилда гапиришидан қатъий назар, сира шошмасдан, кесиб-кесиб, чертиб-чертиб, тиник гапирардилар ва бу баён олимнинг ўзигагина хос бўлган ҳатти-ҳаракатлар билан ҳамоҳанг бўларди.

Устозимиз Иристой Қўчқортоев ўша йиллариёқ ўзбек тилшунослиги илмининг сардори проф. Айюб Гуломовнинг назарига тушиб улгурган, шунинг учун бўлса керак, Айюб Гулом бошқарган, биз қизиқиб қатнашадиган тилшунослик тўғарагида бадий асар тилини ўрганиш мавзусида маъруза қилган эдилар ва бу чиқиш бизда қатта кизиқиш уйғотганди. Менинг “художественное значение слова” ифодасини аниқроқ, батафсилроқ тушунтириб берсангиз, деган саволим ва унга берилган мукаммал жавоб ҳали ҳамон ёдимда.

Иристой Қўчқортоев рус тилида эркин фикрлаб, шу тилда саводли ёза оларди. Унинг рус тилини яхши билиши, рус тилида ёзилган манбалардан кўпроқ бохабарлиги, улардан ўринли фойдалана билиши устозимиз Айюб Гуломга жуда маъқул келарди. Кези келганда бу иқтидорнинг ҳаммага ҳам насиб этмаганлигини, бу борада улардан ўрнат олишимизни таъкидлаб ҳам кўярдилар. Устозимиз Иристой Қўчқортоев ўз фанини севгани боис, ўз талабаларини, ўзининг қатта-кичик шогирдларини жуда ҳурмат қиларди. Бу Инсоннинг мана шу фазилати эса ўз касбига, ўзининг илмий-педагогик фаолиятига муносабатида яққол сезилиб турарди. Мен лаборантлик вазифасида ишлаган 1965-1966- ўқув йилида домла Иристой Қўчқортоев Айюб Гуломов раҳбарлик қилган ўзбек тилшунослиги кафедрасининг етакчи ўқитувчиларидан эдилар. У пайтда сиртки бўлим талабалари I- IX семестрлар давомида кафедранинг турли фанларидан назорат ва курс ишлари бажаришарди ва бу ёзма ишлар қатъий белгиланган тартибда текширилиб, баҳолаиб, талабанинг қўлига етказиларди. Мазкур ишни сиртки бўлим деканатининг методисти- ўз ишига ўта масъулият билан қараган Карим Саодатов бошқарарди. Бу масъул, ўта талабчан ходим ҳар бир назорат ишини махсус қайд дафтарида ўтказиб, имзо қўйдириб, биз, лаборантларга, топширар ва белгиланган муддатда, кечиктирмай қабул қилиб оларди. Бизлар ҳам ўз навбатида кафедра ўқитувчиларидан шуни талаб қилардик. Мен баъзида текшириб бўлинган назорат ишларини қайд этаётганимда улардан айримларини қизиқиб, варақлаб кўрардим. Ҳеч муболағасиз айта оламанки, Иристой Қўчқортоевнинг ҳар бир назорат ишига ёзган тақриси камида бир саҳифа бўлиб, ишнинг ютуқ ва камчиликлари рўй-рост, аниқ кўрсатилиб, қўйилган баҳо асослаб бериларди.

Кейинчалик биз домла билан кафедрадош бўлиб фаолият олиб бордик. Деярли 40 йил давомида факультет, университет миқёсидаги йилларда

биргалашиб хизмат қилдик. Йиллар ўтиб, мен таниган оддий ўқитувчи Иристой Қўчқортоев илмий даражалари, илмий унвонлари кўпайиб, мансаб даражаси кўтарилган йилларда ҳам инсон сифатида ўша- ўша Иристой Қўчқортоев бўлиб қолаверди. Тўғри, замон ўзгариши, давр таъсири боис ўз-ўзига ва атрофидагиларга талабчанлиги, эҳтиёткорлиги, принципиаллиги янада ортди.

1990-1994- йиллар давомида факультет деканининг ўқув ишлари бўйича муовини вазифасида фаолият юритган давримда кўп марта бу Инсоннинг ўта талабчан, ўта эҳтиёткор, ўта масъулиятли, бир сўзли эканликларининг шоҳиди бўлгандим. Бунга жуда кўп ҳаётий мисоллар келтириш мумкин. Сирасини айтганда, устозимиз Иристой ака кулса кулдирадиган, йиғласа йиғлатадиган, ишласа ишлатадиган, сўзласа сўзлатадиган инсонлардан эди. Домланинг ним табассумио хандон ташлаб кулишлари, ҳатто ўринли танбехлари ҳам ўзларига хос эди. Масалан, деканат ходимларига тушлик учун махсус вақт белгилаш шарт эмас, деб танбех берганлари эсимда. Ўзларининг ҳам тушлик қилиш учун чиққанларини сира қўрмаганман. Аксинча, бажариб қўйишимиз лозим бўлган вазифаларни тайинлаб, шошиб, шахд билан дам кафедрага, дам ректорату ётоқхонага кетаётганларини кўрардим. Бироқ тан олиб айтиш керак, шу қисқа вақт ичида улардан кўп нарсани ўргандим.

Жумладан, жамоага раҳбарлик қилиш, у ёки бу ишни ташкил қилиш, расмий иш юритиш, унинг ижросини кузатиш; илмий- педагогик фаолиятини жамоатчилик йўсинида кенгайтириш, касбдошлар руҳиятига кириб бориш, уларни англаш, ҳар хил вазият, ҳар хил ҳолатда уларни қайтадан кашф қилиш ва ш.к. Сира яширмайман, менда раҳбарлик қобилияти мулақо йўқ эди. Тўғриси, бунга сира қизиққан ҳам эмасман. Лекин Иристой Қўчқортоевнинг менга билдирган ишончи туфайлими ёки ўша йиллар тақозосими бу вазифани 5 йил давомида қўлимдан келганча бажаришга ҳаракат қилдим ва кўп жумбоқларни англаб етгандай бўлдим ҳам. Жумладан, олимлик ва олимсифатликни, фидойилик ва лоқайдликни, ҳалоллик ва нопокликни, одиллик ва нохолисликни, қуюнчаклик ва худбинликни, фаоллик ва сусткашликни, мансабпарастлик ва манфаатпарастликни ва б.к.

Очик тан олиш керак, йиллар ўтди, ўтяпти, фаолиятларимиз ёшимиз тақозоси билан сусайди, лекин азиз ва муътабар Инсонлар Анвар Шомаксудов, Сиддик Фузайлов, Иристой Қўчқортоевлар факультетга раҳбарлик қилишган, илм дунёси тан олган, ҳақиқий маънодаги фан даргалари ҳисобланган ўнлаб устозларимиз билан бир жамоада фаолият кўрсатган ўша йиллар, ўша табарруқ Зотлар бизга ҳадя этган эътиқод, садоқат- маънавий бойлик ҳаминша ёдимизда, улар руҳан бизга ҳамроҳ.

Зеро, Юртбошимиз ҳақни эътироф этганларидек, “кундалик ҳаётда жонкуяр бўлиш, ҳар кунни фидойилик кўрсатиш, руҳан ҳеч қачон букилмай, бу фазилатни ҳаёт қондаси даражасига кўтариш... ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди” Мана шундай инсонлар билан замондош бўлиш эса улкан бахт.

Шахсан ўзим университет бағрида кечган 47 йиллик умрим давомида нималарга эришган бўлсам, Иристой Қўчқортоев сингари эътиқоди мустаҳкам,

юксак маънавиятли улуғ инсонларнинг этагини тутганим, улардан ўрганганим ва ўз навбатида, устозларимнинг менга бўлган ишончининг самараси бўлди.

Иристой Кўчқортоев сиймоси хотирга олинганда ёдга келадиган ёркин бир жиҳат, сўзсиз, у Инсоннинг зукко, синчков, кенг қамровли олимлиги; олимнинг қаҳҳорона услуби, қаҳҳорона таҳлили эса исботга муҳтожга эмас.

Иристой Кўчқортоев колдирган илмий мерос шу боис ҳам ўз қийматини йўқотмай, ҳамон илм ахлига бугунги куннинг долзарб муаммоларидан сўзлаяпти, замонавий тилшунослик билан анъанавий тилшунослик ўртасида кўприк вазифасини ўтаяпти. Биргина семасиологик йўналишда яратилган илмий-монографик, илмий-оммабоп, илмий- услубий мероси замирида ҳозирги давр когнитив тилшунослиги илгари сураётган ғоянинг илмий унсурлари борлиги аён ҳақиқат.

Иристой Кўчқортоев шогирд танлашда ҳам адашмаган устозларимиздан. Мустақил Ўзбекистоннинг барча олий, ўрта махсус ўқув юртларида, илмий текшириш марказларида, давлат муассаларида, нафақат таълим-тарбия бераётган, балки раҳбарлик қилаётган, юртимиз келажагини яратишга устозларидай фидойилик кўрсатаётган ўнлаб издош шогирдларининг борлиги барчамиз учун ифтихорли.

Тилшунослик илми тараққиётига салмоқли ҳисса қўша олган фидойи олим, турмуш тарзида ортиқча ҳашаматга берилмаган, оддий, содда, самимий, камтарин Инсон оиласига, фарзандларига, айниқса Розия опамларга, садокатда ҳам ибратли эдилар. Иристой Кўчқортоев сиймоси хамиша барҳаёт, хотираси абадий. Бу қисқа, аммо мазмунли умрнинг барчага ибрат мактаби бўлиб қолиши шубҳасиз. Устозимизни Оллоҳ раҳматига олган бўлсин!

УСТОЗ ЎЗБЕК ЗИЁЛИСИНING НАМУНАСИ ЭДИЛАР

А. Рафиев(ЎЗМУ)

А. Алимбеков(ЎЗМУ)

Туркий филологиянинг толмас тадқиқотчи, республикамізда тилшунослик фани тараққиётига ўзининг янгидан-янги муҳим тадқиқотлари билан қатта ҳисса қўшган серғайрат олим, Республика Фанлар Академиясининг академиги, филология фанлари доктори, профессор Иристой Кўчқортоев том маънода ҳақиқий инсон ва ўзбек зиёлиларининг чинакам намунаси сифатида ҳамкасаб-у шогирдлари хотирасида абадий қолди. Бугунги ўзбек тилшунослиги ривожда ўзининг чинакам жонқуярлиги ва фидойилиги, янгича усуллар билан яратилган чуқур илмий мазмундаги қатор монографиялари, қўлланма ва илмий мақолалари билан танилган ва бутун ҳаёти давомида бу хормай-толмай изланган устознинг илмий фаолияти кўп қирраллиги ва ўта самарадорлиги билан ажралиб турар эди.

Тошкент Давлат университетининг филология факультетини битиргач, И.Кўчқортоев Ўзбекистон Фанлар Академиясининг тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходим сифатида иш бошлади. Илмий тадқиқот қилишга ҳавас уйғонгач, университетнинг ўзбек тилшунослиги кафедраси аспирантурани ўтади. 1965 йилда “Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик новаторлиги” мавзусида номзодлик диссертациясини химоя қилди. Ёш олимнинг бу тадқиқоти ўзбек

тили фразеологиясини ўрганишга муҳим янгилик бўлиб кўшилди ва бадий адабиётнинг лисоний хусусиятларини янгича усулда илмий тадқиқ этиш йўлларини бошлаб берди.

Олимнинг “Абдулла Қаҳҳорнинг халқ ибораларидан ижодий фойдаланиши”, “Сўз кўркини кимлар беради”, “Бадий нутқ ҳақида баъзи мулоҳазалар” каби ўнлаб мақолалари, “Бадий нутқ стилистикаси”, “Бадий сўз устаси” номли илмий рисоалари бадий адабиёт тилини ҳар томонлама чуқур ва ижодий ёритган ишлардандир.

Иристой Қўчқортоев 1964 йилдан бери ТошДУ филология факультетида муҳир педагог-устоз сифатида талабалар ҳурматига сазовор бўлган мураббий эди. Оддий ўқитувчилик, профессорлик, кафедра мудирини, ўзбек филологияси факультети декани лавозимларида фидокорона ишлаган даврларида ҳам ҳозирги ўзбек тили, ўзбек тили тарихи, умумий тилшунослик, тилшунослик назарияси каби фанлардан кизикарли маърузалар ўқиди. Ўзбек тили тарихи, тилшуносликка кириш, туркология бўйича самарали фойдаланиб келинаётган ўқув дастурлари, қўлланма ва дарсликлар яратди.

Олимнинг илмий фаолиятидаги етакчи йўналишларидан бири тилшуносликнинг семасиология соҳасидир. Ўзбек тилшунослигида бу соҳанинг илмий жиҳатдан ривожланишга И.Қўчқортоев муҳим ҳисса қўшди. Тилнинг семантик аспектини чуқур таҳлил этган олим бутуниттифоқ анжуманларида қилган кўплаб маърузаларида бу соҳанинг назарий ва амалий масалаларида принципиал аҳамиятга молик қарашларини дадил ҳимоя қила олди. Семантик мослик, валентлик, компонент таҳлил назарияси ва усулларининг ўзбек тилига тадбиқ этилишида И.Қўчқортоевнинг “Сўз маъноси ва унинг валентлиги”, “Ўзбек тилида нутқ феълларининг валент таҳлили” каби монографиялари ва ўнлаб илмий мақолалари методологик асос бўлди дейишга тўла ҳақлимиз. Бу борадаги кўп йиллик семасиологик тадқиқотларининг якуни сифатида олимнинг 1978 йилда ҳимоя қилган “Ўзбек тилида нутқ феъллари” (компонент ва валент таҳлил) мавзусидаги докторлик диссертацияси юқори баҳоланди.

Янгиликка интилувчи олим тилшуносликнинг қатор назарий ва амалий масалаларида илмий жиҳатдан ҳар томонлама асосланган фикрлари билан ўзига хос мактаб яратди. Шулардан бири нутқ жараёнида сўз танлаш ва қўллаш муаммосидир. А.Қаҳҳор, Ойбек, Чўлпон каби сўз усталарининг бу борадаги маҳоратидан баҳс этувчи қатор мақолалар ёзди, республикамызда бу йўналишда дастлабки махсус лабораторияни ташкил этиб, атоқли ўзбек адиблари қўлланган сўзларнинг машина фондини яратишга раҳбарлик қилди.

Тан олиш керакки, Иристой Қўчқортоев томонидан ўзбек тилшунослигида тадқиқ этилган аксарият масалалар бугунги тилшунослигимизнинг етакчи йўналишларига айланди. Олимнинг компонент таҳлил ва валентликнинг назарий масалаларига доир қарашлари Р.Расулов, С.Мухаммедоваларнинг докторлик ишларига ва ўнлаб номзодлик диссертацияларига асос бўлган бўлса, бадий нутқ таҳлиliga оид тадқиқотлари эндиликда ёзувчи ва шоирлар асарларининг лингвопозитикаси йўналишидаги ишларнинг кенгайишига туртки берди ва ҳ. Устознинг кенг қамровли илмий мушоҳадаларига таниқли туркологларнинг кўпчилиги қойил қолишар эди. Иристой ака Москва,

Ленинград, Қозон, Олмаота, Белград, Прага ва Туркиянинг қатор университетларида ўзбек тилшунослигининг ютуқларини тарғиб қилган, машҳур туркологларнинг чуқур хурматини қозонган эди. Туркия Тил Куруми қошида 1994-1995 йилларда ташкил этилган халқаро илмий ғуруҳда бирга ишлаган давримизда шундан фахрланар эдикки, домла гуруҳ йиғилишига қўшилишлари билан Тил Куруми раиси, профессор Аҳмад Бижан Ержуласун дарров Иристой акадан йиғилишга раислик қилишини илтимос қилар, устознинг илмига тан берар эди.

Республика зиёлилари профессор Иристой Қўчқортоевни ташаббускор олим сифатида ҳам жуда ҳурмат қилар эдилар. 1982 йилда олимнинг саъй-ҳаракатлари билан ТошДУ да Марказий Осиёдаги илк туркий филология кафедраси очилди ва ўзбек филологияси факультети қошида туркология бўлими ташкил этилди. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши, Республика ўзбек тили жамиятининг ташкил этилиши, латин ёзувига асосланган алифбони жорий этиш тadbирларининг ишлаб чиқилишида И.Қўчқортоев улкан фидойилик кўрсатди.

И.Қўчқортоев халқаро миқёсда туркология ва ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари хусусида кенг қўламли илмий тадқиқот ишларида фаол қатнашганлигини дунё туркологлари мамнуният билан тан оладилар. Туркиянинг Анқара университети профессори сифатида қатор йиллар хорижий талабаларга ўзбек тилидан дарс берди, ўзбек адабиёти намуналарини турк тилига таржима қилиб, унинг ўрганилиши ва тарғиботига салмоқли ҳисса қўшди, ўзбек-турк тилларининг киёсий таҳлилига оид янгидан янги тадқиқотлари чет эл матбуотида эълон қилинди.

Устоз қайси давлатда бўлмасин, қаерда ишlamасин, ўзбек миллий маданияти, ўзбек тили ва адабиётини тарғиб қилди, унинг раҳбарлигида ўндан ортик хорижий тадқиқотчилар ўзбек тили ва адабиётини илмий тадқиқ қилишга киришдилар. Чет элларда ўтказилган симпозиумларда Иристой ака ҳамиша ва ҳар қандай вазиятларда ўзбек тили ва адабиёти шаънини катъий туриб ҳимоя қилганлиги, унинг мавқеини қўтарганлигидан болаларча севинганлигига гувоҳ бўлганмиз. Аммо узокни қўролмайдигин айрим олимларимиз домлани моддий манфаатдорлик туфайли чет элда ишlamокда деган ноҳақ даъволар қўйишга ҳаракат қилдилар. Таъкидлаш жоизки, Иристой ака ниҳоятда камтарин ва камсукум, муҳими – ўта ҳалол киши сифатида моддий бойликка ружу қўйишдан жуда узокда бўлди, умр бўйи уч хонали уйда яшаб, университет томонидан ажратилган ер участкасини тиклашга ҳам қурби етмади. Домла турмуш ўртоқлари Розия опа пиширган парҳез овқатларни хуш кўрар, катта давраларни ёқтирмасдилар. Ҳатто шифохонада амалиёт учун қимматбаҳо дорини олишга пул тополмаганлиги учун умр бўйи ошқозонлари оғришидан нолимасдилар ҳам (афсуски, бу дард ҳаётига зомин бўлди). Домла билан охири марта Измир шаҳрида 2000 йилда ўтказилган халқаро туркологлар конгрессида кўришдик. Сухбатлашиб знадан қўтарилар эканмиз, домланинг зўрга қадам ташлаётганликларипи сездик. ”Маззанигиз йўқми?” деган саволга устоз: Отдайман, қўрмаяпсанми?! – дедилар ва одатдагидек сухбатни илмий масалаларга қаратдилар. Зеро, Иристой ака Қўчқортоев

хаётидаги барча севинч ва ташвишларни илмдан кўрди, ўзбек тилшунослигини бойитиш, янгидан янги тадқиқотлари билан дунёга танитиш учун чинакам фидойилик кўрсатди .

МИЛЛАТИГА САДОҚАТЛИ ОЛИМ

Ж.Худойбердиев (ЎЗМУ)

Таниқли ўзбек олими Иристой Кўчқортоев Сайрам туманидаги Қорабулоқ қишлоғида туғилган. Бошланғич ва ўрта маълумотни ўзи туғилиб ўсган Қорабулоқ қишлоғида олган. 1953-1958 йилларда Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) Ўзбек филологияси факультетида таҳсил олиб, 1958 йилда Ўзбекистон Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институтига кичик илмий ходим бўлиб ишга кирган. Олимнинг 1969 йилдан кейинги фаолияти эса, Ўзбекистон Миллий университети билан боғлиқ. У университетда 1960-1996 йилларда аспирант, ўқитувчи, доцент, профессор, кафедра мудир, факультет декани лавозимларида хизмат қилди.

1965 йилда “Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик новаторлиги” мавзуида номзодлик, 1978 йилда “Ўзбек тилидаги нутқ феъллари” мавзуида докторлик диссертацияларини ҳимоя қилди. 1987 йилда Фанлар Академияси мухбир-аъзолигига сайланди, 2000 йилда Фанлар Академиясининг академиги бўлди.

Иристой Кўчқортоев тилшуносликда янги даврни бошлаб берган атоқли олим Ф.Д.Соссюр назарий қарашларини 1970 йиллардан атрофлича ўрганишга киришди ва 1976 йилда “Ф.Д.Соссюрнинг лингвистик концепцияси, назария ва метод масалалари” номли китобини чоп эттирди. Шундан кейин олим ўзбек тилшунослигида биринчилардан бўлиб семасиология мавзуи билан шугулланиб катта муваффақиятларни қўлга киритди. Бу борадаги самарали изланишларининг натижаси сифатида “Сўз маъноси ва унинг валентлиги” (1977), “Ўзбек тилида нутқ феълларининг валентлиги” (1978) монографияларини нашр эттирди. Шу мавзуга оид докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Бугунги кунда ушбу ишларни ўзбек тилшунослигида яратилган энг муҳим тадқиқотлар қаторидан жой олди. Олимнинг бу борадаги хизматларини таниқли тилшунос Абдуҳамид Нурмонов эътироф этиб шундай ёзади: “Лексикологиянинг тавсифий босқичдан назарий босқичга кўтарилишида И.Кўчқортоев тадқиқотлари катта роль ўйнади... Бу асарларда муаллиф Ф.Д.Соссюрнинг тилнинг белгилар системаси эканлиги ҳақидаги таълимотига асосланган ҳолда, ўзбек тилшунослиги тарихида биринчилардан бўлиб, луғат таркибини системавий структур ўрганиш муаммосини кўтариб чиқди ва ўзбек нутқ феъллари мисолида лексемаларнинг системавийлик табиатини ёритиб берди”.

Олим Ўзбекистонда туркологиянинг равнақ топишига, туркология масалалари билан шугуллапувчи кадрлар тайёрлаш ишига ҳам катта ҳисса қўшди. У туркологиянинг муҳим асарлари тил хусусиятларини ўрганди, турли халқаро анжуманларда туркологиянинг долзарб муаммолари ва уларнинг ечимига бағишланган юқори савиядаги маърузалари билан мунтазам равишда

фаол иштирок этди. Туркий тиллар хусусиятларини пухта билган миллатпарвар олим бутун илмий фаолияти давомида ўзбек тилининг бошқа қардош тиллар ўртасидаги мавқеи, унинг ўзига хос ва фарқли томонларини ўрганди, тилимизнинг бошқа қардош тилларга қараганда имконияти катта, жуда бой тил эканлигини исботлашга ҳаракат қилди. Олимнинг “М.Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридagi нутқ феъллари” (1971), “Лексика “Девону луғотит турк” М.Кашғари и современнўй язўк” (1972), “Сибир руник ёзувининг 3 ёдгорлиги” (1986), “Олтойшунослик: вужудга келиши, асосий йўналишлари, ўқитилиши” (1986), “Туркийда неча ҳарф бор?” (1991) каби мақолаларини яратди.

И.Кўчқортоев узок йиллар давомида ўзбек тили масалалари билан билан махсус шуғулланган машҳур турколог А.Н.Кононов ҳаёти ва фаолиятини, назарий қарашларини чуқур ўрганди. У ҳақда “Ўзбекистоннинг улкан дўсти”(1986) номли китобини ёзди.

Олим 1984 йили “Туркий филологияга кириш” ўқув қўлланмасини (Б.Исабеков билан ҳамкорликда) нашр қилди. Қўлланманинг И.Кўчқортоев томонидан ёзилган қисмида маҳаллий олимлар томонидан яратилган тарихий асарлар, уларнинг туркология тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти хусусидаги фикрлар ҳам берилганлиги билан ажралиб туради.

Масалан, унда турли даврларда туркий тиллар бўйича яратилган фан тарихи учун муҳим аҳамиятга эга бўлган луғатлар, Маҳмуд Кошғарий ва унинг “Девону луғотит турк” асари, Алишер Навоий ва унинг ижоди ҳамда “Муҳокаматул луғатайн” асарининг туркий тиллар тарихини ўрганишдаги ўрни каби масалалар туркология тараққиёти билан уйғун ҳолда ёритилган.

И.Кўчқортоев ўзбек тилининг тарихда туганган ўрни, бошқа қардош тилларни шакллантиришдаги иштироки хусусида ўзгача бир ғурур ва ифтихор билан гапирар, бу борада қилиниши зарур бўлган жиддий тадқиқотлар, ўзбек тилини хорижий мамлакатларда тарғиб этиш масалалари ҳақида қайта-қайта таъкидлаб турарди. Шу маънода олимнинг ўзбек тилини хорижий мамлакатларда тарғиб этиш, хорижий фуқаролардан ўзбек тили мутахассислари тайёрлаш ишига ҳам муносиб ҳисса қўшганлигини алоҳида қайд этиш лозим. И. Кўчқортоев 1987-1988 йилларда Югославиянинг Кирилл ва Мефодий университетиде ўзбек тилидан маъруза ўқиди. 1993 йилдан Анкара университети Тил ва тарих-география факультетиде дарс бериб, ўзбек тилининг сир асорларини хорижликларга ўргатди. Хорижий мамлакатларда ўзбек тили бўйича дарс берадиган юқори малакали педагог кадрлар, илмий ходимлар тайёрлади. Олимнинг шогирдлари орасида Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон, Туркия, Америка Қўшма Штатлари, Польша, Хитой фуқаролари бор.

Бир қатор халқаро конференцияларда ўзбек тили, ўзбек тилининг туркий тиллар орасидаги юксак мавқеи бўйича маърузалар ўқиб, тилимизнинг энг қадимий ва бой тиллардан бири эканлигини исботлашга ҳаракат қилди. Хориждаги нуфузли нашрларда ўзбек тилининг долзарб масалаларига бағишланган чуқур таҳлилий мақолаларни чоп эттирди.

Олим илмий, педагогик фаолият билан бирга, фаннинг, мутахассис кадрлар тайёрлашнинг, ўзбек тили мавқеини тиклаш борасида Республика Давлат комиссиясининг аъзоси сифатида ташкилий ишлар билан ҳам шуғулланди. Домланинг бу борада муҳим йўнашилларда олиб борган хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз.

1. И.Кўчқортоев Москва, Санкт-Петербург университетларидаги туркий филология кафедралари фаолиятини, уларда олиб борилаётган дарслар, фан дастурлари, ўқув адабиётлари ҳамда кафедралар олимлари томонидан олиб борилаётган илмий тадқиқотлар мазмун-моҳиятини чуқур ўрганди, кафедралар олимлари билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатди. Шундан кейин 1982 йилда собиқ иттифоқда тўртинчи, Марказий Осиёда биринчи бўлиб ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети (Тошкент Давлат университети) Ўзбек филологияси факультетида туркий филология кафедрасини ташкил қилди. 1996 йилгача шу кафедранинг бошқариб, соҳага оид бир неча ўқув қўлланмалари, методик адабиётлар яратди.

2. XX аср бошлари миллий тил ва адабиёт масалаларини қайта ўрганиш, баҳолаш зарурияти туғилгандан кейин ўша давр материалларини йиғиш, умумлаштириш ва уларни илмий асосда таҳлил қилиш лозим эди. И. Кўчқортоев 1989 йилда шу мақсадда университет проректори лавозимида ишлаб турган Тўрабек Долимовнинг қўллаб-қувватлаши билан гуманитар фанлар бўйича биринчи маротаба илмий лаборатория ташкил қилди. Лаборатория ходимлари икки йўналишда иш олиб бордилар. Адабиётшунослик бўйича Бегали Қосимов, Абдуғафур Расулов, Шухрат Ризаев, Раҳмон Кўчқорв, тилшунослик бўйича Иристой Кўчқортоев, Аҳмад Алиев, Карим Назаров, Жўра Худойбердиевлар шуғулланишди. Ушбу лаборатория ходимларининг хизмати билан XX аср бошларида чоп этилган кўплаб манбалар тўпланиб, биринчи бор матбуотда эълон қилинди. Иккита илмий тўплам нашр этилди.

Домланинг илмий лабораторияни ташкил этишдан яна бир мақсади — ўзбек тили тарихидаги муҳим асарлар матнларини компьютер хотирасига киритиб, тил луғат бойлиги базасини яратиш эди. Бунда “Девону луғотит турк”, “Қутадғу билиг”, “Ҳибат-ул ҳақойиқ”, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур асарлари ҳамда XX асрдаги муҳим асарлар компьютер хотирасига киритилиши, ҳар бир асар махсус дастур асосида алоҳида-алоҳида таҳлил қилиниши, кейин уларнинг барчаси умумлаштирилиб, ягона тизимни яратиш кўзда тутилган эди. Бу ўзбек тили ва тил тарихи назариясини, миллий тил хусусиятларини ўрганишга, турли типдаги луғатлар тузишга, хорижликлар учун ўзбек тилини интенсив равишда ўрганишга мўлжалланган қўлланмалар яратишга бекиёс манба бўлар эди. Бундан ташқари, тилимиздаги ҳар бир сўзнинг аниқ паспорти, яъни сўзлар қайси асарда учраши ва уларнинг даврлар ўтиши билан қандай ўзгаришга учраганини, қайси даврдан истъомолда бўлганлигини аниқлаш имконияти яратилар эди.

3. И.Кўчқортоев фан доктори илмий даражасини олиш учун диссертациялар ҳимоя қилинадиган ихтисослашган кенгашни бошқариб, кўплаб иктидорли мутахассислар тадқиқотларининг илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилишига, уларнинг диссертациялари ҳимоя этилишига

якиндан ёрдам берди. Олимнинг бу борадаги муҳим бир ишини эслаб ўтишга тўғри келади. Ўзбекистонда туркий тиллар бўйича илмий тадқиқот олиб бораётган тадқиқотчилар ўз диссертацияларини ҳимоя қилиш учун Москва, Ленинград, Боку ёки Олмотага боришарди. Бу эса Республикамизда малакали турколог кадрлар тайёрлашга маълум маънода салбий таъсир қиларди. И.Кўчқортоевнинг узоқ муддат олиб борган ҳаракатлари билан ушбу соҳа бўйича Ихтисослашган кенгаш очишилди. Унда 1990 йилларнинг бошида Қозоқбой Махмудов, Ҳамидулла Дадабоев, Қосимжон Содиков сингари етакчи олимлар докторлик диссертацияларини ҳимоя қилишган эди.

Улар бугунги кунда ўзбек тилшунослигига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшишмоқда.

4. И.Кўчқортоев ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилишида, лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифбосини ишлаб чиқишда Давлат комиссиясининг аъзоси сифатида фаол иштирок этди. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишининг зарурияти ва асослари, лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифбосини жорий этишнинг аҳамияти билан боғлиқ кенг қамровли тарғибот ишларини олиб борди.

Юқорида қайд қилинганлардан хулоса қилиш мумкинки, И.Кўчқортоев ўз халқи ва миллатига олим сифатида садоқат билан хизмат қилиб ибратли умр ўйлини босиб ўтди, ўзидан бой илмий мерос қолдирди.

ОНА ТИЛИМИЗ ТАРҒИБОТЧИСИ

А. Рафиев(ЎЗМУ)

Ҳар соҳанинг ривожига машаққатли меҳнати билан фидойилик кўрсатган, уни кадрлаган, ҳалол ва масъулиятли фаолияти билан кейинги авлодга асқотадиган мерос қолдирган кишиларнинг ҳиссаси салмоқли бўлади.

Таниқли тилшунос, филология фанлари доктори, профессор, ЎЗР Фанлар академиги марҳум Иристой Кўчқортоев она тилимиз ривожига ана шундай фидойилик кўрсатган десак муболаға бўлмайди. Иристой ака билан ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши арафасида танишганимдан ҳали-ҳануз мамнунман. Ҳамон эсимда, устоз университетда жамоат ишлари билан жуда банд бўлишига қарамай, деярли ҳар куни она тилимиз ижтимоий мавқеини кўтариш мақсадида оммавий ахборот воситаларида чиқиш қилар, турли йиғинларда фаоллик ва жонқуярлик кўрсатар эди. Устоз республикамиз зиёлилари, миллий тилимиз равнақи йўлида хизмат қиладиган фидойиларнинг орзу - истақларини қўллаб-қувватлаб, “Ўзбек тили” жамиятини тузишда ташаббускор бўлиб, давлат тилида иш юритишни йўлга қўйиш ва миллий тилимизга кириб келаётган чет эл атамаларини тартибга солиш мақсадида Вазирликлар, таълим муассасалари, корхоналар, ташкилотларга мурожаат этиб, шуъбалар, тил марказлари очишга муваффақ бўлгандикки, бу сай-ҳаракатлар туфайли турли соҳаларда миллий терминология ривожланди, техника ва аниқ фанлар бўйича турли лугатлар тайёрланди.

Иристой ака ўта синчков, қизиқувчан ва муҳими, фавқуллодда ўзига хос янгича фикрни дадил ўртага қўядиган, кенг дунёқарашли олим эди. У киши билан ҳаммуаллифликда ўзбек ва рус тилларида “Кундалик мулоқот

сўзлашгичи” китобини тайёрладик. Домланинг топшириғи билан қўлёзмани таникли лугатшунослардан бирига кўрсатдим, у киши анча эътирозлар билдирди. Уч хил рангда бўялган қўлёзмани Иристой акага кўрсатганимда, “Энди жиддий ишлайдиган бўлдинг -да” дедилар-да, ҳар яқшанба лугат устида бирга ишлашни таклиф қилдилар. “Бўялганлари русчасига тааллуқли (тақризчи рус эди), бунга ўзбекчаси муҳимрок” деб ундаги ҳар бир сўзни синчиклаб ўрнига қўйган, янги бўлим- ўзбек оиласидаги мулоқот шакллари кириган эдилар. Бошлаган ишни пишитиб, маромига етказиш, тоза ва ҳалол иш қилиш, янгиликларни илмга дадил киритиш тарафдори бўлган Иристой Қўчқортоев ўзбек тилшунослигида сўз валентлиги ва компонент таҳлил назариясига асос солди. Олимнинг “Сўз маънолари ва унинг валентлиги” номли монография тилшунослигимизда янги йўналишда қатор йирик тадқиқотларнинг пайдо бўлишига туртки бўлди.

Она тилимизнинг миллий табиатини чуқур ёритиш ва тарғиб қилишни устоз ҳамиша муқаддас биларди. Ўзбек тилининг кўпгина ҳодисалари рус тилшунослиги қолиғига туширганлигига ҳеч ҳам тоқат қилолмасди. Ҳар сафар метрога тушарканмиз, вагон эшикларидagi “Илтимос, суянмангиз” жумласига кўзи тушар, “Ҳато ёзилган, ўзбекчаси бундай эмас”, деб тўғри муқобилини айтар эдилар.

Устоз жуда камтар ва камсуқум, чин маънода зиёли эди. Илмий анжуманларда, чет элларга қилган илмий сафарларида ҳамроҳ бўлган пайтларимда бу фазилатларининг гувоҳи бўлганман. Туркилик машҳур адабиётшунос Фуат Кўпрулу айтганидек, “Иристой-ўзбек зиёлиларининг чинакам намунаси. Ундан кўп нарсани ўрганаётганимдан бахтиёрман”.

Олимнинг Алишер Навоийнинг сўз бойлиги, ўзбек романчилиги тарихи, замонавий ўзбек адаблари ижоди хусусида турк тилида эълон қилган элликка яқин илмий мақолалари, ўзбекча-туркча сўзлашув лугати, адабиёт ихлосманди сифатида ўзининг иккита ҳикоялар китобчаси ҳамда ўзбек адабиётининг атоқли вакиллари ижодидан бир неча жилдли каби ҳикоялар тўплами ёзишдан қардош халқлар адабиётидан ўзбек тилига кўплаб таржималар қилишгача эришди. Бу соҳада улкан ишни - “Алпомиш” дostonини турк тилида нашр қилдирди. Зеро, домла Абдулла Қаҳҳордек забардаст сўз устасининг тил тимқониятларидан ижодий фойдаланиш маҳоратини алоҳида тадқиқ этганлиги учун ҳам адабиётимизнинг сир-асрорларини чуқур билар эди. Биринчи бор Иристой акани ТошДУнинг мўъжазгина хонасида учратганман. Ўшанда домла Чўлпон, Ойбек каби адабларимиз ишлатган сўзларни компьютерга солиб, частотали лугат яратишга киришган эди. Бугун компьютер тилшунослиги амалга ошириши керак бўлган ишни йигирма йил олдин бошлаган устоз сўнгги йилларда таржимашунослик учун атайин минг саҳифалик лугат тузгани маълум. Ҳа, устоз ҳар бир ишга ана шундай жиддий ва пухта ёндашар ва буни барча шогирдларидан талаб қиларди. Бу ҳақда, рафиқаси Розия опа шундай хотирлайди: “Диссертациямни 4-5 бет ёзишим билан Иристой акангизга кўрсатар эдим, табиийки, синчиклаб ўқиб, чизиб ташлар, ёқмасе столдан ирғитиб ташлар эди. Шу- шу у киши талаб қилгандай ёзишга ҳаракат қилдим”.

Устоз мол-давлат тўпламади, хузур-ҳаловатни ўйламади, маънавий, илмий озуқа билан ўзини, оиласини ва мен каби шогирдларини тўйдирди. Соф ўзбекча сўзни ортиқ кадрлади, ҳар ерда ҳар доим она тилимизнинг рутбасини баланд тутди. Ўзбек тили ва адабиётимизнинг чинакам фидойиси ҳамда тарғиботчиси сифатида намуна кўрсатди.

(Мақола “Маърифат” газетасининг 2010 йил 9-май сонида чоп этилган)

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ**

ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛЬТЕТИ

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ КАФЕДРАСИ ТОМОНИДАН

2012 ЙИЛ 17 ОКТЯБРДА ЎТКАЗИЛГАН

“ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ: ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ,

ИЛМИЙ МУАММОЛАР, ИСТИҚБОЛДАГИ ВАЗИФАЛАР”

МАВЗУСИДА РЕСПУБЛИКА ИЛМИЙ - АМАЛИЙ АНЖУМАНИ

МАТЕРИАЛЛАРИ

ТИЛ НАЗАРИЯСИ ВА ТАРИХИ

ТИЛНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Р.Сайфуллаева (ЎзМУ)

Л.Элмуродова (ҚаршиДУ)

Маълумки, тил инсон тафаккури сифатини таъминлашда ва исталган объектга нисбатан мантиқан тўғри ўйлашга ўргатади. Бу унинг меъёр ва қоидалари ёрдамида, шунингдек, символлар сифатида намоён бўладиган белгилар ёрдамида амалга ошади. Шунинг учун объект қанчалик мураккаб бўлса, у шунчалик мураккаб белгилар тизими орқали акс этади. Билиш объектининг реал мураккаблиги тадқиқи тилнинг илмий таҳлилига боғлиқ ва бунда тил онгни ифодаловчи шакл ва восита эканлиги кўзга яққол ташланади.

Ҳар бир инсон тафаккури тилдан ташқарида бўлмайди, гарчи ўз вақтида, тилшуносларнинг тадқиқ этишича, паст маданиятга эга бўлганларнинг сўз бойлиги камида 1.000 сўзга, ўрта маълумотга эга бўлганлар 1,5 – 3 минг, яхши маълумотга эга бўлганлар 3-5 минг сўзга эгадирлар. Бошқача қилиб айтганда, бунда сўзларнинг пассив захираси эмас, балки ўз билимлари, ҳис-ҳаяжони, қизиқишлари, ўйловларини ифодаловчи сўзларнинг сони назарда тутилмоқда. Масалан, файласуф ва тафаккур олами вакиллари, олимлар ўз ғоя ва фикрларини аниқ ифодалашга ёрдам берувчи сўзлар пассив захираси 10-12.000 сўздан кўпроқ, фаол захираларида эса 10.000 сўзгача ишлатадилар.

Исталган идеаллик, хусусан, фаннинг ҳам тилга мувофиқлиги идеаллик тараққиёти тил шаклининг мукамаллашувига олиб келади. Шу билан бирга, идеалликни билиш тил шаклини билишга кўра бўлади, шунга мувофиқ равишда фанни билиш, ўз навбатида, инсонларни фан тилини ўрганиш орқали намоён бўлади. Афсуски, одамлар томонидан мукамаллик ва тараққиёт эҳтиёжларидан, хусусан, фаннинг ўзи, ижтимоий онг ва ишлаб чиқаришидан узоқда ва, социологларнинг таъкидлашича, одамларнинг 70-75% ўзи ишлатадиган фаол луғат захираси 30% сўзларининг аниқ маъносини билишади.

Идеалликка илмий ёндашишда бўлиш, биринчи навбатда, борлиқнинг идеал аксини тушуниш ва тан олмақдан иборат, чунки инсон тили фикрнинг бевосита акси, шунинг учун ҳам тил системалари орқали ифодаланаётган борлиқ таркиби ва аксининг қонуниятларини ўрганиш билан бир неча фанлар банд ва, кўпинча, бу фан системалари ҳамда уларнинг ривожланишини ўрганиш ҳозирда семиотика ва синтактика, семантика ва прагматика каби қатор фанларнинг кенг ривожланиши билан боғлиқ.

Илмий билим формал-мантикий таҳлилининг хусусияти-ўзига хос томони уларга реалликда мавжуд бўлган “ташқи структура”(яъни белгилар системаси)га ёндашишдир. Белгилар системаси турлича бўлади ва махсус адабиётларда у икки асосий аспектга ажратилади. Булар ўзаро борлиқни қай даражада чуқур акс эттишидаги фарқлардан келиб чиқади. Буларнинг биринчиси оддий тип - вербал ва у, одатда, реал борлиқ элементларининг сифат аспекти, яъни уларнинг ўзаро фарқларини кўрсатади. Шу биринчи усулга

асосланиб, иккинчиси вужудга келган ва у реал борлигимизнинг сон аспекти бўлиб, тафаккурнинг дастлабки шакли ҳисобланади. Биринчиси, умуман, лингвистик, вербал тил сифатида, иккинчиси тафаккур шаклининг тури математика сифатида мавжуддир.

Тил шаклининг энг содда шакли ҳар кунги, миллий, яъни оғзаки тилимизнинг шакллари дид ва уларни ўрганиш болаликдан бошланади, ўсмирлик даврида лингвистик фанларни ўрганиш асосида мукамаллашади.

Маълумки, она тили бошқа миллий тилларни ўрганишда асос бўлиб хизмат қилади ва шунда фан она тили эмас, балки бошқа тиллар, чунончи, инглиз, рус, француз тиллари асосида ўрганилган бўлиши мумкин. Масалан, ўрта асрларда бу ҳол лотин тили ёки қадимий форс-тожик тилларида ўз аксини топган. Она тили бошқа тиллар ва фанларни ўрганишда замин вазифасини ўтаган. Агар инсон ўз она тилини яхши билмаса, бошқа тиллар ва фанларни ҳам ўргана ва ўзлаштира олмайди. Фанларни ўзлаштириш хамиша тилларни билиш билан боғлиқ ва бу шу жараённинг муҳимлигини тақозо қилади.

Миллий тиллар системаси жуда ранг-баранг, ҳозирда уч мингдан кўпроқ миллий тиллар мавжуд ва улар ўз ривожланиш даражаси билан ўзаро фарқланади ва уларнинг борлиқни илмий акс эттириш имкониятлари жиҳатидан тенг қимматли эмас. Масалан, ўрта асрларда халқро тил бўлган лотин тили ҳозирги даврда ривожланаётган бирор – бир фанни ифода қила омайди. Тўғри, бутун дунё мамлакатлари медицина(тиббиёт) ходимлари ва фармацевтлари ундан халқро тил сифатида фақат оғзаки ва ёзма терминологик тил сифатида фойдаланадилар, аммо илмий тил сифатида эмас. Бу ҳол шуни кўрсатадики, ҳар бир тил борлиқни ҳаққоний акс этиши учун доимо фанлар тараққиёти билан бирга ривожланиши зарур. Шунинг учун ҳам ҳар қандай миллий тил вақили хамиша унинг ривожланишига ўз ҳиссасини қўшиши зарурки, тарих чегарасидан чиқиб қолмасин. Шу боис биз ҳар доим президентимиз И.А.Каримовнинг “Биз аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини ошириш устида домий ишлашимиз зарур”... деган гапларини дастуруламал қилиб олишимиз зарур.

Тилнинг энг содда шакли болалар тилидир ва у кўпроқ номлаш табиатига эга, шунинг учун ҳам болалар тилида сўзларнинг боғланиши минимал технологияга эга. Ҳар кунги тилимиз шакли яшашнинг мураккаброк технологиясига эга ва ақлга асосланган бу тил борлиқни илмий акс этиш учун етарли эмас, шунинг учун унинг заминида ақл, тафаккур ва интеллектга асосланган тил вужудга келган.

Ёш болаларда туғилганидан бошлаб уларнинг миллати ва келиб чиқиши дан қатъий назар, она тили ва бошқа тилларни ўрганиш қобилияти пайдо бўлади. Бу қобилият уларда ихтиёрий равишда вужудга келади. Мана шу қобилият бола катта бўлган сари ва балоғатга етган сари сўниб боради. Аниқки, унчалик ривожланмаган тилда ҳам грамматик қоидалар мураккаб ва яширинган бўладики, ёши катталар баъзида уларни фаҳмлай олмайдилар, болаларимиз эса ҳеч қандай қийнчиликларсиз, онгсиз равишда чақалоқлик давридан турли тилларни эгаллайди. Демак, оғзаки тил ва инсон нутқи келиб чиқиши жараёни

манбаларини инсоният филогенези эмас, балки одам боласи илк онтогенези даврида ахтариш керак. Дунё гуманитар илмий муҳити XX аср 50-йиллари ўртасидан бошлаб америкалик олим А.Н.Хомскийнинг синтактик назарияси мантиқсизлигини тушуна олмади. Унинг фикрича, ҳар бир бола ҳар қандай оғзаки тилнинг грамматикасини ўрганаётганда, уни туғма, универсал грамматиканинг олдиндан программалаштирилган билимлар бошқаради, яъни ҳамма болада грамматиканинг умумий шакли генетик жиҳатдан мужассамлаштирилган бўлади. Бу муаммо – нутқ ва тил генезиси муаммоси филологиянинг лингвистикасигагина тегишли эмас балки, уни, сўзсиз, фалсафа ва психология, социология ва тарих, умуман, антропогенез ҳақидаги таълимот ва эволюцион назарияни илмий ҳамда мантиқан тўғри тушуниши учун зарур. Одам пайдо бўлиши ва унинг кейинги интеллектуал тараққиёти манба ва сабабларида оғзаки нутқ муҳим аҳамиятга эга, чунки у инсон тафаккури илдизидир. Мантиқан тўғри фикрлаш ва инстинкт ривожда тил фундаментал замин ҳисобланади.

Юқорида болаларнинг тил ўрганишга қобилияти борлигини қайд этганмиз. Бу қобилиятнинг қандай, қачон, нима сабабларга кўра ва бошқа қатор масалалар файласуф, физиолог, психолог, филологлар, хусусан, А.Р.Сайфуллаев ва Ф.С.Убаевалар томонидан тадқиқ этилган. Бу олимлар нутқ ва тил генезиси, уларнинг қадимги гоминидлар эволюциясига таъсири ҳақида маълумотлар берган эдилар. Ўз изланишларида улар қуйидаги саволни қўйиб, унга жавоб изладилар: Деярли ҳамма оғзаки тилларни бирлаштирувчи нима борки, унга катта ёшдаги одамлар эмас, балки фақат болалар эриша оладилар? Ёки аниқроқ қилиб айтганда, дунё тиллари грамматикаси, яъни синтаксисада қандай умумийликлар борки, улар ҳақида болалар онгсиз равишда биладилар ва тилларни ўрганишда риоя қиладилар, шунинг учун ҳам болалик даврида хоҳлаган тилни тушунадилар ва гапира оладилар. Аммо онгли катта ёшдаги одамлар бу қобилиятдан маҳрумдирлар. Тилимизнинг қандай хусусияти шу қобилиятни туғдиради ва ривожлантиради? Одатда, бу саволга тилшунослик нуқтаи назаридан ёндашилган, аслида эса унинг ечимини антропогенез нуқтани назаридан, яъни одам эволюцияси жараёнидан излаш лозим. Бошланғич антропогенез жараёнида ибтидоий одам тарихан тараққий этиши учун қадимги одамларда табиатнинг ёввойи шарт-шароитлари ва каннибализм даврида эсон-омон қолиш учун домий равишда кучли қўрқинч мавжуд эди. Болаларда тилларни ўрганиш учун мерос сифатида рефлекс ва туғма инстинктлардан ташқари яна бир сабаб бўлганки, бу ҳам бўлса, гоминидлар боласининг ҳаммиша ёрдамга чакирувчи овоз ёрдамида йирткич ва ўзига ўхшаш кабилардан ўзини ҳимоя қилиш қобилиятидир. Ушбу масалага боғлиқ равишда яна бир қанча муаммолар устида олимлар изланишлар олиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.Каримов. Юсак маънавият-енгилмас куч. – Т., 2008. – Б.87.
3. Н.Н. Данилова. Психофилология. 2001.
3. Р.Р.Сайфуллаева Генезис – история и психология речи и теория происхождения языков. Диссертация на соискание ученой степени Гранд

доктора психологии в области “Психология общения, речь и риторика.С.-Петербург, 2010.

4. И.Л.Думлер и др. Генезис речи и происхождение языков...С.-Петербург-Лондон, 2010.

ЎЗБЕК ТИЛИНИ СУБСТАНЦИАЛ-ПРАГМАТИК ТАДҚИҚ ҚИЛИШ – ДАВР ТАЛАБИ

Б.Менглиев (ЎЗМУ)

Ўтган асрнинг сўнгги чорагида шаклланган ўзбек субстанциал тилшунослиги фаннинг устувор соҳаси сифатида ЎЗР ВМ ФТРМҚ томонидан қайд қилиниб, ўзбек тилининг субстанциал имкониятларини очиш муаммоси билан шуғулланди. Бу борада қатор номзодлик ва докторлик диссертациялари химоя қилинди, монографиялар яратилди. Қўлга киритилган назарий хулосалар олий ва ўрта таълим дастур ва дарсликларидан мустаҳкам ўрин олди.

Бугунги кунда тараққиёт давр олдиға қўйган вазифаларни адо этган ўзбек тилшунослиги фанидан лисоний имкониятларнинг нутқий воқеланишини текширишга, она тили имкониятларидан амалий фойдаланиш самарадорлигига эришишнинг лингвистик таъминини тайёрлаш муаммоси билан шуғулланишга жиддий киришни талаб қилмоқда. Янги аср фани зиммасига юклатилаётган бу ижтимоий буюртма тилни янги – субстанциал-прагматик асосда тадқиқ қилиш асосида амалға оширилади. Маълумки, янги аср ўзбек тилшунослигининг вазифалари умумий тарзда Президентимиз Йўлловчи Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида она тилини авайлаб-асраш, бойитиш, ундан амалий фойдаланиш самарадорлигига эришиш, ўзбек тилининг ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида қўлланиш доирасини кенгайтириш кўринишида белгилаб берилган. Бу вазифаларнинг марказида эса она тилидан амалий фойдаланиш самарадорлигига эришиш муаммоси туради. Демак, шаклланажак ўзбек субстанциал-прагматик тилшунослигининг асосий вазифаси ўзбек тилининг ХХ асрда очилган лисоний имкониятларидан амалий фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг лингвистик асосларини ишлаб чиқишдан иборат бўлиб, унда шахсва нутқий вазият омили етакчилик қилади.

Тил мураккаб яхлитлик сифатида лисон ва нутқ ҳамда уларни боғловчи меъёр сатҳларидан иборат. Лисон ва нутқ дихотомияси билан шуғулланган тилшуносларнинг таъкидлашича, лисон нутқда меъёр асосида воқеланиб ва унинг учун асос бўлиб, унга нисбатан “образсизлиги” билан характерланади. Нутқнинг образлиги эса прагматик омиллар асосида ҳосил қилиниб, у лисонни тўлдирувчи фактор сифатида қаралади. Маълумки, тилшуносликда тил системасини илмий тадқиқ қилиш уч босқичда кечади:

- 1) лисон ва нутқни фарқламадан тилни яхлит тадқиқ қилиш;
- 2) лисон ва нутқни изчил фарқлаш асосида лисоний системани тадқиқ қилиш;
- 3) лисон ва нутқни изчил фарқлаш асосида нутқий системани яхлит тадқиқ қилиш.

Бу боскичлардан бирортаси ҳам мустақил бўлмасдан, кейинги боскичлар аввалгисининг ютуқларига таянади ва унинг хулосалари асосида иш кўради. Тилни тадқиқ қилувчи тилшунослик фанининг системавийлиги табиати ҳам шунда намоён бўлади.

Бирликларнинг горизонтал кетма–кетлигига асосланган нутқий система парадигма аъзоларининг вертикал тизимига асосланган лисонга нисбатан фарқли бўлиб, лисон соф (гомоген) бирликлар системасидан иборат бўлса, нутқ ҳар хил (гетероген) унсурли тизим ҳисобланади. Бу ҳар хиллик субстанциал ва прагматик асосда бўлади. Лисоний бирликлар нутқда шунчаки кетма–кетлик муносабати асосида боғланиб қолмай, балки прагматик омиллар таъсирида ўзига хос равишда “тўйинади”. Бошқача айтганда, нутқ вазияти ва муҳити, сўзловчи ва тингловчининг ҳолати лисоний бирликни нутққа хословчи, мослаштирувчи омил сифатида амал қилади.

Ҳар қандай лисоний бирлик нутқда вокеланар экан, аввало, унинг умумий лисоний моҳияти бошқа ёндош лисоний омиллар ёрдамида муайянлашади, “тораяди”. Хусусан, полисемантик лексемаларнинг семемалари морфологик ва синтактик сатҳлар таъсирида фарқланади ва нутққа чиқиш учун “шайланади”. Нутқий вазият эса унга қўшимча отенкалар беради, баъзан морфологик ва синтактик (лисоний) омиллар “ожизлик” қилган ҳолларда уларнинг вазифасини прагматик омиллар ўз зиммасига олади.

Грамматик маъно нутқий вокеланиши учун бошқа ёндош сатҳлар таъсири ва кўмагига кучли эҳтиёж сезади. Бунда лисоний системанинг яхлитлиги яққол кўзга ташланади. Масалан, ҳар қандай морфологик шакл нутққа чиқишида у шакллантираётган лексеманинг маъновий моҳияти (лексик омил), ҳосил қилинган сўзшакл билан бирикаётган бошқа сўзшакл (синтактик омил) муҳим роль ўйнайди. Аммо бу омиллар ҳеч қачон прагматик омилсиз юзага чиқа олмайди – ундан холи бўла олмайди. Демак, грамматик маъно лисоний моҳият сифатида лексик, синтактик ва прагматик омиллар яхлитлигида нутқда намоён бўлади. Бирок бу омиллар тенг ҳуқуқли бўлмай, бирининг аҳамияти ортиши билан бошқаси сусаяди. Бошқача айтганда, ҳар бир сатҳ бирлиги нутқий вокеланишида уч омил мавжуд бўлиб, улар яхлитлиги учбурчакка, ҳар бир омил эса унинг бир бурчагига қиёсланиши мумкин. Бир бурчакнинг кенгайиши бошқасининг торайиши асосида бўлади.

Кўринадики, лисоний имкониятнинг нутқдаги роли ва ўрнини лисоний (фонетик, лексик, морфологик синтактик ва б.) ҳамда прагматик омиллардан айри ҳолда тасаввур, тафаккур ва талқин қилиб бўлмайди. Аниқланган лисоний бирликлар ва тикланган лисоний структура уларнинг нутқий вокеланишини шу йўсинда тадқиқ қилишни тақозо қилади.

МЕНТАЛИНГВИСТИКА ВА КОГНИТИВ ТИЛШУПОСЛИК

М.Абдураҳмонова (ЎЗМУ)

Назарий тилшуносликнинг асосчиси Вильгельм фон Гумбольдт тилнинг моҳиятини очишда антиномия (anti –қарши, номос-қонун; қонундаги қарама-қаршилиқ) методини қўллайди. Бу жараёнда тил тизимига нисбатан бир қанча антиномияларни келтиради. Шулардан бири, тил ва тафаккурнинг ўзаро

диалектик муносабати ҳақидаги фикрларидир: а) *тил ва тафаккур ўзаро ажралмас, бир бутундир*; б) *тил ва тафаккур ўзаро “ажралувчи”, икки қарама-қаршиликка эгадир. Тил тафаккурни, фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Тафаккур тил орқали юзага чиқади. Тилсиз тафаккур, тафаккурсиз тил йўқ. Айни вақтда тил моддий, тафаккур эса психологик. Тил ташқи, тафаккур эса ички, тил аниқ, тафаккур эса мавҳум, тил реал, тафаккур эса ирреал.* Демак, тил ва тафаккур ўзаро бир-бирини инкор этувчи ва бир-бирисиз мавжуд бўла олмайдиган тушунчалардир. Тилшунослиқда тил ва тафаккур муносабатларини махсус ўрганувчи соҳа **менталингвистика** деб аталади. Менталингвистика – лингвистика атамасига юн. mens, mentis- ақл, идрок, тафаккур сўзлари бирикиши билан ҳосил бўлган. Менталингвистика масаласи нафақат умумий тилшунослик, балки мантик, психология, фалсафа ва бошқа фанлар учун ҳам ўта мураккаб ва долзарб вазифалардан ҳисобланади. Хорижий тилшунослиқда менталингвистиканинг менталистик ва механистик йўналишлари белгиланган. Менталистик йўналиш тил ва тафаккурнинг ажралмаслигини тарғиб қилади. Тафаккур тил билан узвий боғланган. Инсон тафаккури эса тил билан такомиллашади. Тилда тафаккурнинг натижаси мустақилланади. Механистик йўналиш эса тил ва тафаккурнинг бир-биридан мустақиллигини тарғиб этади. Бу йўналиш инсон руҳияти билан боғлиқ бўлиб, бихевиористик йўналиш деб ҳам юритилади. Бихевиоризм инглизча «vixеouгog» сўзидан олинган бўлиб, хулқ-атвор деган маънони билдиради, яъни инсон тафаккури унинг тилида ва хулқ-атворида намоён бўлади. Бу йўналиш назариялари психология ҳамда педагогика фанларининг ўрганиш объектига айланди. Демак, тил ҳам, тафаккур ҳам ўз моҳиятига кўра фалсафий, психик (рухий) ва ижтимоий ҳодисадир. Буларни ҳисобга олган ҳолда ҳозирда менталингвистиканинг янги йўналишлари вужудга келди: **1.мантикий 2.психологик 3.семиотик(белгили) 4.контенсив (тушунча, онг).** Тил тафаккур куролидир. Тафаккур асосини **мантикий** тушунчалар белгилайди. Тил асосини эса лисоний бирликлар белгилайди. Мантикий тўғри тузилган гаплар орқали фикримизни баён этамиз. Тафаккурнинг яна бир хусусияти шуидакки, у воқеликни умумлаштирилган ҳолда акс эттиради, яъни қонуний боғланишларни сўз ва тажриба воситасида акс эттиради. Нарса ва ҳодисалар ривожланиш қонуниятларини аниқлаш билан инсон табиат ва кишилик жамияти тараққиётини бошқариш имкониятига эга бўлади. Дарҳақиқат, инсон тафаккури тил билан чамбарчас боғлиқдир. Тафаккур, барча **психик** жараёнлардек, мия фаолиятининг натижасидир. Инсон фикрлаётганида мияда мураккаб жараёнлар содир бўлади, мия пўстлоғида марказлар ўртасида боғланишлар юзага келади. Бундай ҳодисаларни тилшунослиқда **психолингвистика** ва **нейролингвистика** соҳаси ўрганади. Шунинг учун бўлса керак, баъзи илмий адабиётларда психолингвистика ва менталингвистика атамалари синоним тарзда қўлланилади. Тил ва тафаккурнинг бирлиги нутқда ўз аксини топади. Нутқ оғзаки ва ёзма шаклда мавжуд бўлиб, унда фикримиз моддий шаклга, яъни ҳиссий идрок этиладиган шаклга киради ва шу тариқа у энди бир шахсга эмас, балки жамиятга тегишли бўлиб қолади. Маълумки, тил кишиларнинг ижтимоий меҳнат фаолияти негизида вужудга келган ва ривожланган. Шунинг

учун ҳам у чукур ижтимоий мазмунга эга бўлиб, маданиятимиз ва тарихимизнинг муҳим бир қисмини ташкил этади. Тил ёрдамида билимлар хосил қилинади, тўпланади ва авлоддан авлодга етказиб берилади. Шу тариқа у таълим ва тарбия ишларини амалга оширишга, маданиятимизни тараққий эттиришга ҳам ёрдам беради. Тил тафаккур билан узвий боғланган, фикримизнинг бевосита мавжуд бўлишини таъминлайдиган ва кишилар ўргасида алоқа ўрнатишга хизмат қиладиган ахборот **белгилари** тизимидан иборат. Тафаккур жараёни тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш шаклида ҳам давом этади. Тафаккур оламни мавҳумлаштириб ва умумлаштириб акс эттирадиган идеал ҳодисадир. Мавҳум нарсаларни, умумийликни фақат тил ёрдамида қайд этиш мумкин. Тил белгилар тизимидир. **Белги** билиш жараёнида бошқа бир предметнинг вакили вазифасини бажарадиган у ҳақида маълум бир хабар бериш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва узатишга имконият ярағувчи моддий предметдир. Бироқ ҳар қандай белги ҳам тил белгиси бўла олмайди. Тилга алоқаси бўлмаган белгилар қаторига нусха-белгилар, индекс-белгилар ёки кўрсатувчи белгилар (масалан, бадан ҳароратининг кўтарилиши – касаллик белгиси, тутун – оловнинг белгиси ва шу кабилар) қиради. Тил белгиси символ-рамзлар шаклида мавжуд бўлиб, ўзи ифода қиладиган предметлар билан тузилишига кўра ҳеч қандай ўхшашликка эга эмас. Мантиқ ўз эътиборини ана шундай тил белгиларини ўрганишга ҳам қарагади. Тил белгилари ўз маъносига ва мазмунига эга. Тил белгисининг мазмунини у ифода қиладиган, кўрсатаётган объект ташкил этади. Белгиларнинг билишдаги вазифасини ўрганишга Аристотель, Сократ, Лейбниц каби мутафаккирлар катта эътибор берганлар. Белгилар ҳақидаги таълимотта америкалик файласуф Чарльз Пирс (1839-1914) асос солган. Сўнгра шогирди Ч. Моррис давом эттирган. Бу фан тил белгисини уч хил йўналиш бўйича таҳлил этади. Биринчисини **семантика** ташкил қилиб, у белги билан у ифода қиладиган объект ўртасидаги муносабатни ўрганади. Иккинчисини **прагматика** бўлиб, у кишиларнинг белгиларга муносабатини ҳамда белгилар ёрдамида кишилар ўртасида вужудга келадиган муносабатларни ўрганади. Учинчисини **синтаксис** белгилар ўртасидаги муносабатларни (тилни куриш қоидаларини) ўрганади. Таъкидлаш жонзқи, ушбу ғоялар асосида тилшунослиқда **лингвосомиотика ва прагмалингвистика** соҳалари вужудга келди.

Тилни тафаккур (онг, тушунча) билан боғлаб, унинг хосил бўлишидаги психологик, биологик ва нейрофизиологик жиҳатларнинг ижтимоий, маданий ва лисоний ҳодисалар билан узвий алоқасини илмий тадқиқ этувчи соҳа **когнитив тилшунослик** деб аталади. Когнитив сўзи инглизча “cognize– билмоқ, англамоқ, тушунмоқ” демақдир. Когнитив тилшунослик “чегарадош фан” бўлиб, (олимлар XX асрни “чегарадош фанлар” асри деб аташди) когнитология (билимлар ҳақидаги фан), когнитив психология (билиш психологияси), психоллингвистика, лингвистика каби соҳалар тўқнашувида вужудга келди. Когнитив тилшунослиқка XX асрнинг 70- йилларида В.фон Гумбольдт, О.Есперсен, Л.Ельмслев, Бодуэн де Куртэне, И. Мешчанинов ва бошқаларнинг тил ва тафаккурнинг ўзаро алоқадорлиги ҳақидаги ғоялари асос бўлди. Илк бор когнитив тадқиқотлар 1960 йил Гарвард университетиди

психологлар Дж.Миллер ва Дж. Брунер томонидан ўтказилди. 1975 йилда Дж. Лакофф ва С.Томпсоннинг мақоласида “когнитив грамматика” (когнитивная грамматика) термини пайдо бўлдида 80-йилларда европанинг анъанавий тилшунослигида когнитив тилшунослик қарор топди. Рус тилшунослигига эса когнитив лингвистика В.И.Герасимовнинг (“Новое в зарубежной лингвистике” (Когнитивнўе аспектў язука. Вўп. XXIII, 1988)) илмий мақоласи билан кириб келди. Когнитив тилшуносликнинг шаклланишида М.Минский, Ч.Филлмор, У.Чейф, Е.Кубрякова, В.Демьянков, А.Кирикларнинг тадқиқотлари муҳим ўрин эгаллайди.

Когнитив тилшунослик ҳозирда антропоцентриқ парадигма сифатида психолингвистика, нейролингвистика, лингвокультурология, этнолингвистика, прагмалингвистика, социолингвистика каби турли соҳалар билан бир қаторда туради. Когнитив тилшуносликнинг вазифаси тил ёрдамда билим олиш ва сақлаш, тилни амалда қўллаш ҳамда узатиш, умуман, тил тизими ва тарқибини инсон миёсидаги инъикоси сифатида тафаккур билан боғлашдир. Когнитив тилшуносликнинг таянч тушунчаларидан бири – бу концептдир. Бу атама XX асрнинг 90 йилларига келиб қўлланила бошлади. Концепт сўзи аслида латинча *conceptus* бўлиб, “тушунча” маъносини ифодалайди. Ҳозирда “концепт” терминидан “тушунча” сўзининг синоними сифатида фойдаланилмоқда. “Концепт” термини математик мантиқ, маданиятшунослик, психология каби фанларда ҳам фаол қўлланилмоқда. Е.С.Кубрякова таъкидлаганидек, “концепт” термини тафаккур, англаш, маълумотларни сақлаш ва қайта ишлаш каби муаммолар билан шуғуллианувчи когнитив психология ҳамда когнитив тилшунослик, лингвокультурология фанлари учун “соябон” вазифасини ўтайди.

Концептлар халқнинг онгида жамоа мероси сифатида, унинг маънавий мулки, маданияти сифатида намоён бўлади. Айнан жамоанинг тафаккури концептнинг боқийлигини таъминловчи муҳим воситалардан бири ҳисобланади. Концепт лингвистик категория сифатида тушунча категориясини тил тизимида намоён этувчисидир. И.И.Мешчанинов тушунча категориясига (понятийнўе категории) оидинлик киритади. Унинг фикрича, тилда ифодаланаётган ҳар қандай нарсани тушунча категорияси деб бўлмайди. Тушунча категорияси тилнинг турли сатҳларида, турли воситалар орқали ифодаланиш имкониятига эга. Концепт тил воситалари, лексик-семантик парадигмалар орқали намоён бўлади, яъни концептнинг умумий мазмунини бир марказга бирлашган семантик майдон ҳосил қилувчи лексик бирликлар ташкил этади. Бу майдонга кирувчи лексик бирликлар маъносига кўра бири бири билан узвий алоқада бўлади. Концепт тушунчаси ўзида мантиқшунослик, психология, тилшунослик ва билиш назарияси фанларининг ўзаро боғлиқлиги, ҳамкорлигини акс эттиради. Концепт тафаккур бирлиги ҳисобланиб, унинг асосида тушунча, маъно ва образ ётади. Хуллас, менталингвистиканинг мантикий, психик (рухий), семиотик (белгили), контенсив (тушунчавий) йўналишлари антропоцентриқ тилшуносликнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Адабиётлар рўйхати

1. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: 1984.
2. Потебня А.А. Мўсль и язык. – Киев, 1993.
3. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск, 2004.
4. Иванова Л. П. Курс лекций по общему языкознанию. – Киев, 2006.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯНИНГ ИЛМИЙ АОСЛАНИШИГА ДОИР

Н.Сайидирахимова (ТДПУ), У. Қобулова (АнДУ)

Халқаро савдо-сотик ишлари, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг тобора ривожланиши миллий тил, умумий тил, халқаро тил, халқаро сунъий тиллар, халқаро ва миллатлараро тиллар, тил ва маданият, уларнинг ўзаро таъсири каби қатор масалаларни долзарблаштиради. Натижада XX аср охирига келиб, тил ва маданият муаммоси масаласини ўрганишни мақсад қилган – тилшуносликнинг янги соҳаси *лингвокультурология* жадал ривожланди.

Лингвокультурология – маданиятшунослик ва тилшунослик фанлари ўртасида юзага келган умумлашма фан бўлиб, тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири ва боғлиқлиги, бу боғлиқликнинг шаклланиши ҳамда яхлит бир система сифатида тил ва тилдан ташқари (маданият)да акс этиши каби ҳодисаларни ўрганиш билан шуғулланади.

Лингвокультурология ўрганиш объектига кўра маданиятшунослик ва тилшунослик фанларига бир мунча яқин, бироқ мазмун-моҳияти, ўрганиш объектига бўлган ёндашувига кўра фарқли деб айтиш мумкин. Унинг чегараланувчи мақоми шундан иборатки, у халқ маданиятининг тилда намоён бўлиши ҳамда ифодаланиши, тил менталитети, миллийлиги, тил руҳияти билан боғлиқ равишда нутқий мулоқотни ташкил этишдаги миллий-маданий специфик қондаларни ўрганади ҳамда миллатнинг тилда акс этган ўзига хос миллий тил хусусиятларини аниқлаш ҳодисаларни тадқиқ этиш билан шуғулланади.

Маълумки, маданият тушунчалар системаси, муайян халқнинг ҳаёт образи, миллий характер, миллий менталитет сифатида кенг этнографик мазмун касб этади. Н.С.Трубецкойнинг ёзишича: “...маданий коннотацияларсиз бирор сўз бўлиши мумкин эмас, яъни қиёсда, солиштиришда қандайдир умумий қисмлар бўлиши шарт”[1]. Тил ва маданиятнинг ана шуидай ўзаро яқинлиги ва алоқадорлиги уларни ягона методологик асосда ўрганиш имконини бери. Яъни:

- тил ва маданият инсон ва халқнинг дунёқарашини акс эттирувчи тафаккур шаклидир;

- тил ва маданият ўзаро диалогда мавжуд: нутқ субъекти ва унинг адресати ҳамма вақт маданият субъекти саналади (этикет шаклари: саломлашиш, урф-одат билан боғлиқ расм-русум ва ҳоказолар);

- ҳар иккала феномен индивидуал ёки умумий мавжудлик шаклига эга, яъни тил ва маданият субъекти – ҳамма вақт индивидуал ёки ижтимоий, тўғрироғи, шахс ёки жамият саналади;

- тил ва маданият учун умумий белги бу меъёрийликдир;

• тарихийлик – “тил ва маданият” учун (“динамика” (ўзгарувчанлик) ёки “статика” (турғунлик)) энг асосий хусусият саналади;

• маданият халқнинг ўзига хос тарихий хотирасидир. Тил эса ўзининг кумулятив (тўлдирувчанлик) хусусиятига кўра ўзида жамиятнинг ўтмиш хотирасини сақлайди ва тўлдириб боради.

Б.Л.Уорф ўзининг “Хатги-ҳаракат – тафаккур меъёрининг тилга муносабати” деб номланган ишида тил ва маданият ўзаро боғлиқликда, доимо бир-бирининг таъсири натижасида ривожланган, деб белгилайди [4]. Бирок шуни таъкидлаш жоизки, маданий компетенция ҳеч қачон тил компетенциясига мувофиқ келмайди, яъни тил компетенциясининг маданий компетенцияга ўтиши тил бирликларининг маданий код категорияси интерпретациясига асосланади. Бундай кўринишдаги интерпретацияни эгаллаш “тил-маданият компетенцияси” демакдир.

Оламнинг бундай икки – концептуал ва тил моделининг боғлиқлигини белгиллаган Ю.С.Степанов уларнинг ўзаро боғлиқлигида тил моделини маданиятнинг ўрганиш предмети ва, аксинча, маданиятнинг моделини тилнинг ўрганиш предметига ўтказиб юбориш мумкин эмас”лигини таъкидлайди”[1]. Лингвокультурологиянинг вазифаси шундан иборатки, у тил бирликларининг маданий мазмунини ўзга тил элементлари (фразеологизмлар ёки бошқа экстралингвистик тил бирликлари) ва маданиятининг таниш символик “кодлари билан солиштиради, таҳлил қилади ҳамда маданий мазмун-моҳиятини аниқлайди.

“Маданий билим” – муайян тилда гаплашувчилар тил-маданият компетенциясининг асосий қисми саналади. Бу ўринда, лингвокультурологиянинг тараққиётга ва маданиятга муносабати масаласига ойдинлик киритиш талаб қилинади. Лингвокультурология учун тараққиётга нисбатан маданиятдаги ўсиш-ўзгаришлар билан боғлиқ ҳодисалар муҳим, чунки тараққиёт моддий-материал, маданият эса рамзий. Миф, урф-одатлар, удум, расм-русумлар маданиятга тегишли бўлиши билан бирга, улар халқ қундалик турмуши, расм-русум, урф-одатлари ва тил бирликлари ифодаларида ўз аксини топади. Шу сабабли уларга хос тил бирликлари лингвокультурологиянинг ўрганиш объекти сирасига қиради.

“Тил ва маданият” муаммосининг ўрганилишида бир қанча ёндашувларни белгилаш мумкин: биринчи ёндашув файласуф олимлар (С.А.Атановский, Г.А.Бругян, Э.С.Маркарян)лар томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, унда маданиятнинг тилга бир томонлама таъсирдан борлиқнинг ўзгариши натижасида миллий-маданий стереотип ва тилда ўзгариш юз беради, деган ғоя ётади”[3].

Иккинчи ёндашувда эса бу таъсирнинг акс томони, яъни ҳозирги кунгача очик қолиб келаётган ва мунозарали масала - тилнинг маданиятга таъсири масаласини ўрганиш мақсад қилинади. Тилни руҳий қувват сифатида тушуниш бу ёндашувнинг асосий ғояси саналади. Тилни руҳий қувват сифатида (В.Гумбольдт, А.А.Потебня) тушуниш асосида Сепир-Уорфнинг лингвистик алоқадорлик гипотезаси, яъни ҳар бир халқ борлиқни ўз она тилиси орқали кўради, ҳис этади, ҳис этганини белгилайди, деган ғоя ётади [1]. Бу ғоя

кейинчалик, И.Л.Вайсгербернинг тилни “Ўткинчи дунё”, яъни “борлиқни англаш”, муайян “мавжудлик ва тафаккур” сифатида қаралувчи ғояларида илгари сурилган. Унинг бу гипотезаси кўпчилиқ олимлар томонидан инкор этилган бўлса-да, бироқ улар бошқа усуллар билан тушунтирилиши мураккаб бўлган ҳодисаларни англашга ёрдам берди. Хусусан, Н.И.Толстойнинг этнолингвистик мактаби вакилларининг ишлари, Е.Барминский ва издошларининг лингвоантропологик йўналишдаги ишлари бунинг исботидир [2].

Учинчи ёндашув тўғридан-тўғри тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири ва алоқадорлиги ғояларига асосланади. Тил миллий менталитетнинг специфик қирраларини ўзида намоён этади. Бошқа томондан, “маданият тилда” жойлашган, яъни у матнда тўлалигича ўз ифодасини топади.

Этнолингвистик йўналиш намоёндаларининг бу муаммони икки томондан ўрганганликлари аҳамиятли:

1) этник худудларни тил бўйича қўриб чиқиш (Р.А.Аеева, В.В.Иванов, Т.В.Гамкрелидзе) [3];

2) этноснинг моддий ҳамда маънавий маданиятни муайян тил бўйича ўрганиш (В.Иванова, В.Н.Топорова, Т.В.Цивьян, Н.И.Толстой ва бошқаларнинг ишларида) [2, 3].

Лингвокультурологиянинг синхрон йўналиши эса этнолингвистиканинг тил ва маданиятнинг ўзаро синхрон муносабатини ўрганиш ва тавсифлаш билан боғлиқ. Лингвокультурология предметининг бу тарзда тушунилиши ҳақидаги ғоялар А.А.Потебня, М.М.Покровский, В.В.Виноградаов, Д.С.Лихачев, Н.И.Толст, Ю.Н.Лотманларнинг миллий маданият спецификасининг тил ифода бирликларида ўз ифодасини топиши ҳақидаги ғоялари билан ривожланиб борди [4]. Бу ўринда, агар тарихий фразеология этнолингвистикага боғлиқ бўлса, у ҳолда замонавий фразеологик система, “аввало жонли коммуникатив жараёнлар ва уларда қўлланувчи тил ифодаларининг халқ менталитети билан боғлиқлигини ўзида тўлалигича намоён этади. Шунингдек, маданий коннотация тушунчаси лингвокультурология учун асос саналади. Чунки фразеологик бирликлар маънонинг денотатив ёки образли мотивациялашган аспектини маданият категорияларида бевосита акс эттирувчи воситалар саналади. Шу нуқтаи назардан тилдаги мавжуд фразеологик бирликлар тил ва маданият мувофиқлигини яққол ўзида намоён эта олади. Чунки образли асос фразеологик бирликларнинг маданий спецификасини ташкил қилади. Масалан, рус тилида – *Играть под чью небудь дудку*; ўзбек тилида – *Нозорасига ўйнамоқ* каби иборалардаги *дудка* – рус халқи миллий маданияти билан боғлиқ мусика предмети номини ифодаласа, *ногора* ўзбек мусика санъатида хос асбоб саналади. Шунингдек, бундай хусусиятни рус ва ўзбек тилларидаги: *вот тебе, бабушка, и Юрьев день / худо ёрлақан кун*; *к шапочному разбору / дўпписи тор келмоқ; медвежья услуга / эшакнинг юки халол* каби бирикмаларда ҳам яққол кўриш мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, маданий ахборотнинг транслятори сифатида намоён бўлувчи тил ва маданият – халқнинг тарихий хотираси ўртасидаги боғлиқлик лингвокультурологиянинг ўрганиш объекти саналади.

Унинг тадқиқот предмети эса халқ маданиятида символик эталон, метафорик-ифода касб этган ва инсон тафаккури фаолияти натижаларини умумлаштирувчи – *афсона ва асотирлар, урф-одат ва удуллар, расм-русумлар* ҳамда *фольклор* жанрларидаги архетипик ва прототипик инсон тафаккури натижаларини умумлаштирувчи тил бирликларидир. Бундай тил бирликлари - *лингвокультуремаларни* ўрганиш ва таҳлил этиш эса, ўз навбатида, ҳозирги кун тилшунослигида ўз ечимини кутаётган долзарб масалалардан бири саналади.

Адабиётлар рўйхати

1. Воробьев В.В. Прагматические аспекты лингвокультурологии // Социопрагматика и преподавание иностр. языков: Сб. Науч. Тр. – М.: МГИМО, 1997. –С. 23-29
2. Воробьев В.В. Лингвокультурологическая парадигма личности. – М.: Рос. ун-т дружбы народов, 1996. –С. 170.
3. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. –М.: Наследие, 1992. – С.207
4. Телия Н.В., Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М., 1981.

ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИҚДА КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИ

Х.Махамедова А.Гулямова (ЎзДЖТУ)

XXI аср ахборотлар асри ҳисобланади. Ахборотни қабул қилиш, узатиш, қайта ишлаш ва сақлаш информатика фанининг асосий омилдир. Ахборотни қўллай олиш ва фойдалана олиш энг муҳим омилдир, чунки ахборот соҳаларининг (тарих, сиёсат, иқтисодиёт, география, маданият, бизнес) тармоғи шунчалик кенгайиб кетаяптики, улар билан ишлаш учун компьютер воситалари муҳим аҳамиятга эга.

Тилшуносликнинг ҳозирги кундаги вазифалари:

– ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда мустақил фикрлашни шакллантириш ва уни ўзбек тилида оғзаки ҳамда ёзма ифода қилиш малакасини шакллантириш;

– ўзбек тилининг ягона академик шаклидаги ва дарслик шаклидаги китобларни нашр қилиш;

– ўзбек тилининг тўлиқ маълумотлар базасини шакллантириш;

– ўзбек тилининг ахборот услубини ишлаб чиқиш;

– ўзбек тилининг формал граматикасини яратиш;

Ўқитиш баҳолаш, таҳлил, таҳрир, матнларни ўзбекча ўқиш, маълумотни компьютерга овозда киритиш, луғотлар яратиш, таржимон дастурлар яратишдир.

Шулар билан бир қаторда фойдаланувчилар учун қулайлик яратиш, яъни бир бирлари билан ўзаро мулоқотда қийнчилик туғдирмасин. Эсперанто тилининг яратилиши ҳам шундан далолат берадики, бутун дунёдаги барча инсонлар фикр алмашиш ва тезроқ янгиликлардан хабардор бўлишларига имкон берсин. Бу миллатлар ёки давлат ўзининг тилидан воз кечиши дегани

эмас, кишилар бир неча тилдан кўра қай бир давлатга бормасин, у тушуниши мумкин бўлган тилни яратиш мақсадидадир.

Ўзбек тили чинданда бой тил, аммо шуни ёдда сақлаш лозимки, тил қанчалик аниқ бўлса шунча унга бўлган эътибор ҳам ошади.

Лингвистика фани барча соҳаларнинг куралидир. Чунки барча ўрганилаётган фанлар тил орқали тушунтирилади. Лекин тилшунослик алоҳида фан сифатида ҳам ўрганилади, шуни унутмаслик керакки тил ўзигагина тегишли бўлмай, у даврий хусусиятга эгадир. Тилшуносликнинг ўзи камчиликлардан холи ва фойдаланиш учун қулай бўлиши лозим.

Ана шундагина тил ўз қадри – қийматини сақлаб қолади.

Ҳозирги кунда тилшуносликка бўлган муносабат ортиб бормоқда. Чунки борган сари фан-техника ривожланиб бораверар экан, бошқа давлатларнинг илмий ва техникавий ютуқларини қрганиш ва уни қўллаш учун албатта, дунё тан олган тилларни ўрганиш зарур бўлади. Ўзга бир тилни ўрганиш учун ўз тилини яхши билиши керак. Миллатнинг ва давлатнинг шаъни учун эса ўз тилини жаҳон талабларига жавоб берадиган тарзда шакллантириш зарур.

Компьютер медицинаси, компьютер иқтисодиёти ва бошқалар қаторида тилшуносликда ҳам компьютер лингвистикаси ёки лингвистик информатика йўналишининг пайдо бўлиши табиий ҳолдир. Инсон ҳаётида фикрлаш ва фикрини тўғри, чиройли оғзаки ёки ёзма равишда у ёки бу тил орқали баён қила олиши жуда катта ахамиятга эга. Тилшунослик (лингвистика) фанининг асосий вазифаси-тилни ўрганиш, тилга ўргатиш ва бошқа тиллар билан қиёслаш масалаларининг самарадорлигини оширишдан иборат.

Компьютер лингвистикаси фани анъанавий лингвистикадан фарқли равишда бугунги кундан ташқари эртанги кунга ҳам қаратилган, унинг икинчи томони лингвистик муоммоларни ечишда компьютердан унумли фойдаланишдан иборатдир.

Ўзбек компьютер лингвистикаси ўзбек тилининг инглиз тилидан катта фарқ қиладиган хосликлари асосида шакллантирилади. Ўзбек компьютер лингвистикасини яратишдан олдин тилни юқори ва тўлиқ (масалан, инглиз тили) даражасида системалаштириш, формалаштириш вазифаларини ечиш керак бўлади. Бунинг учун “лингвистика+математика+компьютер” биргаликда ишлаши лозим. Бу эса қуйидаги вазифаларни оширишни тақозо қилади:

- тилни системалаш, тўлиқ маълумотлар базасини яратиш ва уни дунё тили (инглиз) билан таққослаш.

- аниқ фанлар техника, медицина, ҳуқуқшунослик, бизнес, дипломатия соҳаларида хизмат қиладиган ўзбек тилининг аниқ, қисқа ва халқаро меъёрларга асосланган ахборот услубини яратиш.

-ўзбек тилини компьютерга олиб кириш, яъни ўзбек тили билан боғлиқ масалалар –ўзбек тилига ўқитиш, билимларни, баҳолаш (тест), матиларни ўзбекча овозлаштириш, ахборотни овоз орқали компьютерга киритиш, матнларни тахрирлаш, таржима қилишни компьютерда бажариш дастурларини ишлаб чиқиш.

-ўзбек тили граматиқасининг формал ва аксиоматик моделларини яратиш.

Шуни такидлаб ўтиш лозимки, ўзбек компьютер лингвистикасини яратишда етарли даражада ишлаб чиқилган инглиз компьютер лингвистикасидан тўғридан тўғри фойдаланиб бўлмайди. Фақат инглиз компьютер лингвистикасининг асосий ғояларига таяниш мумкин. Ўзбек компьютер лингвистикаси ўзбек тилининг инглиз тилидан катта фарк қиладиган хосликлари асосида шакллантирилади. Демак ўзбек тили каби бой, кенг ва чуқур ривожланган тиллар масалаларини компьютерда ечиш даражасига олиб чиқиш инглиз тилига қараганда катта ҳажмдаги ишларни бажаришни талаб қилади.

Бу тадбирларни амалга оширишда ўзбек компьютер лингвистикаси куйидаги бўлимларга суянади:

- анъанавий лингвистикани ҳозирги замон талаблари доирасида кўриб чиқиш.

- компьютер лингвистикаси асосланадиган математика бўлимларини ўрганиш

- ўзбек компьютер лингвистикасини масалаларини, эришилган натижаларини ва амалга оширилиши керак бўлган вазифаларини баён қилиш.

ТИЛЛАРАРО АНАЛОГИЗМЛАР ТАҲЛИЛИ

Н.Охунбедаева (НамДУ)

Ўзбек тили тараққиётида бошқа халқлар лисоний таъсирини эътибордан соқит қилиш мумкин эмас. Ўзбек тили ўтмишда қардош бўлмаган бошқа системадаги бир қатор тиллар билан ҳам алоқада бўлган. Бу тиллар араб, форс, қадимги юнон, ҳинд ва хитой тилларидир.

Ўзбек тилининг чет тиллар билан алоқаси турли даража ва сифатий кўринишларга эга. Форс-тожик ва араб тилларининг ўзбек тилига таъсири салмоқли бўлса, хитой, ҳинд, мангол ва грек тилларининг луғат таркибидан ўзбек тилига санокли сўзларгина ўзлашган.¹ Тилдаги луғавий бирликларнинг бошқа тил луғат таркибига ўтиши тилнинг ривожланишидан далолатдир. Ҳар бир тил луғат таркибида чет сўзлар қатлами мавжуд бўлади. Бу қатламга мансуб луғавий бирликлар турли тиллардан ҳар хил даврларда маълум сабабларга қўра ўзлашган бўлади. Б.Х. Эшонкулов: “Бир тилдан бошқа тилга сўзларнинг ўтиши объектив лисоний жараён бўлиб, тилларнинг экстралингвистик аснода ривожланиш сабабларидан бири ҳисобланади. Фанда сўзларнинг экстралингвистик аснода ўзлаштирилиши ва у билан боғлиқ социал жараёнлар социоллингвистик жараёнлар ҳам деб аталади”, дейди.²

Ҳар бир тил лексикаси эластик таснифдаги шундай жабҳаки, унда кун сайин турли хил ўзгаришлар содир бўлиб туради. Чунки ижтимоий ҳаёт муттасил турланиб, товланиб турувчи жараёнлар мажмуасидир. Ундаги ҳар бир

¹Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашмалари. –Т.: Фаъ, 1987. – Б. 8.

²Эшонкулов Б.Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т., 1996. – Б.21.

турланиш ва ҳар бир товланиш инсоннинг коммуникатив эҳтиёжи саналиши тилда маълум бир белгили из қолдира олади.

Л.В. Шчербанинг таъкидлашича: “Агар ҳаётни ўрганадиган бўлсак, тил инсон ҳаётининг бир парчасидир. Бу шунчаки, одий ва юзаки нарса эмас. Ҳар қандай оддийлик ва юзакилик ҳаётдан узилиш, ажралиш (узоқлашиш) ҳавфини туғдиради. Энг муҳими, далилу фактларини мушоҳада қилиш ва ўрганишдан маҳрум қилади”³.

Ҳозирги замон тилшунослигида энг кўп оммалашган методлардан бири синхрон-қиёсий методдир. Ф. Де Соссюр “Бутун тил механизми фақат ўхшашлик ва тафовутлар атрофида айланади”, деб жуда аниқ таърифлаган.

Агар икки ёки ундан ортиқ тилларнинг лексик таркиби қиёсланса, улардаги баъзи сўзлар ташқи шакл: фонетик ёки график жиҳатдан бир-бирига ўхшаш, лекин маъно структурасига кўра фарқли эканлигини кўрсатади. Бу асосан ўзлашма лексика ёки интернационал лексика доирасида юз беради.

Лексик бирликни ўзлаштириш жараёнида фоно-морфологик ва семантик жиҳатдан ассимиляцияси бир-бирига боғлиқ ҳолда ривожланади.

Икки тилдаги фонетик жиҳатдан ўхшаш сўзлардаги семантик тафовут шуни кўрсатадики, ўзлашма лексиканинг маъно таракқиёти, ривожланиши ҳар доим ҳам рецептор тил таъсири натижаси ҳисобланавермайди. Жуда кўп ҳолларда лексик бирлик фақат биргина маъноси билан ўзлашади. Кейинроқ эса кам ҳоллардагина иккинчи маротаба бошқа маъноси билан ўзлашиши мумкин. Тилда бир сўзнинг бир маъноси ва кейинроқ бошқа маъноси такроран ўзлашиши учрайди. Лексик бирликни ўзлаштириш жараёнига баъзан катта вақт кетади, айрим ҳолларда бу давр мобайнида рецептор-тил семантик таркибида жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Шунинг учун ҳам семантик фарқлар пайдо бўлганда ўзлашманинг маъно структурасидаги таракқиётни тамомила ўзлаштирилган тил лексик семантик системаси таъсири деб тушунтириш мумкин эмас. Шу тарзда икки тил ўртасидаги шаклан ўхшашлик ва улар ўртасидаги маъновий тафовут узоқ ва мураккаб жараён натижасидир.

Шуни таъкидлаш керакки, бу жараён 19 асрнинг охирида ўзлашма лексикага оид тадқиқотларда кўринади. Лекин бу чуқур изланишлар учун мавзу бўлмади ва термин кўринишини ҳам олмади. 20 асрнинг 20-йилларида француз лексикографлари М.Кёслер ва Ж.Дерокинлар биринчи бўлиб “Инглиз-француз тилларида “алдоқчи сўзлар” луғати”ни нашр қилдилар.

Алдоқчи сўзларга оид ишларни кузатганда, сохта эквивалент, тиллараро омонимия каби терминлар ҳам мавжуд эканлигини кўриш мумкин. Сўзнинг икки тил доирасида ташқи ўхшашлик ва маъновий тафовутлари икки аспектда, яъни таржима ва лингвистикада ўрганилиши мумкин.

“Таржимоннинг алдоқчи сўзлари” термини кўпроқ таржима назарияси ва амалиётига таянганда муваффақиятлироқдир. Шундай бўлса-да, уни лингвистик нуқтаи-назардан текшириш талабга жавоб бермайди. Бу жараёнда энг мос келадиган термин “тиллараро аналогизм” деб белгилаш тўғри бўлади.

³Шчерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. – С.83.

“Тиллараро аналогизмлар” ташқи кўриниш жиҳатдан аналогик, лекин маъно жиҳатдан фарқли сўзлардир.

Тиллараро аналогизмларни икки тарафлама: структур ва семантик жиҳатдан таҳлил ва тасниф қилиш зарур деб ҳисобланади. Тиллараро аналогизмларини ташқи шакл нуқтаи назаридан таҳлил қилишда фоно-морфологик ва график яқинлик хусусиятлари орқали аниқлаймиз ва икки кўринишга ажратамиз:

1. Тўлиқ тиллараро аналогизмлар – бунда қиёсланаётган ҳар бир тилдаги сўзларнинг товуш ва график таркиби фақат баъзи артикуляцион талаффуз ва ўзига хос график хусусиятларига қўра ажралиб туради.

2. Нотўлиқ тиллараро аналогизмлар – сўзнинг кўпчилик ўзак морфемаси қисмида фонетик ва график (харфий) таркиби ўхшаш бўлади.

3. Шунини таъкидлаш керакки, “Таржимоннинг сохта дўстлари” ва “тиллараро аналогизмлар” айнан бир хил терминлар эмас. Бу икки термин қисман мос келади ҳолос. “Таржимоннинг сохта дўстлари” фақатгина этимологик боғланган тиллараро аналогизмлар ўртасида бўлиши мумкин. Чунки тасодифий аналогизмлар ўртасида ҳеч қандай мантиқий боғланиш бўлмагани сабабли улардаги товуш таркибидаги ўхшашлик асосида маъно структураси бир хил деб қараш нотўғри ҳулосага олиб келади. Икки сўзнинг ташқи формасидаги ўхшашлиқни (фонетик ва морфологик) ҳал қилувчи фактор деб ҳисоблаш хато бўлади. Кўпчилик “таржимоннинг сохта дўстлари” қисман тиллараро аналогизмлар гуруҳига кирувчи полисемантик сўз ҳисобланади. Бу иккита тилдаги товуш таркиби жиҳатдан ўхшаш бир ёки ундан ортиқ умумий маъноларга эга сўзлардаги маънолар ўз тилдан янги тилга, маънолар асл тилда бўлмасада, механик тарзда кўчирилиши натижасида юз беради, деб тушунтирилади.

4. Айтиш муҳимки, бундай механик сўз кўчириш учун икки тилда мутлақо бир хил маъноларнинг бўлиши талаб қилинмайди, фақатгина сўздаги асосий тушунчанинг таркибий қисмида баъзи умумийлик бўлиши етарли ҳисобланади.

КАТТА ЁШДАГИ ИНСОНЛАР БИЛАН МУЛОҚОТ ЖАРАЁНИДА БОЛА МУНОСАБАТИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Г.Искандарова (ЎЗМУ)

Бола туғилишининг дастлабки кунларидан бошлаб аτροφ-муҳит билан муносабатга кириша бошлайди. Бунда у билан доимий алоқага киришувчи онаси ва отасининг, қолаверса, акаси ёки опаси, бува ва бувиларининг унга қаратилган нутқларини англамаса ҳам, уларнинг юз ифодалари, нигоҳи ва нутқ оҳанги орқали унга нима дейишмоқчилигини тушуна бошлайди. Бола ривожланишининг кейинги даврларида мулоқот вазияти унсурлари такомиллашиб боради. Гўдак ўз табиий эҳтиёжлари, аτροφ-муҳитга муносабати, қувончи ёки хафалигини, асосан, новербал нутқ воситалари ва қисман вербал воситалар (қийқирик, турли товуший ифодалар каби) орқали ифодалади.

Мулоқот актининг биринчи босқичи саломлашишдир. Бола турли вазиятда турлича саломлашади: бува ёки бувиси, онаси ёки холасига “Ассалому алайкум” деса, отасига, акаси ёки амакисига ўнг ёки чап кафтини тутиб, эркаларга хос саломлашади. Бошқа катта ёшли одамларга, масалан, кўшни аёлга салом берганида қўлини кўксига қўйиб бошини эгиши ва “Ассалому алайкум” дейиши ёки шу ҳаракатлардан биринигина қўллаши ва ёки фақатгина жумланинг ўзини айтиш билангина чекланиши мумкин. Гўдакнинг қандай саломлашиши унга катталар томонидан қандай ўргатилганига боғлиқ.

Катта ёшли одамлар болалар билан мулоқотга киришар экан, аксарият ҳолларда бу болага савол билан мурожаат қилиш билан амалга оширилади. Масалан, “Қорнинг очқадими?”, “Уйқунг келмадими?” , “Телевизор кўрасанми?”, “Кўчага чиқамизми?”, “Олма ейсанми?” ва ҳоказо. Бола бу саволларга қисқагина тасдиқ ёки инкор ишораси билан жавоб беради. Бу ҳолни илк даврда гўдакнинг фаол сўз бойлиги кам бўлганлиги билан изохлаш мумкин. Шунинг учун мулоқот жараёнида гўдакка катта ёшдаги коммуникант асосан сўроқ гаплар билан мурожаат қилади. Кузатув натижаларига қўра, болага бир ярим ёшигача бўлган катта ёшдагилар мурожаатининг 70 фоизини сўроқ гаплар ташкил қилади.

Бола нутқининг шаклланишида катталар хатти-ҳаракатига, гап-сўзларига тақлид қилиш ҳолати алоҳида ўрин эгаллайди. Гўдак ўзини ўраб турган муҳитдаги барча товуш ва ҳаракатга тақлид қилади. Масалан, отасининг касби ҳайдовчилик бўлган болакай автомобиль бошқаришни, у билан боғлиқ ҳаракатларни худди отасидек бажаришга интилиши, ўзини келажақда ҳайдовчи сифатида тасаввур қилиши ёки онаси уй бекаси бўлган қизалоқнинг уйрўзгор шаронитини ўзида акс эттирувчи ўйинларни ўйнаши орқали ҳам намоён бўлади. Бунда, табиийки, боланинг турли ифодалари, хатто, индамасдан жим ўтиришлари ҳам ўзига хос коммуникатив юкка эга.

Бола нутқининг шаклланишида унга бўлган диққат-эътибор, меҳр-муҳаббатнинг аҳамияти катта. Ота-онаси доим севиб эркалаб юрган, кечакундуз фарзанди билан бирга бўладиган муҳитда бола нутқи тез шаклланади ва равон ўсади. Аксинча, боласи учун кам вақт ажратадиган, атрофига ўйинчоқларини уюб, йиғиб “ўйнаб ўтир” деб уни ўз холига ташлаб қўядиган ота-онанинг фарзанди эса одамови, камсуқум, ёлғизликка қўниқувчан бўлиб ўсади, бу ўз навбатида боланинг кейинги ижтимоий ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Унинг нутқи ҳам секин ривожланади. Бола билан қанча кўп гаплашилса, гапиришга қанчалик кўп ундалса, унинг нутқий фаолияти шунча тез ва равон ўсади. Бола нутқини яхши ўстириш учун унга турли эртақлар, латифалар, кўшиқ ва тезайтишлардан ўқиб ёки гапириб бериш лозим.

Бола ўз қулоғига яқин, кўп эшитадиган, кундалик ҳаётда қўллаб юрган сўзлар, ҳаракатлар тизими унинг учун она тили ҳам, адабий тили ҳамдир. Ўз фарзандига она ўзи туғилиб онасидан эшитган тилида ва шундай сўзлар, ифодаларни қўллаган ҳолда мулоқот қилади. Шунинг учун онаси хоразмдан бўлган Тошкент шаҳрида яшовчи бола нутқида илк даврда Хоразм шеvasи унсурлари устунлик қилади. Кейинчалик болалар боғчаси ва

тарбияланувчиларнинг таъсири, у билан мулоқотга киришувчи Тошкентлик болаларнинг таъсири натижасида шу шевага хос хусусиятлар ҳам кузатила боради.

Бола нутқининг ривожланишида руҳий ҳолат, кайфият ҳам маълум маънода ўз таъсирини ўтказди. Масалан, соғлом бола онги атрофдан, у билан мулоқотга киришувчилардан деярли ҳамма хусусиятни ўзлаштиришга ва ўз нутқида оғзаки, имо-ишора ёки хагги-ҳаракатлар ёрдамида буни ифодалашга интилади. Бироқ бола касал бўлиб қолса, бирон жойи оғриси ёки қорни оч бўлса, у ҳолда бу боладаги нутқий фаолият пасайиб кетади, у фақат йиғлайди ва бақиради. Болада бу ҳолат давомий такрорланса, унинг руҳияти бунга мослашиб, бора-бора кам гапирадиган, гапирганда ҳам овози жуда заиф бўлиб қолади.

3 ёшли Хадича исми қизча шўхлик қилиб, ўз тилида нималарнидир айтиб, тинмай гапириб юрганда, бобоси: "Бўлди энди, жим бўл!" деб қаттиқ товушда уришиб берганида, қизчага бу жуда ёмон таъсир қилади ва бошқа хонага ўтиб йиғлай бошлайди. Шу вақтда онаси ундан нима бўлганини сўраса, у йиғи аралаш "Бобом мени ёмон кўради!" деб жавоб берган. Гўдак онгида қаттиқ товушда танбех бериш "ёмон кўради" деган тушунчанинг пайдо бўлишига олиб келади.

Тилда ижтимоий-тарихий тажриба жамланиб боради, шундай экан, нутқи шаклланаётган гўдак тил орқали билимини, тасаввурини кенгайтирибгина қолмай, ижтимоий муҳитга қира бошлайди. Бола атроф-муҳитга кўникиб борар экан, у ижтимоийлаша боради, бу жараён унинг нутқида ҳам акс этади. Боланинг ижтимоийлашиши асосан ўйин чоғида амалга ошади.

ТАРИХИЙ БАДИИЙ ДИСКУРСДА ИЖОБИЙ ФЕЪЛ-АТВОР ИФОДАЛОВЧИ БИРЛИКЛАРНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТИ

Х.Йўлдашева (ЎзМУ)

Кишиларнинг маънавий савияси, одоб-ахлоқи, маданиятлилиқ даражаси, умуман олганда, ички дунёсининг қанчалик бой эканлигини ифодаловчи воситалардан бири унинг нутқидир.⁴ Бу, айниқса, диалогларда коммуникантларнинг ўзаро муомаласи, мурожаати жараёнида кўзга ташланади. Сўзловчи ва тингловчи муомалага киришар экан, суҳбатдошнинг, одатда, характери, кўриниши, ўзини тутishi, муомала этикасини онг остида инобатга олади. Зеро, бу мулоқот интенциясининг самарасини, мулоқот йўналишини таъминлайди. "Суҳбатдошга билдирилаётган муносабат яширин ёки очиқ, ижобий ёки салбий, бевосита ёки билвосита ёхуд бошқа кўринишларга эга бўлиши мумкин. Бу турдаги муносабатларнинг барчаси социал дейксис ходисаси мундарижасида ўз аксини топади. Социал дейксисга хос бўлган

⁴Содикова М., Жўраева Ж. Сўздан сўзнинг фарқи бор. – Т.: Фан. 1966. – Б. 6.

белги-муносабатларнинг турли ижтимоий гуруҳ ва мулоқот муҳитларида турлича намоён бўлишини ҳам унутмаслик керак.⁵

Мулоқот тизимида адресант ва адресат фаол унсурлар сифатида нутқ шароити ва вазиятига мос равишда коммуникатив жараённинг ташкил этувчилари ҳисобланади. “Мулоқот жараёнида иштирокчилар ўзаро муносабатлар тенглигини таъминлаш учун коммуникатив мақсадга мос келадиган ҳаракатлар режасини тузадилар ва ушбу режани амалга ошириш имконини берадиган лисоний воситаларни танлайдилар”⁶. Шунга мувофиқ, нутқ мураккаб ва ўзгарувчан жараён ва ўзини ўзи ташкил этувчи синергетик система сифатида вазият, шароит оқими ва коммуникатив интенцияга мос равишда ўзгариб туради. Бунда бир нечта омил муҳим роль ўйнайди. Тадқиқотчи С.Мўминов томонидан коммуникантларнинг жинси, ёши, мулоқот хулқи, мулоқот вақти, вазият ва ижтимоий ҳолат қабили ана шу омил сифатида қайд қилинади ва улар ички ҳамда ташқи таъсир бирликларига ажратилади.⁷ Ушбу омиллар таъсирида коммуникантларнинг ўзини тутишларида ҳам ўзгариш содир бўлади, бу ҳолат, ўз навбатида, уларнинг нутқида яққол намоён бўлади.

Коммуникантларнинг феъл-атвори уларнинг нутқида муайян лисоний воситалар асосида юзага чиқади. Ҳалқимизда “яхши топиб гапиради, ёмон копиб” деган мақол замирида ҳам нутқ эгасига хос феъл-атворнинг ижобий ёки салбий жиҳатига ишора сезилиб туради. Киши феъл-атворида хос ижобий хулқ, албатта, нутқдаги сўзлар воситасида ҳам ўзини намоён қилади. Шунингдек, коммуникантнинг ёши, жинси, савияси каби бир қатор социал омиллар ҳам ижобий ёки салбий хулқ ифодаси сифатида нутқда қайд қилиниши мумкин.

Адресантнинг адресатга ижобий муносабатини ифодаловчи бирликлар қаторида эркалаш маъносидаги сўзлар алоҳида эътиборга молик: *болагиним, болажоним, бўтам, эркам, онажон, бўталогим, чирогим, жоним* қабили. Бундай сўзларда сўзловчининг тингловчига бўлган ижобий муносабати, севиши, эркалаши намоён бўлади.⁸ Бу бирликлар нутқда фаол қўлланиб, коммуникантларнинг феъл-атворидаги ижобийликни яққол бўрттириб туради: *Қутлуғ Нигор хоним ўелига тасалли бериб: - Омон қолганингизга минг шуқур! - деди. - Сиз ҳали ўн олти ёшдасиз, жоним.* (Юлдузли тунлар, 146-бет).

Ўзбек мулоқот маданиятида кексалар нутқи ҳам алоҳида ўрин эгаллашини кузатамиз. Кўпинча катта ёшдаги аёл коммуникантлар нутқида қўлланилиб, хушмуомалиликни, эркалашни билдирувчи *айланай, ўргилай, қоқиндиқ, гиргиттон* каби сўзлар ҳам ижобий феъл-атвори кўрсатади. Мисолларга мурожаат қиламиз: *Гавҳаршод бегим унинг эгилган бошини қўллари орасига олиб: - Момоси ўргилсин Латифжондан! - деб пешонасидан ўнди.* (“Она лочин видоси”, 33-бет);

⁵Сафаров Ш. Прагмалингвистика. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. -Б.163

⁶Сафаров Ш. Прагмалингвистика. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. -Б.115.

⁷Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фанлари докт. ... дисс. -Т., 2000; -Б.19.

⁸Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби. -Т.: Фан, 1991. - Б. 81.

Айниқса, кекса ёшли коммуникантлар нутқида нутқий этикетлар билан боғлиқ ижобий маънодаги дуоларнинг қўлланилиши ҳам улар феъл-атвориға хос белгиларни намоён қилиб туради. ...*Бунинг ҳаммаси учун Фавҳаршод бегим ўғлидан астойидил миннатдор бўлди. Аёллар одатаға биноан азонда офтоб чиқмасдан олдин Абдуҳолиқ Фиждувоний мақбарасига зиёратға келиб, тиловат қилди:*

- *Илоҳим шу мақбарани қурдирган ўғлим Улузбекни парвардигор паноҳида асрасин, Ҳазрат Абдуҳолиқ Фиждувонийнинг арвоқлари доим унга мададор бўлсин, неварам Абдулатифға худо инсофу қаноат берсин, ота-бола доим бир-бириға меҳру оқибатлик бўлсин!*- деб юзига фотиҳа тортди. (Она лочин видоси, 34-бет)

Ёзувчи Пиримкул Қодиров романлари матнидан олинган мазкур парчаларда коммуникантларнинг ўзаро мулоқоти орқали уларнинг феъл-атворидан ҳам хабардор бўлаемиз. Келтирилган дискурсда ҳам ижобий маънони билдирувчи мурожаат шакллари аёл коммуникантлар нутқида қўлланган. Ўз-ўзидан маълумки, нутқда учрайдиган юқоридаги каби мурожаатлар ўзбек халқи мулоқот маданиятида, кўпинча, ёши катта аёл коммуникантлар нутқида фаол иштирок этади ва нутқнинг ўзига хослигини таъминлашда муҳим ўрин эгаллайди.

Адабиётлар

1. Содикова М., Жўраева Ж. Сўздан сўзнинг фарқи бор. – Т.: Фан. 1966.
 2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т.: ЎзМЭ, 2008., – Б. 163
 3. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фанлари докт. ... дисс. - Т., 2000; -Б. 19.
- Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби. – Т.: Фан, 1991. – Б. 81.

ЎЗБЕК ТИЛИДА МАЪНО КУЧАЙТИРУВЧИЛАР

А. Шаймарданова (ЎЗМУ)

Ҳозирги тилшуносликда эмоционал-экспрессив сўзлар каби унинг синоними сифатида бахшлашувчи коннотация тушунчаси ҳам кенг қўлланилади. Коннотация ҳодисасининг моҳияти, унинг тил ва нутқдаги ўрни масаласи ҳозирги қунда кўплаб тадқиқот ишларида илмий таҳлил этилган⁹.

Маълумки, маъно икки йўл билан кўчади: *денотатив* ва *коннотатив*.

Коннотация – тил бирлигининг коннотатив маъно (стилистик, экспрессив муносабат каби қўшимча маъно ёки маъноларнинг) ифодаси¹⁰ саналиб, унинг асл моҳияти денотация ёки денотатив маъно билан қиёсан ўрганилганда юзага чиқади. Шунга кўра, мазкур масала таҳлилига оид қатор ишларда аташ ва коннотатив маънони фарқлаш, коннотация ва денотация муносабати, уларнинг ўзаро алоқаси ва фарқли жиҳатлари, коннотация ва

⁹ Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – С. 6; Говердовский В.М. История понятия коннотации. – М., 1979. – 83 с.; Говердовский В.И. Коннотемная структура слова. – Харьков, 1989. – С. 96.

¹⁰ Ҳожиев А. Лингвистик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. –Б.

синонимиянинг лингвистик мақомини белгилаш масаласига муносабат билдирилди.

Шунга кўра, тилшунослиқда коннотация ходисасининг уч йўналишда тадқиқ этилганлигини кузатиш мумкин: семантик, психолингвистик ва соф лингвистик йўналишлар.¹¹ Жумладан, ўзбек тилшунослигида М.Мамадалиевнинг «Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти», З. Мамаражабованинг «Ўзбек тилида сифатларнинг коннотатив маънолари», Н. Аҳмедованинг «Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантик-коннотатив тадқиқи» мавзусидаги номзодлик диссертацияларида, шунингдек, Э. Қиличев, Б. Қиличевларнинг «Коннотатив маъно ва унинг ифодаланиши» номли илмий мақоласида мазкур масала таҳлили юзасидан қимматли назарий хулосалар чиқарилган¹².

М.Мамадалиева коннотация прагматик ҳодиса сифатида баҳо муносабати билан узвий боғлиқлигини, унга сўз (ва бошқа бирлик)ларнинг барча маънолари асосида объективлик ва субъективликларни боғловчи восита сифатида муносабатда бўлиш лозимлигини таъкидлайди.¹³

З. Мамаражабова эса коннотатив маънонинг экспрессив бўёқ асосида белгиланишини, яъни унинг экспрессивликка ишора қилишини қайд этади.

Н.Аҳмедова ҳар қандай коннотатив ифодада денотатив маънонинг сақлаши, сўзловчи ўзининг прагматик мақсадини намоён этишда ана шу сема (белги)дан узоқлашмаслигини таъкидлайди.

Э.Қиличев, Б.Қиличевлар эса коннотатив маънонинг (К) сўз семантикасида (С) денотатив маъно (Д) ажратилгандан кейин ҳосил бўлган айирмага танглигини кўрсатадилар. Яъни: К= С-Д. Уларнинг қайд этишича, сўзларнинг коннотатив маъноси нафақат контекстда, балки муайян синонимик қаторда ҳам юзага чиқиши мумкин. Бунда коннотатив маъно сўзларнинг прагматик муносабати асосида белгиланади. Шу нуқтаи назардан, олимлар коннотациянинг ингренгт ва адгерент турларини фарқлайдилар. Уларнинг фикрича, ингренгт коннотация бу сўзнинг контекстдан ташқари олинган ҳолатда англонадиган, адгерент коннотация – сўзнинг маълум контекст асосида англашилувчи коннотатив маъносидир¹⁴.

Коннотатив (лотинча “cop”-бирга, “notation”-кўрсатиш) маъноси, яъни кўшимча маъноси ҳам киритиши ва у сўзга эмоционал-экспрессив ҳамда стилистик оттенка берувчи маъно эканлигини қайд этилиб, қуйидаги таҳлил берилди.

¹¹ Зегинцев В.А. Семасиология. – М., 1957; Богуславский В.М. Слова и понятие; Мышление и язык. – М., 1957; Ахманова С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969; Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973; Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986.

¹² Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти: Филол. фанлар номзоди ... дисс. Автореф. –Тошкент, 1997. –Б. 29; Мамаражабова З. Ўзбек тилида сифатларнинг коннотатив маънолари: Филол фанлари номзоди ...дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б.25; Қиличев Э., Қиличев Б. Коннотатив маъно ва унинг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006. – № 6. – Б.68-71.

¹³ Мамадалиева М. Номловчи бирликларнинг ички маънолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2000. – № –Б.40-42.

¹⁴ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С. 523; Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фаң, 1982. – Б.11

1. Чехраси очик.

2. Башарасини кўрмай.

Ўзбек тилида кўп ҳолларда сўз тартиби ўзгартирилса-да, мазмун ўзгармайди.

Олтардаги бир луғавий шакл кичрайтириш-эркалаш шаклидир. Кичрайтириш-эркалаш парадигмаси -ча, -гина, -(а)лок шаклларида иборат бўлиб, улар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

~ча: а) шахс ва предметларнинг кичик эканлигини: китобча, каламча:

б) эркалаш маъносини: ўғилча, қизча

в) камситиш маъносини: домлача, одамча

-гина: а) кичрайтириш: қизгина, болагина;

б) ачиниш: бечорагина;

в) эркалаш: болагинам.

Лекин шу *кичкинагина* азим тоғлар пинжига сукулган она кишлоғидек кадрдон жойни кўрмади. (С.А.)

Кечага *фақат* Гулнозгина келмади. (сўзлашувдан).

Тиниққина булоқ бўлиб оқиб қолсам

Оллоёрлар назар қилган жарларингдан. (С. Саййид, "Илинж")

Биз ҳар бир нутқимизни тузишга тилнинг грамматик қонун-қоидаларига тўлиқ амал қилишимиз лозим. Шундагина сўзлаган нутқимиз тингловчиларга тўлиқ ва аниқ етиб боради. Нотик нутқининг муваффақиятли чиқишини таъминловчи восита биргина грамматик қонун-қоидалар бўлмай, балки нотик томонидан қўлланадиган нутқга мос новербал воситалар ҳамдир. Бизга новербал воситаларни қўл, тана, юз ҳаракатлари ташкил этиши маълум. Нотикқа ўз нутқи давомида энг кўп фойда берувчи новербал воситалар, бу мимик новербал воситалардир. Нутқ сўзлаётган нотикнинг ташқи кўриниши муҳим эканлиги ҳам айтиш шундандир.

Мимик новербал воситаларнинг конкрет жавоб ёхуд савол маъносини билдиришдан ташқари инсон руҳиятидаги ўзгаришларни акс эттириши яна бир алоҳида хусусият касб этади. Нотик учун мимик новербал воситаларнинг муҳимлиги эса сўзлаётган нутқини тингловчиларга қай тарзда етказиб беришда кўринади. Минбарда турган нотик айтиш бир сўзга урғу бераётганда, масаланинг моҳиятини яъни асос қисмини сўзлаётганда бевосита мимик новербал воситалардан фойдаланса тингловчи билан ўзи ўртасида пинхоний диққатликни юзага келтиради. Бу эса тингловчида гапирилаётган мавзуга нисбатан масъулият ҳиссини уйғотади. Мимик новербал воситалар нутқ билан бирга қўлланганда маънони кучайтириш вазифасидан ташқари тингловчиларга нутқ сўзлаётган нотикқа нисбатан ишонч туйғусини билдириб туради.

Хуллас, мимик новербал воситалар нутқда ва оддий мулоқот жараёнида инсонлар томонидан доимий қўлланилиб келинади. Шу жиҳатдан айтиш мумкинки, мимик новербал воситалар нафақат тўғри нутқ учун, балки инсонлар орасидаги ўзаро муносабатнинг тушунарли ва мукамал бўлишига хизмат қилади.

Шу ўринда М.В.Ломоносовнинг “Агарда бирор нарсани аниқ ифодадай олмас эканмиз, бунга тилимиздан эмас, балки уйқусиз махоратимиздан гина қилишимиз керак”, деган фикрни келтириш керак.

Адабиётлар рўйхати

1. Телия В.Н. Коннотативнўй аспект семантики номинативнўх единиц. – М.: Наука, 1986. – С. 6.
2. Говердовский В.И. Коннотемная структура слова. – Харьков, 1989. – С.96 .
3. Ҳожиев А. Лингвистик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1985.
4. Шмелев Д.Н. Проблемў семантического анализа лексики. – М., 1973.
5. Телия В.Н. Коннотативнўй аспект семантики номинативнўх единиц. – М.: Наука, 1986.
6. Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти: Филол. Фанлар номзоди ... дисс. Автореф. –Т.: 1997. – Б.29.
7. Мамаражабова З. Ўзбек тилида сифатларнинг коннотатив маънолари: Филол фанлари номзоди ...дисс. автореф. – Т.: 2005. – Б. 25.
8. Қиличев Э., Қиличев Б. Коннотатив маъно ва унинг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2006. - № 6. – Б.68-71.
9. Мамадалиева М. Номловчи birlikларнинг ички маънолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2000. - № Б.40-42.
10. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. – Т.: Фан, 1982. – Б.11.

“ЎҒУЗНОМА” ВА УНИНГ ТИЛИ ХУСУСИДА

З.Ҳамидов, (ЎЗМУ)

Ўзбек тилининг тарихий-тадрижий тараққиёти узок даврларга бориб тақалади. Эски туркий ва эски ўзбек тилидаги мумтоз адабий манбалар тилига бағишланган кўплаб илмий тадқиқотлар фикримизнинг ёрқин мисолидир¹⁵. Яқин ўтмишда тарихий лексикология бўйича бир қатор ишлар амалга оширилган бўлса-да, эски ўзбек адабий тилига оид мумтоз адабиёт тарихидан муҳим ўрин эгаллаган бир қатор адабий манбалар тили, хусусан, лексикаси ханузгача ўрганилган эмас. Қадимда яратилган ёзма ёдгорликлар миллий тилини яхши ўзлаштиришда, она тилини пухта эгаллашда, ҳар бир сўзнинг қадимий шаклини аниқлаб, даврлар мобайнида ўқилиши ва ёзилишидаги фарқларни тўғри англашда асосий манба ҳисобланади. Бунинг учун қадимги битик, эски туркий ва эски ўзбек адабий тили ёзма ёдгорликларининг лисоний тадқиқ этилиши, албатта, лозим. Бирок эътироф этилганидек, ҳар бир даврга оид адабий манбалар умумфилологик аспектда, хусусан, уларнинг тили, лексикаси кам ўрганилганлиги аён бўлмоқда. Жумладан, XIII-XIV аср ёдгорлиги ҳисобланмиш “Ўғузнома” ҳам эски ўзбек адабий тили лексикасини ўрганишда ханузгача етарлича тадқиқот объекти бўлган эмас. Ваҳоланки, эски ўзбек

¹⁵ Фозилов Э.И. Ўзбек адабий тилининг шаклланиш тарихи ҳақида //Ўзбек тили тарихи масалалари. Тошкент, “Фан”, 1977.-Б. 3-9; Шукуров Ш. Ўзбек тили тарихининг ўрганилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент. 1982, 5-6-сонлар.

адабий тилининг шаклланишида “Ўғузнома” муҳим аҳамиятга молик асардир. Бу борада “Ўғузнома” ҳақидаги манбалар, кўлэзма ва унинг нашрлари, олимларнинг мулоҳазалари, давр тилига оид бошқа обидалар фонетикаси, морфологияси, лексикасига доир маълумотлар асар тилини ўрганишга имкон беради.

Ўзбек халқи узоқ тарихга ва бой маданий меросга эга бўлган қадимдан мураккаб тараққиёт босқичига эга. Шунинг учун ўзбек тили тарихини даврлаштириш асосида алоҳида-алоҳида ўрганишни тақазо этади¹⁶. Чунки XIV-XV асрга келиб тўлиқ шаклланган ўзбек тили узоқ йиллик тарихий тараққиёт босқичини босиб ўтади. Қадимги туркий қабила ва уруғ тиллари ўзбек тилининг, бошқа туркий тиллар билан бирга туркман, уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва бошқа тиллар учун ҳам асос бўлган. Шу маънода тилимизнинг тараққиёт босқичлари турли мезонларга асосан даврлаштирилган. Ҳар бир даврнинг ўзига хос тил хусусиятлари шу даврда яратилган ёзма адабий, тарихий манбалар орқали изоҳланади.

Таъкидлаш жонзки, ҳар қандай миллат тили каби ўзбек адабий тилининг ҳақиқий яратувчиси халқ ҳисобланади. Умумхалқ сўзлашув тилининг турлари, бирон бир тарихий тараққиёт босқичида халқни бирлаштирувчи умуминсоний воситаларни эътиборга олмай туриб, адабий тил тарихи тўғрисида тўла-тўқис мулоҳаза юритиш қийин.

Ўзбек адабий тили тарихини яратишда унга хос ички қонуниятлар қатори ижтимоий-тарихий воқеалар оқибатида воқеланган ташқи омилларнинг тилга қай даражада таъсир ўтказишини ҳар томонлама таҳлил қилиш алоҳида аҳамият касб этади¹⁷. Шу маънода Ўрта Осиё туркий халқлари, хусусан, ўғуз ва қарлуқ-уйғур диалектининг қадимги ёдгорликларидан ҳисоблаган “Ўғузнома” лексикасини ўрганишда ва айрим мунозарали¹⁸ масалаларни ечишда ҳам ўзига хос янгилик ҳисобланади.

Чигатой улуси адабий тили ёдгорликларида қадимги китобий “д” товуши ўрнида “з” ва “й” ундошлари келганлигини кўраемиз. Бундан ташқари, баъзи асарлар тилида туркман тили, баъзиларида уйғур тили хусусиятларини учратамиз. “Муқаддимат ул-адаб”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Равнақ ул -ислом”, “Ўғузнома” каби асарлар Чигатой улуси адабий тили ёдгорликлари сифатида кўрсатилади¹⁹. Энг муҳими бу давр адабий тили, хусусан, “Ўғузнома” тили, лексикаси асарнинг яратилган йили, жойи, шу билан бирга, қадим замонларда вужудга келган мифологик афсоналар билан бирга даҳшатли урушлар тасвири берилганлиги Чингизхон истилоси билан боғлиқ инъикос бўлиши мумкин, деган таҳминлар ханузгача давом этмокда.

“Ўғузнома” афсонаси яратилган давр, айниқса, асар номининг XII-XIII ёки XIV асрлар тилига монандлиги, асар тили, хусусан, лексикасини

¹⁶ Абдурахмонов Г., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”. 1973.-Б.8.

¹⁷ Дашбаев Х. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихини яратишнинг долзарб муаммолари. ЎЗМУ хабарлари №2. : - Тошкент, 2004, 45-бет

¹⁸ Биз “Ўғизхон” сўзи аслида “окс” – ўғиз, “тан” – хон каби бир неча вариантлардан келиб чиқишининг этимологик шарҳига тўхталмадик. Бу ҳақда қаранг: Шукуров А. “Т” товушининг товланишлари. : - Тошкент, “Чашма принг”, 2012, 64-бет

¹⁹ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алнев А. Ўзбек адабий тили тарихи. : - Тошкент, 1995, 89-бет

ўрганишни такозо этади. Асар лексикасини ўрганиш жараёнида давр тили фонетикаси, хусусан. “д”, “дз”, “й” диалектли тил белгиларининг алмашиб кўлланиши улар XI-XIII асрлар ўзбек адабий тилининг шаклланишида бир босқич эканлиги, айниқса, ўзбекларнинг этник чегараси белгиланаётган бир давр тил хусусиятлари ўз аксини топганлиги кузатилади. “Ўғузнома” тилининг Чигатоий улуси адабий тили хусусиятларига мослиги, асар тилининг фонетик ўзига хослиги, афсона тилидаги айрим ўзгаришлар қадимги, эски туркий ва эски ўзбек тили билан қиёсий таҳлил жараёнида ўрганилади.

Туркий халқлар маънавий тараққиётида “Ўғузнома”нинг тутган ўрни хусусида кўп ва хўб фикрлар айтилган²⁰. “Ўғузнома” (XIII аср) гача яратилган, айни сюжетдаги туркий тилдаги афсона асарлар орасида мазкур афсонанинг тутган ўрни ҳақида Х.Қўрўғли куйидагич фикрни билдирган: “Ўғузнома атамаси дастлаб XIV асрда Абу Бакр Абдуллоҳ ад Довадори асарида учрайди. Рашидиддинда ҳам қайд этилган, лекин бизгача етиб келмаган нусха ҳамда Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган уйғур ёзувидаги “Ўғузнома” ҳам тахминан ўша даврга хосдир. Бундан ташқари, XV-XIX асрларда Ўрта Осиёда чигатоий тилида битилган қатор “Ўғузнома” типидagi асарлар ҳақида маълумотлар мавжуд”.

Бизгача етиб келган, Ўрта ва Марказий Осиёда яратилган “Ўғузнома”лар бир қатор узук-юлук бўлиб, ўғузларнинг бой эпик ижоди ҳақида “Китоб дедам Қуркут” каби тасаввур бера олмайди²¹.

Туркшунос олим В.В.Радловнинг “Қадимги туркий луғат”ида Ўғуз Қоғон ҳақидаги афсона хусусида куйидагиларни ёзган: XII юз йилликка оид ўғуз қаған ҳақида афсона мазмуни эпик бўлиб, XV асргача оид ягона нусхаси уйғур ёзувида битилган. Ушбу нусханинг ҳар бир саҳифасида тўққиз қатор ёзув бўлиб, жами қирқ икки саҳифадан иборатдир. Бу нусха Париждаги Миллий кутубхонада сақланади”. “Ўғузнома” крилл ёзувидаги нашрларда, асар матнидан намуналар келтирилган²². Рус тилидаги махсус нашри ҳам амалга ошган²³. Шунингдек, 1992 йили уйғур ёзувидан крилл ёзувига ўгирилган нусха ҳам мавжуд. Мазкур нашр ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган Бахтиёр Исабеков афсонани Радлов луғатига қиёслаган ҳолда қайта чоп этган²⁴.

“Ўғузнома”нинг ушбу нашри ва Радлов луғатида қайд этган асар матнидаги фарқлар куйидагича келтирилади:

Нашрда	Радлов луғатида
Кўклукрак 1/8	Кўруклуграк
Эл кўпларни 3/5	Эл кўнларни
Тангрини йибарғуза эрди 6/5	Тангри йилборғуза эрди
Кўруклуг бир киз эрди 9/2	Кўруклуг киз эрди
Йэрниг эл-куни ани кўрса 6/6	Йэрниг йэл куни кўрса

²⁰ Короголы Х. “Родословная тюркмен” Абулгази и огузский эпос, “Тюркология”, JL, 1976

²¹ “Дада Куркут Китоби”, Анкара, 1958; “Книга моего деда Коркута”, М.Л., 1925

²² Маллаев Н.М. Ўзбек алабиёти тарихи. Тошкент, 1965, 201-бет

²³ Шербак А.М. “Огуз-наме”, “Мухаббат-наме”. М., 1959

²⁴ “Ўғузнома”. Нашрга тайёрловчи Б.Исабеков, Тошкент, “Ўзбекистон”, 2007

Йэрда йурусун кулан 12/1
Кўк Курихон 12/2
Кўк тўлуғғук 16/4
Кўк йоллуғ 17/6
Йошунда Итил 18/4
Ишон бир чевар 31/5

Ов йэрда йурусун кулан
Кўк кўриган
Кўк тулуклук
Кўк голлуғ
Ўшанда Итил
Йокши/Йошқи бир чевар

“Ўғузнома” афсонаси илмий адабиётларда туркий халқлар тарихи билан боғлиқ эпик асар сифатида XIII асрларда яратилган, деган маълумотлар келтирилади. Бу ҳақда, айниқса, В.В.Радловнинг куйидаги фикрлари диққатга сазовордир. “XIII аср юз йилликка оид Ўғуз Қоғон ҳақида афсона мазмунан эпик бўлиб XV асрга оид ягона нусхаси уйғур ёзувида битилган, унинг ҳар бир саҳифасида тўққиз қатор ёзув бўлган, жами қирқ икки саҳифадан иборатдир. Бу нусха Париждаги Миллий кутубхонада сақланади” дейилган. Асар ўша давр тил хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган туркий тилли манба бўлганлиги учун унда қадимги туркий тилга хос лексемалар ниҳоятда кўплиги билан ажралиб турди: анакуси (I-1) – нишони; тақи (I-2) – яна, тақи; кена (I-3) – яна; ўнгулғи (I-5) – юзи, кўриниши; ол (I-6) – қўнғуз ранг; кўруклу (I-8) – чиройли; кўгуз (I-9) – кўкроқ; бедуклади (II-2) – улғайди; адағ (II-3) – тоғ этаги; куғузи (II-5) – кўкси, кўкраги; қанағ (II-6) – буткул; кутайа (II-7) – боқиб; кик (II-8) – кичик; муран (II-2) – ирмоқ; ўкуз (III-2) – дарё; бедук (III-4) – буюк, катта; қиат (III-4) – ўрмон; қиат (III-4) – каркидон, ваҳший баҳайбат ҳайвон, маҳлук; адуғ (V-9) айик; апғугуси (VI-3) – нишонаси; куғулғу (VI-8) – ялтироқ; менг (VII-4) – хол; йа (VI-1) – йой; балук (XXI-6) – қалъа, шаҳар; чамат (XXI-7) – ғазаб; талум (XXI-8) – истак, мақсад; билик (XXI-9) – билимдонлик; йарлук (XXI-7) – ҳокимият; қут (XXII-1) – саодат; йиғач (XXII-3) – шажара; тақи (XXIII-1) – яна; йўмшабсан (XXIII-1) – юборибсан; кена (XXIII-4) – аскар; бедук (XXIII-6) – буюк, катта; усуғ (XXIII-6)–тўлқин; эр (XXIV-1) –киши, инсон; узлук (XXIV-1)–идроқли; узғулук (XXIV-1)–билағон; чериг (XXV-3)–лашқар, аскар; чаги (XXVII-1)–вақти; эмган (XXVII-1)–азоб; бедук (XXVII-2) –мард ; чаланг-буланг (XXVII-3)–ҳеч нарса; йуғурғу (XXVII-2) – юриш-туриш; суғурғу (XXVII-4)–урушда; мананглаб (XXVIII-3)–мангулик; арда (XXVIII-4)–нарса, (қимматбаҳо) нарса; тунглук (XXVIII-2)–мўри ва бошқалар.

Хуллас, илмий жамоатчиликка аёнки, X-XIII асрлар Қадимги туркий тилдан эски туркий тилга ўтиш, шу билан баробарида эски ўзбек тилининг ажралиб чиқиши энг фаоллашган даврига тўғри келади. Шу маънода, “Ўғузнома” афсонаси тилида ушбу тилларнинг қоришиқ ҳолда қўлланганлиги яққол сезилади. Шу тариқа афсона тили лексикасида қадимги туркий тилга хос сўзлар кўп қўлланганлиги билан ажралиб туради:

“ҚИСАСИ РАБГУЗИЙ” ДА ТУРКИЙ СЎЗЛАРДАН ЯСАЛГАН ЛЕКСЕМАЛАР ТАҲЛИЛИГА ДОИР

Б.Абдушукуров (ЎЗМУ)

Тилшуносликда муайян тилга хос сўз яшаш усуллари билан сўз ясовчи воситалар ёрдамида янги сўзлар ҳосил қилиш тил лексикасининг бойишидаги энг етакчи йўллардан бири сифатида талқин қилинади. Ички ресурслар асосида сўз яшаш, асосан, тилнинг ўзига хос сўз яшаш усулларига таянган ҳолда сўз ясовчи воситалар кўмагида амалга ошади.

Ўзбек тилида ясама сўзлар, асосан, аффикслар ёрдамида фақат мустақил сўзлардан, яъни от, сифат, феъл туркумига оид лексемалардан ҳосил қилинади. Ҳар қандай ясама сўзнинг таркиби сўз яшаш асоси ва сўз ясовчидан иборат бўлади. Демак, тил луғат таркибининг бойиши ва ривожланишида сўз ясалишининг муҳим ўрни бор.

Ёзма ёдгорликлар тилида сўзлар қатъий қонунлар асосида ясалган. Ясама сўз маъно жиҳатдан ўзига боғлиқ бўлган ўзақдан, ўша сўзнинг ҳар қайси эмас, айнан туташ маъноли семасидан урчиди. Агар ясама сўзнинг морфем таркиби чуқур таҳлил қилинса, ўша илдизга етиб борилади.²⁵

Таъкидланганидек, тилда аффиксация йўли билан янги сўзлар ҳосил қилиш энг фаол усуллардан саналади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, “Қисаси Рабғузий” сўз бойлигида ҳам туб ўзақдан туркий қўшимчалар²⁶ орқали ясалган лексемалар талайгина. Қуйида улар хусусида тўхталиб ўтамыз:

1) -čī/-či аффикси воситасида отлардан ясалган отлар. Бунда ушбу қўшимча ёрдамида касб-қор, юмуш эгаси маъносини англаувчи лексемалар ҳосил қилинган: etmäkči (178v19) – «новвой» (<etmäk – «нон»), qarurčī (134v21) – «дарвозабон» (< qarur – «эшик»), tapurčī (106r3) – «хизматчи» (<tapur – «хизмат»), уаруҷи (181v19) – «судья» (<уару – «хукм, қарор»), уоғумчи (38r1) – «таъбирчи» (<уоғум – «таъбир»);

2) -čī/-či аффикси ёрдамида феъллардан ясалган отлар: tilānči (124r3) – «гадой» (<tilān- – «тиланмоқ»), sewünči (97r3) – «яхши хабар» (<sewün- – «севинмоқ»), уонуҷи (163v8) – «дурадгор, уста» (<уон- – «йўнмоқ»), отаҷи (170v7) – «табиб» (<ота- – «даволамоқ»);

3) -čīliq/-čīlik(čī- /liq/čī+lik) қўшимчаси орқали ясалган сохани билдирувчи сўзлар: боуарčīliq (171v8) – «бўёқчилик» (<боуар – «бўёқ»), спрпгčīliq (132r19) – «қорамолчилик» (<спрпг – «сигир»), уаріqčīliq (134v11) – «зирхчилик» (< уаріq – «зирх»);

4) -lpr/-lig//-lпq/-lik//-lup/-lyg//-luq/-lyk аффикси иштирокида асосан, от, сифат, феълдан ўзи кўшилган ўзақдан англашилган нарсага эғалик маъносини билдирувчи мавхум отлар ҳамда касб-хунар, мансаб, ҳолат, муносабат, алоқадорлик семаларини ифодаловчи сўзлар ҳосил қилинган:

²⁵Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –Б. 136.

²⁶Қаранг: Севортян Э. Аффиксы словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. –М.: Наука, 1966. 437 с.; Шербак А. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя) –Л.: Наука, 1977, 191 с.; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология. –М.: Наука, 1988. 556 с.; XIII-XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили: Морфология. –Т.: ФАН, 1986. 286 б.

а) от туркумидан ясалган отлар: ayaqlp (162v4) – «қадахлик» (<ayaq – «қадах»), otačılıq (170v10) – «табиблик» (<otači – «табиб»), ewlük (210r11) – «хотин» (<ew – «уй»), iglig (6r3) – «хасталик» (<ig – «хаста»), yazuqluq (219v2) – «гуноҳдор» (<yazuq – «гуноҳ»);

б) сифат туркумидан ясалган отлар: aqsaqlıq (111r17) – «оксоқлик» (<aqsaq – «оксоқ»), edgülik (43r6) – «яхшилик» (<эзгү – «яхши»), könilik (109r1) – «росттүйлик» (<köni – «рост»), ulupluq (127r2) – «улуғлик» (<ulup – «буюк»), ürgünlik (56r12) – «оқлик» (<ürün – «оқ»);

в) феъл туркумидан ясалган отлар: saplıq (13v10) – «сурғочи күй» (<sap – «соғмоқ»), bilmäklik (42r6) – билмоқлик (<bil – «билмоқ»), suwsalıq (248r7) – «чанқоқлик» (<suwsa – «сувсамоқ»), tarlıq (66r9) – «етишмовчилик, қахатчилик» (<tar – «совурмоқ, бехудага кеткизмөк»);

5) -lar/-laq аффикси отдан ўрин-жой маъносига от ясади: arlaq (38r7) – «пана, яширин жой» (<ar – «тўр, тузоқ»), otlar (47r8) – «ўтлоқ» (<ot – «ўт»), suwlar (47r14) – «сувоқ» (<suw – «сув»), borlaq (20r12) – «узумзор» (<bor – «вино»); qışlaq (68r13) – «қишлайдиган жой» (<qış – «қиш»)

6) -daş/-däş аффикси отга қўшилиб, яқинлик, биргалик маъноларини англатувчи сўзлар ҳосил қилган: emükdäş (227v9) – «эмчақдош» (<emük – «кўкрак, эмчақ»), qarındaş (16v8) – «қариндош» (<qarın – «қорин»), qoldaş (22v21) – «ўртоқ» (<qol – «қўл»), yaşdaş (209r19) – «тенгдош» (<yaş – «ёш»);

7) -duq, -čüq, -saq, -sa сингари исмдан от ясовчи аффикслардан кам сонли сўзлар ясалган: burunduq (30v2) – туя тумшугига кийдириладиган махсус тўр (<burun – «бурун»), mončüq (114v16) – «мунчоқ» (<моюн – «бўйин»), барпсақ (37v19) – «мехрибон, раҳмдил» (<барпг – «жигар», уарасар (170v15) – «кўршапалақ» (<уар(и) – «парда»);

8) -k/-uq/ьk/-up/ьg/-aq/-ap//-pr//ig//-pq/-ik аффикси феълдан ҳаракат натижасини, ҳолатини, жой ва қуролини англатувчи от ясаган: апуқ (65r2) – «тайёр» (<апу – «тайёрламоқ»), рупур (140r5) – «пистирма» (<pus – «писмоқ, беркинмоқ»), эмгäk (22v10) – «қийинчилик» (<emgä – «захмат чекмоқ»), ппар (76r1) – «маслаҳатчи» (<ina – «истамоқ»), қарақ (77r15) – «кўз қорачиғи» (<qara – «қарамоқ»), тарақ (119r8) – «тароқ» (<tara – «тарамоқ»), таріқ (216v4) – «буғдой, экин» (<tarı – «экмоқ»), атп (76v5) – «савдо» (<sat – «сотмоқ»);

9) -š/-uš/-üs//iš/-iš//aš/-äš аффикси феълдан ҳаракат номини билдирувчи отлар ҳосил қилган: арпль (225v8) – «баландлик» (<ар – «ошмоқ, чикмоқ»), кеңäš (78r1) – «мажлис» (<кеңä – «кенгашмоқ»), күсиš (19v13) – «ғайрат, тиришиш» (<küsi – «орзу қилмоқ»), тоқуš (50r5) – «уруш» (<toqu – «урмоқ») (ДТС,577), улаš (86r4) – «давомли, доимо» (<ula – «уламоқ»), үзүš (206v10) – «сузиш» (<yüz – «сузмоқ»);

10) -pa/-gä//qa/-kd//pu/-gy//qu/-kь кўшимчаси феъл билан бирикиб жой, вақт, қурол оти ясаган: buzaru (126r8) – «бузоқ» (<buzar – «туғмоқ») (ЭСС,II, 241), körgü (230r10) – «томоша» (<kög – «кўрмоқ»), uzqu (34r16) – «уйку» <uzi – «ухламоқ»), уарпу (23v21) – «хукм, қарор» (<уар – «ёрмоқ»), уегü (80r11) – «овқат, егулик» (<уе – «емөк»);

11) -pučiv/-guči (-pu/-gu+čiv/či) аффикси феълдан шахс оти ясаган: saqlarpučı (24v9) – «соқчи, кўриқчи» (<saqlar – «сақламоқ»), уопричи (38r5) – «йўнувчи»

(<yop- – «йўнмоқ»), qoʻruči (240r13) – «илтимос килувчи» (<qol- – «сўрамоқ»), ičküči (212v1) – «ичувчи» (<ič- – «ичмоқ»), bergüči (216r17) – «берувчи» (<ber- – «бермоқ»);

12) -č(-nč) аффикси феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг натижасини, номини билдирувчи от ҳосил қилган: qazranč (134v11) – «фойда» (<qazrap- – «даромад олмақ»), küpänč (95v2) – «қизғанчиқ» (<küpän- – «қизғанмоқ»), saqinč (38v2) – «фиқр, тушунча» (<saqin- – «ўйламоқ»), söklünč (54v1) – «қовурма» (<söklün- – «қовурмоқ, пиширмоқ»), ašač (228v7) – «қозон» (<aša- – «овқатланмоқ»);

13) куйидаги аффикслар каммахсул бўлиб, улар баъзи феъллардан от яшаш билан чегараланади:

а) -(u)t/-/(ü)t: ögüt (13v1) – «насихат» (<ög- – «мақтамоқ»), uwut (201v8) – «уят» (<uw- – «ушатмоқ, уватмоқ»), уanut (84r8) – «жавоб, рухсат; қаршилиқ» (<уap- – «қайтмоқ, воз кечмоқ»);

б) -maq/-mäk: türmäk (85r20) – «соч турмаги» (<tür- – «қайирмоқ, бурмоқ»), yašmaq (29v12) – «рўмол» (<yaš- – «яширинмоқ»), toqmaq (12r21) – «тўқмоқ» (<toq/u- – «урмоқ, тақиллатмоқ»), уarmaq (73r11) – «пул» (<йar- – «ёрмоқ»);

в) -pan/-qan//-pın/-qın//-pun/-qun: spčqan (25v3) – «сичқон» (<sič- – «бўш-алмоқ»), tawušqan (146v20) – «товушқон» (<tabiš- – «сақрамоқ») (ИРЛТЯ,136), satpın (76v4) – «сотув» (<sat- – «сотмоқ»), qoqpan (134r21) – «қўрғон» (<qoq- – «сақламоқ»);

г) -raq/-qaq: qačqaq (104r16) – «қочок» (<qač- – «қочмоқ»), уарuqraq (12r13) – «япроқ» (<уap- – «қопламоқ»), уарraq (83r10) – «тери» (<уar- – «ёрмоқ»);

д) -in/-in// -un/-ün: түgün (80v20) – «тугун» (<tüg- – «тугмоқ»), ekin (92v10) – «экин» (<ek- – «экмоқ»); уарpın (25r15) – «ёмғир» (<уap- – «ёғмоқ»); egin (64v5) – «елка» (<eg- – «эгмоқ»); kelin (27r14) «келин» – (<kel- – «келмоқ»);

е) -ač/-äč: kömäč (14r6) – чўғга солиб пишириладиган нон (<köm- – «кўймоқ»);

ё) -ma/-mä: sürmä (61v2) – «сурма» (<sür- – «сурмоқ»); түgmä (75v16) – «боғич» (<tüg- – «тугмоқ»);

и) -mur: уарmur (6r6) – «ёмғир» (<уap- – «ёғмоқ»);

й) -lan: qarlan (107v17) – «қоплон» (<qar- – «тутмоқ») (ЭСС, I, 85), баqlan (68v3) – «қўзичок» (<baq- – «боқмоқ»);

14) -lup/-lig// -lınq/-lik// -lup/-lyg// -luq/-lyk аффикси отдан ўзи бириккан предметга эгаликни, унга тегишли эканлигини, мос келишини ифодаловчи сифатлар ясаган: aspırlıp (221r1) – «фойдали» (<aspırl- – «фойда»), bezäklig (11r14) – «безакли» (<bezäkl- – «безак»), bozıup (85v13) – «бўйлик» (<boz- – «бўй»), börklüg (154v6) – «телпакли» (<börk- – «телпақ»), erklig (64r3) – «кучли» (<erk- – «куч»), упраčlıp (174r8) – «ёғочли, дарахтли» (<упраč- – «дарахт»), уollup (18v1) – «бахтли» (<уol- – «бахт»);

15) -li/-li// -lu/-lü аффикси отларга қўшилиб, ўзақда ифодаланган нарсага эгалик маъносидagi сифат ясайди²⁷: köñüllı (195r2) – «кўнгилли» (<köñül –

²⁷ XIII – XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили. –Т.: ФАН, 1986. –Б. 69.

«кўнгли»), sözli (195r2) – «сўзли» (<söz – «сўз»), yüräkli (61w11) – «юракли» (<yüräk – «юрак»);

16) -süz/-siz// -suz/-süz кўшимчаси отлардан ўзакдан англашилган маънога эга эмасликни англаувчи сифатларни ҳосил қилган: asprsız (40r10) – «фойдасиз» (<aspr – «фойда»), emgäksüz (130r11) – «машаққатсиз» (<emgäk – «машаққат»), körksüz (8r14) – «хунук» (<körk – «чирой»), yolsuz (36v16) – «бахтсиз, омадсиз» (<yol – «бахт»);

17) -p/-g/-q/-k// -pr/-ig// -pq/-ik// -up/-ьg// -uq/-ьk аффикси феълдан ўзакдан англашилган маънога тааллуқли белги хусусиятига эгалик тушунчасини билдирувчи сифат ҳосил қилган: аспр (6r4) – «аччик» (<açī- – «ачимок») (ДТС,4), sawuq (198v18) – «совуқ» (<sawu- – «совимок»), tölük (115v18) – «тешиқ» (<töl- – «тешмоқ»), böläk (19r8) – «бўлак» (<böl- – «бўлмоқ»), qızpr (42v7) – «иссиқ» (<qızı- – «кизимок, исимок»), yumşaq (6r7) – «юмшоқ» (<yumşa- – «юмшамок»), yüksäk (69r10) – «юксақ» (<yüksä- – «юксалмоқ»);

18) -un, -ün аффикси айрим феъллардан сифат ҳосил қилишда иштирок этган: tołun (85v12) – «тўлин (ой)» (<tol- – «тўлмоқ»); tüzün (75r19) – «уйғун, тенг» (<tüz- – «тартибга солмоқ»);

19) -l аффикси айрим феъллардан сифат ясаган: qızıł (11r14) – «қизил» (<qız- – «қизил тус олмақ»); yaşıl (43v4) – «яшил» (<yaş- – «барг рангига эга бўлмақ»);

20) -la/-lä аффикси асосан от билан (қисман) сифатдан ишнинг ўзакдан англашилган предмет воситасида бажарилиши, муайян ҳолат ва белгига эга бўлиш каби маънолардаги феъллар ясади:

а) отдан феъл ясалиши: bädizlä- (68r19) – «тасвирламоқ» (<bädiz – «тасвир»), eñsäla- (44v16) – «елкаламоқ» (<eñsä – «елка»), öwkälä- (43v15) – «аччиғланмоқ» (<öwkä – «аччиғ»), tañla- (19v19) – «ҳайрон этмоқ» (<tañ – «ҳайрат»), kizlä- (38r8) – «яширмоқ» (<kiz – «мушқ сақланадиган идиш»);

б) сифатдан феъл ясалиши: арпла- (26v12) – «ҳурмат қилмоқ» (<арп – хурмат), арпла- (83v16) – «тозаламок» (<арп – «тоза»), öglä- (68v1) – «юксалмоқ» (<öğ – «баландлик»), saqla- (80r19) – «сақламоқ» (<saq – «хушёр»);

Келтирилган мисоллардан шу нарса аён бўлдики, асар лексикасининг бойишида ички имкониятлар, яъни туркий кўшимчалар воситасида сўз яшаш усули муҳим ўрин тутиб, бунда -çi/-çi феъл, исмлардан от, -lup/-lig// -luq/-lik// -lup/-ьg// -luq/-ьk асосан, исм, сифат, феъллардан от ҳамда исмлардан сифат, -k// -uq//ьk// -up//ьg// -aq// -ap// -pr// -ig// -pq// -ik феъллардан от, -süz/-siz// -suz/-süz отлардан сифат, -la/-lä от билан сифатлардан феъл яшашда фаол қатнашган. Бу эса ўз навбатида ушбу кўшимчаларнинг XIV асрда сермахсул аффикслардан бўлганлигини кўрсатади. Демак, туркий тил луғат таркибининг бойиб бориш жараёнини кузатишда, ўзга тилларнинг туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили ривожда тутган ўрнини аниқлашда, шунингдек, экстралингвистик омилларни тўғри белгилашда қўхна ёдномалар тил хусусиятларини атрофлича тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади.

КЎЛЁЗМА ЛУҒАТЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР (“Луғати Неъматуллоҳ” мисолида)

А.Аҳмедов (ТДВПИ)

Истиқлол шарофати билан хорижий кутубхоналарда сақланаётган аждодларимиз қаламига мансуб форсча-туркийча - арабча, туркий - форсий луғатлардан фойдаланиш учун йўллар очилди. «Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва биттиklar, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб кўлёмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астраномия, меъморлик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бундай катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади¹». Юртбошимиз И.А.Каримовнинг адабий меросимиз ҳақида билдираётган ушбу фикрлари мавзунинг долзарблигини янада оширади. Уларда луғатшуносларнинг асрлар оша қилган заҳматли меҳнатлари акс этган. Бу комусларда ўзбек тилининг фонетик, лексик ва бошқа сатҳларига оид қимматли маълумотлар сақланмоқда.

XV-XVI асрларда яратилиб бизгача етиб келган «Луғати Қори Ҳисорий», «Луғати Рустаи Мавлавий», «Луғати Шохидий», «Тухфат ул-ушшоқ», «Саҳҳоҳи Ажамия», машҳур луғатнавис кози Лутфиллоҳ ибн Абу Юсуф томонидан тузилган «Луғати Ҳалимий» каби форсий-туркий «Лаҳжат ул-луғот», «Хулосайи Аббосия», «Абушқа», Толи Ҳиравий тартиб берган «Бадоеъ ул-луғот» каби туркий-форсий луғатларни икки тиллик луғатларнинг энг ноёблари қаторига киритиш мумкин².

Ҳижрий 947 (мелодий 1540-1541) йилда тузилган «Луғати Неъматуллоҳ» ҳам луғатчилигимиз тарихида муҳим ўрин тутади. Ушбу луғат баъзида тузувчисининг номи билан «Неъматуллоҳ» деб ҳам юритилади. Луғатнинг аҳамиятли томони шундаки, у XVI асргача бўлган адабий – тарихий асарларни, ўша давр тили ва лексик бойлигини ўрганишда ҳамда бир қатор кейинги давр луғатларининг яратилиши, ёзилиш тарихини аниқлашда ишончли манба ҳисобланади. Луғат муаллифи Неъматуллоҳнинг туғилган жойи, йили ва вафот этган санаси ҳамда «Луғати Неъматуллоҳ»нинг кўлёмза нусхалари ҳақида оз бўлса-да, маълумотлар бор³.

Неъматуллоҳ ибн Аҳмад ибн Муборак ар-Румий Булғориянинг София шаҳридан бўлиб, Алиппо ва Боғдодда кози бўлиб ишлаган. У 969 (1561-1562) йил ўрталарида вафот этган ва Андрианополь шаҳрида дафн этилган. «Луғати Неъматуллоҳ» 947 (1540-1541) йилда тузилган бўлиб, ўтмиш форс адабиётига қўлланилган умумий лексиканинг катта қисмини ўз ичига камраб олган. С.И.Баевскийнинг маълумот беришича, «Луғати Неъматуллоҳ»нинг саккиз нусхаси, шунингдек, «Луғати мунтахаби Неъматуллоҳ», «Мажмуа ал-луғоти Неъматуллоҳ», «Мажмуа ал-луғот» каби номлар билан юритиладиган учта

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият - энгилмас куч.-Тошкент: Маънавият, 2008.-Б.30-31.

² Ҳамидов З. «Луғати Неъматуллоҳнинг ноёб нусхаси». ЎТА журнали, 1981, №3.-Б. 55.

³ С. И. Баевский «Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии» Вып.5, Изд. Наука, главная редакция восточный литературы.- М.,1968.

қайта ишланган варианты ҳам мавжуд²⁹. Ушбу луғат XVII асрга оид катта форсий–туркий «Фарҳанги шуури» луғатини тузишда муҳим дастур бўлиб хизмат қилган.

С.И.Баевский таъкидлаб ўтган саккиз нусхадан ташқари луғатнинг яна бир нусхаси ҳам борки, биз бу ҳақда кенгроқ маълумот беришни лозим кўрдик. Бу қўлёзма 1970 йиллар атрофида Ўзбекистон Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг Тарихий лексикология ва лексикография бўлимига келтирилган эди. Ушбу луғат Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги, таниқли тилшунос олим, профессор Эргаш Фозилов ва араб, форс тилларининг билимдони олим, луғатнавис Кутбиддин Муҳиддиновлар³⁰ нинг бекиёс изланишлари натижасида қўлга киритилган.

Хуллас, «Луғати Неъматуллоҳ»нинг бошқа нусхаларига қараганда сўнги, яъни биз ўрганаётган қўлёзма анча устуниги, тўлиқ ва мукаммалиги билан аҳамиятлидир.

«Луғати Неъматуллоҳ» икки тилли луғатлар орасида ўзига хос йирик ёдгорлик ҳисобланади. Асар эски ўзбек тили лексик бойлигининг қай даражада эканлигининг аниқлашда катта имкон беради. Луғатдаги лексик birlikларнинг маънолари ҳозирги қиёсий лексикология учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Луғатда муаллиф ўздан олдин тартиб берилган луғатлардан мисоллар келтириб, ўз фикрларининг тўғрилигини тасдиқлайди. Айниқса, Шамси Фаҳрий асарларидан кўпроқ парчалар олганлигини таъкидлайди. Луғатда Асадий, Анварий, Жомий, Румий, Саной, Ҳофиз, Дақиқий, Рудакий, Фирдавсий, Фаррухий ва бошқа алломаларнинг асарларидан ҳам мисоллар келтирилган. Булардан ташқари Неъматуллоҳ бир қанча луғатлар «Ақнуми Ажам», «Қоима», «Василаат ал-мақосид», «Луғоти Қори Ҳисорий», «Саҳҳоҳи ал-фурс» (муаллиф «Саҳҳоҳ ал-ажам» ҳам деб атайди) ва бошқалардан фойдаланганлигини ҳам айтади.

Қўлёзма кириш ва уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда форсий феълларнинг инфинитв шакли, форс алфавити тартиби билан берилган. Иккинчи қисмида форс тилининг қисқача грамматикаси баён этилган. Луғатнинг учинчи қисми форс тилидаги феълдан бошқа сўзларнинг луғатига бағишланган. Луғат 24 бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб ўз ичида яна уч бўлимга бўлинган. Унда изоҳланаётган сўзнинг биринчи ҳарфи тартибида берилади: Биринчи бўлим фатҳа – (забар) – «а», иккинчи бўлим касра - (зир) – «и»га, учинчи бўлим замма - (пеш) – «у»га ёки «ў» каби бўлимлардан иборат. Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги кунда тилшунослигимизнинг муҳим муаммоли масалаларидан бири бўлиб турган Алишер Навоий асарлари тили луғатини қайта мукамал тузишда бошқа кўпгина тарихий луғатлар қаторида ушбу қўлёзма ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки, Алишер Навоий асарларида учрайдиган эски форсий сўзларнинг кўп қисми «Луғати Неъматуллоҳ»да ҳам мавжуд

²⁹Шу асар. -Б.66-71.

³⁰Кутбиддин Муҳиддин ўғли «Фарҳанги забони тожик», Алишер Навоий асарларининг изоҳи луғати»нинг асосий тузувчиларидан. Бир қатор қадимий қўлёзма луғатлар тадқиқотчиси.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 8. - Б.30-31.
2. Ҳамидов З. “Луғати Неъматуллоҳ”нинг ноёб нусхаси // ЎТА, 1981. -№3. 3. -Б. 55.
3. Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии. – М.: Наука, 1968.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ПРАГМАТИК ЁНДАШУВ

М.Хўжамқулова (ЎЗМУ)

Тилшунолик соҳасида ҳар бир йўналиш борки, фаннинг энг илғор анъаналарини ривожлантириш билан бирга, уни янги гоёлар, қарашлар билан бойитди. XX аср бошларида шаклланган систем-структур йўналиши тилга тизим сифатида қараш масалаларини ўртага қўйди ва бу борада бир қатор изланишлар амалга оширилди. Тилшунослик соҳасида ундан кейин кенг ўрин олган янги йўналиш прагмалингвистика ўз ўрнига эга бўлиб бормокда. Тил бирликларини прагматик йўналишда тадқиқ этиш уларнинг бевосита кўзга ташланмайдиган фақат нутқда юзага чиқувчи ички имкониятларини аниқлашга йўл очди. Натижада тил бирликларининг нутқий вазият билан боғлиқ ҳолда реаллашуви прагматик вазифаларини аниқлаш муаммоси юзага келди.

Коммуникация ва прагматика муносабати масаласи билан боғлиқ илмий-назарий масалалар: синтактик бирликларга прагматик ёндашув, содда гапнинг коммуникатив аспекти, сода гапнинг прагматик аспекти, прагмалингвистик таҳлил ва унинг таянч тушунчалари тилшуносликда, шунингдек, ўзбек тилшунослигида прагмалингвистик таҳлилнинг пайдо бўлиши, бу соҳада қилинган ишлар натижалари ва муаммоларини кўрсатади.

Тилшунослик фанининг энг етакчи ва устувор таҳлил усули бўлган структурал метод нутқ фаолиятида лисоний ва нутқий сатҳни изчил фарқлаб, лисоний имкониятлар – муайян тилдаги барқарор ўзгармас қонуниятларни очиб бергач, бундай қонуниятларнинг нутқий воқеланиши, аниқроғи, нутқий вазият, контекст билан боғлиқ муаммоларни ўрганиш бир поғона юқори босқичга кўтарилди. Натижада, тилшунослик, нутқ эгаси ва тил масаласи қўндаланг қўйилиб, фан антропоцентрик моҳият касб эта бошлади ва янги йўналишлар шаклланди. Мулоқот жараёнида лисоний бирликларни танлаб олиш, уларни қўллаш ҳамда ушбу қўллашдаги бирликларнинг мулоқот иштирокчиларига таъсири масалаларини ўрганувчи (Сафаров Ш. 2008, 70-бет) прагмалингвистика ҳам ана шундай йўналишлардан биридир.

Ўзбек тилшунослигида ҳам прагмалингвистик тадқиқотларга алоҳида аҳамият берилмоқда ва бу борада янги ишлар олиб борилмоқда. Синтактик бирликларнинг сўзловчи ва тил белгиси муносабатига асосланувчи прагматик аспект тил тадқиқида муҳим аҳамиятга. Шунингдек, ҳозирги кунда нутқ эгаси ва тил муносабатини ўрганиш соҳасининг энг устувор йўналишларидан бири эканлиги маълум.

Ўзбек тилшунослигида, юкорида айтиб ўтганимиздек, М.Ҳақимов, А.Нурмонов, Ш.Сафаров, Н.Маҳмудов каби тилшунос олимлар прагмалингвистик йўналиш бўйича қатор изланишлар олиб бордилар. Жумладан, М.Ҳақимовнинг «Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари» (1993) номзодлик, «Ўзбек тилида матнинг прагматик талқини» (2001) мавзусидаги докторлик диссертацияларида прагматик таҳлил ва прагмалингвистиканинг бошқа йўналишлари, жумладан, нутқий акт назарияси, пресуппозиция каби соҳаларини тадқиқ этган. Шунингдек, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов ишларида ҳам диктум, модус, пресуппозиция каби прагматика йўналишлари тадқиқ этилган.

Кишилар ўртасидаги муносабатни ифода этувчи нутқий этикет кўринишлари, нутқинг социал хосланиши лингвистик прагматиканинг ўрганиш соҳаси саналади. Нутқий аралашув жараёнидаги суҳбатнинг мақсад ва йўналишига кўра П. Грайс қуйидаги тўрт принципти кўрастиб ўтади:

- А) ахборотнинг тўлиқлиги;
- Б) ахборотнинг сифати;
- В) ахборот йўналишидан четга чиқмаслик;
- Г) сўзлаш манераси (аниқ ва қисқа);

Бу йўналишга хос ишлар ўзбек тилшунослигида ҳам амалга оширилган. Жумладан, Х. Абдурахмонов, Н. Маҳмудов, Б. Ўринбоев, С. Мўминовларнинг нутқ маданияти ва коммуникатив хулқ йўналишдаги ишлари, П. Грайс таъкидлаганидек, лингвистик прагматиканинг умуммасалаларидан ҳисобланади. Буидай тадқиқотларнинг юзага келиши лингвистик прагматика назариясининг бойиб боришида муҳим ўрин тутди.

“ЛУҒАТИ ТУРКИЙ”ДА СЎЗ СЕМАНТИКАСИНING ЎЗИГА ХОСЛИГИ

А. Убайдуллаев (ТВДПИ)

Лексемаларни диахрон жиҳатдан ўрганишда тилнинг ривожланиш босқичларига алоҳида эътибор қаратилади. Шунинг учун тарихий жараёнлар сўз маъноларининг ўзгаришига таъсир кўрсатади. Сўз маъноси истемол доирасининг кенгайиши, унинг маъно оттенкасидаги ўзгаришлар ҳам тил тараққиётида ўзига хос мавқени эгаллайди¹. Сўзларнинг янги маънолар билан бойиб бориши қонуний жараён ҳисобланади. Лексикада ҳар бир лексема маъносининг ўзгариши, янги маънода қўлланиши, истемолдан чиқиши, унинг пассивлашиши ва фаоллашиши каби жараёнлар кузатилади. Шу нуқтаи назардан сўз маъносини тарихийлик асосида текшириб аниқлаш янги сўзларнинг юзага келиши қонуниятларини очиб беришда айниқса аҳамиятлидир².

Сўз тарихан жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ривожланиб келган. Янги лексеманинг маъно нозикликлари тилда, халқ жонли сўзлашув тилида мустаҳкам ўрин эгаллайди. Ҳар бир лексик бирлик ўрни билан бир-бирига яқин, ёки алоҳида-алоҳида тушунчаларни англатиши мумкин. Сўз маънолари ва

¹ Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузӣй” лексикаси. –Тошкент: Академия, 2008. Б. 118.

² Муталибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Т.: Фан, 1959. Б. 167.

маъно нозикликлари бош луғавий ва кўчма маънолари каби алоҳидаликка эгаллиги билан ажралиб туради. Сўз маъноларидан бири индивидуал тарзда, бошқа ҳолатлари эса кишилар томонидан кўчма маъно ҳосил қилиш жиҳатларига ажратилади³.

Аслида сўз маъносининг кенгайиш, ривожланиш қонуниятларини ўрганиш сўзларнинг омонимик, синонимик, паронимик, антонимик ва кўпмаънолилиқ хусусиятларини аниқлаш, тилнинг луғат бойлигини кузатиш, турли луғатлар тузишга катта ёрдам беради¹. Шаклан бир хилликка эга бўлган икки ва ундан ортиқ маъно бир шаклда учраши ҳолларини матнда кўриш мумкин².

“Луғати туркий”да изоҳланган лексик бирликлар тизимида бир, икки, уч маъноли сўзлар борлиги қайд этилади. Қуйида ушбу ходисаларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталамиз. Толе Ймоний Ҳаравий, Махдийхон, Носирий каби ўтмиш луғатшунослар мумтоз асарлар тилидаги сўзларни изоҳлашда турли усуллардан фойдаланганлар³. “Луғати туркий” муаллифи Фазлуллахон барлос ҳам улар изидан бориб, сўз маъноларини турли усулларда изоҳлаган. Бу усулларни ўрганиш ўзбек лексикографияси тарихи учун катта аҳамиятга эга.

Луғатнавис “Луғати туркий”даги луғат мақоаларини форсча изоҳлайди. Бу анъана “Санглох”, “Абушқа”, “Луғати атроки” каби асарларнинг бой тажрибасидан бошланган. Шунга кўра, дастлабки эътибор луғатшуноснинг сўз маъноларини изоҳлаш усулларига қаратилди.

Фазлуллахон барлос ўз даврининг ўқимишли, билимдон зиёлиси сифатида сўз маъноларини очишда шарқ луғатчилиқ анъаналарини давом эттирди. У имкони борича ҳар бир лексик бирликнинг барча маъноларини қайд этишга ҳаракат қилган. Луғатда бир маъноли лексемалардан ташқари, икки маъноли ва уч маъноли сўзлар кўллаб учрайди. Изланишларимиз жараёнида бир маъноли ва кўп маъноли сўзларни алоҳида-алоҳида таҳлил қилдик. Натижада “Луғати туркий”нинг ҳар тўрт қисмида ҳам бундай сўзлар борлиги аниқланди⁴.

Қуйида бир маъноли лексик бирликлар ҳақида фикр юритамиз. “Луғати туркий”даги 1366 та сўздан 1181 таси моносемантик сўзdir. Чунончи, луғат муаллифи окумақ феълени изоҳлар экан, уни форсча хондан тарзида изоҳлайди ва бир маъносини қайд қилади:

اوتوماي (ба) ба тафхим замма ҳамза ва тарқиқи замма қоф хондан. Таржимаси: окумақ - о кенг унли ва к тор унли у билан, форсча хондан.

Луғатда окумақ сўзи – ўқимоқ маъносида учрайди. Ушбу сўз XII-XIV аср ёзма ёдгорликларида, хусусан, Қутбнинг “Хусрав ва Ширин” дostonида - чақириш, чақирмоқ, таклиф қилмоқ, чақириб келмоқ; ҚБ.да - таклиф қилмоқ; Алт.-Йар.да - таклиф қилинган; ШС.да - таклиф қилмоқ; Таф.да - бақирмоқ,

³ Виноградов В.В. Русский язык. - М.-Л.1947. - С.21.

¹ Ўзбек тили лексикологияси. - Т.: Фан,1981. -Б.198

² Нейматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. -Т.: Ўқитувчи, 1993. -Б.18.

³ Боровков А.К. Бала ' и ал-лугат. - М., 1961. - С. 9; Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиналари. -Т.: Адабиёт ва санъат,1989. - Б. 98; Умаров Э.А. Словари староузбекского языка и вопросы фонетики. - Т., 1994. - С. 48.

⁴ Луғат қўлёзмаси 1* - 53⁶ саҳифалар.

чақирмоқ; **МК**, **Муқ.-ад.** ва ҳозирги ўзбек тилда ўқимоқ каби маъноларда қўлланилиши қайд этилган¹.

Шунингдек, азламақ сўзи ҳам луғатда бир маънода - кам шудан – озайтирмақ деб изоҳланган:

ازلاماق (66) ба фатҳи алифи мамдуда ва сукун зойи мўъжама ва ломи мафтуҳа кам шудан. Таржимаси: азламақ - алиф чўзик, яъни **а:**, нуқтали з устида сукун, лом фатҳалашган, форсча кам шудан.

Ушбу сўз “*Луғати туркий*”да *озайтирмақ*, яъни *форсча кам шудан тарзида изоҳланган бўлиб, мазкур азламақ феъли туркий тиллар тарихига бағишланган илмий асарларда, жумладан Кутбнинг “Хусрав ва Ширин” асарида - камайтирмақ; МКда - кам бўлмақ; ШСда озайтирмақ, камайтирмақ, пасайтирмақ; АЗда - камайтирмақ, ўлдирмақ; НФда - етишмаслик, камчилик, шунингдек, ҳозирги турк, азарбойжон, уйгур, татар, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, нўғай ва ўзбек тилларида - озайтирмақ маъносида умумий тарзда қўллаingan².*

اعريف (166) ба фатҳи ҳамза ва сукуни ғайни мўъжама ва ба тафҳими касраи ройи мухмала ва сукуни коф дард. Таржимаси: ағрўк – бошида кенг **а**, нуқтали ғ устида сукун, нуқтасиз **р**, кенг **ў** билан, **к** сукунли, форсча дард.

Ағрўк – ушбу сўз қадимги, эски туркий, эски ўзбек ёдномалари тилида турлича шаклларда қўлланилиб келган. Бу ҳақда Э. Н. Нажип Кутбнинг “Хусрав ва Ширин” достони тили лексикасига бағишланган “Туркий тилларнинг тарихий-киёсий луғати” (XIV аср)да: **ағрўк** – «больной, болезнь» маъноларида келишини қайд этади:

Кўп ағрўг ким гөр агўндўн қайтур. (221/4)

Луғатда қайд этилишича, ағрўг – касал, касаллик сўзи қадимги туркий битикларида учрамайди, Маҳмуд Кошғарий ва Ибн Муқанна луғатларида ағрўг – касаллик, оғрик; В.Радлов, С.Малов луғатларида аурук, ағрўк ва агрў; Олтун Ёрук, Абу Хайён асари, “Қутадғу билиг” каби луғат ва ёзма ёдгорликларда ағрўг; “Бадосъ ул – луғат” ва Рабғузий асарида ағрўк, Шайх Сулаймон Бухорий луғатида ағрўғлў – касал, касаллик тарзида учраши қайд этилган¹.

التون (186) ба фатҳи ҳамза мамдуда ва сукуни лом ва тарқиқи замма тойи қарашат ва сукуни нун тилло. Таржимаси: алтун – **а:** чўзик, кенг, **л** устида сукун, **т** қисқа **у** билан, **н** сукунли, форсча тилло.

Мазкур сўз Кутбнинг “Хусрав ва Ширин” достони тилида қимматбаҳо олтин: Сачўп алтун – кўмуш арсўқтуралўн. (127/21)

Шунингдек, ёзма ёдгорликлардан **МК**, турк-рун ёдгорликлари, ҳозирги туркий тиллар, мўғул, ўғуз, ўзбек, кипчоқ тилларида олтин, тилло маъноларида учраши таъкидланган².

بورک (226) ба тафҳими замма бо ва сукуни ройи мухмала ва кофи арабий ба маънии кулоҳ. Таржимаси: бёрк – **б**, ё билан, нуқтасиз **р** ва **к** сукунли, форсча кулоҳ.

¹ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века на материале «Хосрау и Ширин» Кутба. – М., 1979. –С.343; Шартли қисқартмалар диссертация охирида берилди

² Наджип Э.Н. Ўша асар. – С.190-191.

¹ Наджип Э.Н. Ўша асар. –С. 210-211.

² Наджип Э.Н. Ўша асар. – С. 226.

Луғатда бу сўз бош кийими маъносида қўлланган. Ушбу лексема қадимги туркий, эски туркий, эски ўзбек ёдномалари тилида турлича шаклларда қўлланилиб келган. **Бөрк** – бош кийими. Бу сўз уйғур тилида бёк [бёк], бёрёк, қадимги ёзув ёдгорликлари ҳамда “Бадāи’ал - луғат”да вёрк шаклларида учрайди ва телпак маъносини англатади. Мўғул тилида bōrkur сўзи “покрўвало” маъносида қўлланган, шундан bōtug сўзи ясалиб, ёпиш, коплаш, кийиш маънолари келиб чиққан. Ҳозирги кунда шевада бу сўз фақат кексалар нуткида ишлатилади, холос¹.

اسرو (19a) ба фатҳи ҳамза ва сукуни сини муҳмала ва замма ройи муҳмала ва сукуни вов бисёр. Таржимаси: асру – а: чўзик, кенг, нуктасиз с устида сукун, р-у билан, вов сукунли, форсча бисёр.

“Луғати туркий”да қўлланган **асру** сўзи форсчага “бисёр”, яъни “кўп” деб таржима қилинган. Бу сўз Кутбнинг “Хусрав ва Ширин” достони лексикасида “кўп, жуда, тез югурувчи” каби маъноларда қайд этилади:

Йāратған қа шўкўр қўл асру, қайтма. (213/13)

Бу сўз туркий-рун ёдгорликлари, МКда учрамайди. ҚБда ашру шакли бор. Атеб., Бад.Л. ШС ва Навоий асарлари тилида ҳам бу сўз кўп, жуда яхши, жуда каби маъноларда қўлланилганлиги эътироф этилган².

اسيغ (156) ба фатҳи ҳамза мамдува ва ба тафҳими касра сини муҳмала ва сукуни ғайн фойда. Таржимаси: асўғ – а: чўзик, кенг, нуктасиз с кенг ў билан, ғ сукунли, форсча фойда.

Мазкур сўз луғатда фойда маъносида таржима қилинган. “Хусрав ва Ширин” достони тилида ютук, фойда маъносида қўлланган:

Асўғ қўлғаймāн бир ишинā хām мāн. (38/17)

Туркий-рун ёдномаларида, МК, Атеб., Бад.Л., ҚБ, Рабғ., Абу-Х.ШС ва Навоий асарларида худди айни маънода, АЗ, РСлда фойда, фойдаланмоқ, ютук, савдо-сотик, фойдали; тур. ютук, фойда, кизикиш каби маъноларда ҳам қўлланилиши таъкидланган³.

Хулоса қилиб айтганда, Фазлуллахон барлос шарқ луғатчилик анъаналарини давом эттириб, имкони борича сўзнинг ҳамма маъноларини қайд этишга ҳаракат қилган.

¹ Ўзбек шевалари лексикаси. – Т.: Фан, 1966. – Б. 443.

² Наджип Э.Н. Ўша асар. – С. 197-198.

³ Наджип Э.Н. Ўша асар. – С. 201.

ФОНЕТИКА ВА ЛЕКСИКОЛОГИЯ

ТИЛ ЛЕКСИК БОЙЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА КАСБ-ХУНАР АТАМАЛАРИНИНГ РОЛИ

М. Абдиев (СамДУ)

Маълумки, истиқлол туфайли ўзбек халқининг қадимий урф-одатлари ва маънавий қадриятлари билан бир қаторда бобомерос бўлиб қолган хунармандчилигимиз ҳам қайта тикланиб, дунё юзини кўрмоқда. Айни пайтда, темирчилик, мискорлик, кандакорлик, туноқчилик, пичоқчилик, чилангарлик, заргарлик, аравасозлик, тандирсозлик, кулолчилик, меъморчилик, ганчкорлик, ёғочсозлик, тикувчилик, каштачилик, жияқдўзлик, дўшпидўзлик, гиламчилик, эгарчилик, этиқдўзлик, махсидўзлик, қандолатпазлик каби ўттизга яқин хунармандчилик соҳалари она тилимиз лексикасининг қайта шаклланишига хизмат қилмоқда. Буларнинг меҳнат фаолияти билан боғлиқлиги махсус номинацияга эга. Шу билан бирга, махсулотни олиб келиш, тайёрлаш, сотиш билан боғлиқ бўлган кўплаб тушунчалар борки, улар ҳам махсус лексемаларда ўз ифодасини топади. Бошқа тилларда бўлганидек, ўзбек тили лексикасида ҳам касб-хунар атамаларини комплекс тадқиқ қилиш номинация масалаларидан бири ҳисобланади. Биз ушбу бойлиқни ҳазина сифатида тўплаш ва уни тадқиқ этиш муҳим вазифалардан бири деб ҳисоблаймиз. Уларнинг лексик-семантик хусусиятларини ёритиш, ясашиш имкониятларини тадқиқ этиш фақат лексикология, лексикография ва терминология учун эмас, балки грамматиканинг сўз ясашиши қисми учун ҳам зарур. Касб-хунар атамаларининг монографик режада ўрганилиши яна шунинг учун ҳам долзарблик касб этадики, атамашуносликнинг айни шу қатламида ўзбек тилининг сўз ясашиш имкониятлари ўзининг бутун борлиғи билан намоён бўлади.

Лексикология бўйича олиб борилган тадқиқотларни кўздан кечирсак, касб-хунар терминологияси мамлакатимиз барча вилоятлари ҳудудлари материаллари бўйича тўлиқ ўрганилган эмас. Ўзбек тилида 1960 йилда С.Иброҳимов “Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси” мавзусида докторлик диссертациясини ёклаган. Мазкур тадқиқот ўзбек тили касб-хунар лексикасининг бир қисмини, Фарғона водийси касб-хунар атамаларини ўрганишга бағишланган ишлардан бири ҳисобланади. Самарқанд вилояти касб-хунар терминлари ушбу сатрлар муаллифи томонидан тадқиқ этилди. Бироқ Тошкент вилояти, кўҳна Хоразм воҳаси, Қашқадарё ва Сурхон воҳалари ҳамда чет элларда умргузаронлик қилаётган миллатдошларимиз лексикасида ҳам минглаб касб-хунарга оид атамалар мавжуд. Бу ҳақда акад. Ш.Шоабдурахмоновнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтиш ўринли деб ҳисоблаймиз: “Агар яқин келажақда ўзбек традицион лексикаси йўналиши билан қайд этиб олинмаса, барча маъсулиятни ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, кекса авлод тугаб бориши билан тилнинг улар ҳофизасида сақланиб

бизгача етиб келган қимматли материалларнинг бир қисми ҳамишаликка йўқолиши мумкин”.²

Дарҳақиқат, она тилимиз лексикасининг ажралмас қисми бўлган касб-хунар атамаларини зудлик билан йиғиб олишимиз шарт. Вақт ўтиши билан, айниқса, иш жараёнида техникани қўллаш оқибатида қўплаб атамаларимизнинг номлари ўзгариб кетиши ёки йўқолиши мумкин.

Шундай қилиб, она тилимиз лексикасининг ажралмас қисми бўлган касб-хунар атамаларининг мазкур тизимда тутган ўрни ва лисоний хусусиятларига Самарқанд вилояти материаллари мисолида тўхтаб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган Самарқандда қадимдан хунармандчилик ривож топган. Проф. М.Жўракулов ва М.Исомиддиновнинг таъкидлашича, “Милоддан аввалги I минг йиллик ўрталаридан бошлаб Самарқанд шаҳри ва унинг атрофида жуда катта махсус кулолчилик билан шуғулланадиган маҳаллалар пайдо бўлди. Уларнинг пайдо бўлиши шу касб билан шуғулланадиган соҳанинг бошқа хунармандчилик соҳаларидан ажраганини кўрсатса, иккинчидан, бу соҳа билан шуғулланадиган аҳолининг ажраши шу жамиятнинг ўзида ҳам кулолчилик маҳсулотларига бўлган талабнинг ортганигидан ҳам далолат беради”.³

Археологик тадқиқотлар ҳам бундай тарихий тараққиёт ҳақида зарурий маълумотларни тухфа этмоқда. Чунончи, “Туркистон” газетаси (2000 йил 24 май сони)нинг хабар беришича, Челак туманининг Кўктепа қишлоғидан ноёб археологик топилма қўлга киритилди. Хабарда қайд этилишича, “Ёдгорликнинг энг баланд қисми марказида 25-30 ёшли аслзода маликанинг қабри топилди. Қабирдаги аёл қимматбаҳо уст боши билан дафн этилган. Аёл устидаги либос 200 га яқин тилла тугма билан безатилган экан. Маликанинг ёнига кумуш ойна, кумуш пиёла ва жез қозон қўйилган. Унинг бўйин ва қўкрак қисми мунчоклар, юпқа олтин фольга билан безатилган. Археолог олимларнинг фикрича, аслзода аёл миллоддан аввалги I ҳамда асримизнинг дастлабки йиллари расм-русмларини бажарган ҳолда дафн этилган”.

Бу далиллар Самарқанд шаҳри ва унинг атрофида қадимдан хунармандчилик юксак даражада бўлганлигидан далолат беради. Айни пайтда, бу ерда бобомерос хунармандчилик соҳалари қайта тикланиб жаҳонга юз тутмоқда.

Тўпланган материаллар таҳлили хунармандчилик соҳаларига оид терминларни қуйидагича микрогуруҳларга бўлиб ўрганишни тақозо этмоқда:

1.Хунармандчилик хом-ашёлари номларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *тунука, оҳак, магел, жун, қўргошин*.

2.Маҳсулот тайёрлаш жараёнида ишлатилувчи номларни ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *сув бериши, сув чатиши, қош чиқариши, авра очиши, болгалаши*.

3.Махсулотга солинадиган нақш ва безак номларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *тилла баргак, уч гунча, мислимий, қўчқорак, юлдузча, нилуфар, олагирт*.

4.Махсулотга ранг берувчи бўёқ турлари номларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *аларен, аччутош, кумуш кукунли бўёқ, ангаб, чақмоқтош*.

5.Махсулотга ишлов бериш усуллари номларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *чимдахиёл, купас, қўшилман, илман (каштачиликда), битдан терма, беш терма (алоча тўқшида), чайқаб олиш, ботириб олиш (кулолчиликда)*.

6.Иш жараёнида қўлланиладиган меҳнат қуроллари ва асбоб-ускуналар номларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *ургич, сўзан, санчоқ, босангич, кажомбур, тевака, ўймоқ, жуволдиз, иймак, серув, орувлик*.

7.Тайёр махсулот номларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *мунди, манглайқоши, гожари олача, ойна халта, бугжсома, обдаста*.

8.Хунар билан шуғулланувчи касб-хунар эгалари номларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *қалтоқчи, қулол, тандирсоз, гиламчи, потурчи, телпақодўз, чўнкор уста, бешиксоз*.

9.Хунарамандлар масканини билдирувчи номларни ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *буйрачи, тароқчи, сўзангарон, чанароқчи, заргарон, зингарон, харратон, чаримгарон, оҳакчи*.

Ўзбек тили терминологиясида, хусусан, касб-хунар терминларини ҳосил қилиш воситаларидан бири сўз маъносини ўзгартириш, янги маънода қўллаш, семантик қайта номлаш принциpidир. Бу усул билан термин ҳосил қилиш нафақат ўзбек терминологиясида, балки бошқа туркий (озарбойжон, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ) тилларда ҳам мавжуд.

Семантик усул билан сўз ҳосил қилиш касб-хунар терминологиясида анча махсулдор. Мазкур жараён кўпроқ безак ва нақш турлари номларини ифодаловчи терминларга хос. Масалан, *чумчуққўз* — пичоқчиликда қўлланиладиган чумчуқ кўзига ўхшаш нақш номи; *олма гул* — ганчкорликда олма гули шаклида ясаладиган нақш тури; *қалампир бурун* — 1. Наққошлиқда қалампирга ўхшаш шаклдаги нақш, 2. Дўппичилиқда тикиладиган қалампирга ўхшаш гулли безак. *Қулча илон* — ганчкорликда илоннинг қулча шаклидаги ҳолатига ўхшаш нақш.

Семантик йўл билан ҳосил бўлган касб-хунар терминларини қуйидаги микрогуруҳларга ажратиш мумкин:

1.Ўсимлик ва унинг қисмлари номларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *лимон гули, атиргуллар, узум, арча*.

2.Ҳайвон номлари ва уларнинг тана аъзоларига оид номларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *йўлбарс гилам, кийик гилам, от жавон, от қалқон, қўзи тиш, балиққўз*.

3.Қушлар ва уларнинг тана қисимлари: *қуш оёқ, турна, бургут, чумчуқ қўз*.

4.Инсон ва унинг тана аъзоларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *кампир оғиз, оёқ, келин қуёв, эна бола, келин*.

5. Киши номлари ва тахаллуслари билан боғлиқ номларни ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *Бобур нусха, Навоий нусха, “Гўри Амир” чой сервиси, “Анютанинг кўзлари” қиррала вазаси.*

6. Осмон жисмлари номларига оид терминлар микрогуруҳи: *юлдуз, ой, кўёш, сомон йўли.*

7. Асбоб-ускуналар номларига хос тушунчаларни ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *тароқгул (гилам нақши), харра (гилам нақши), чўмич (гилам нақши), қулф-калит (гилам нақши).*

8. Идиш номлари билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *пиёла, гил ваза, карсангул (жулхирснинг лаганга ўхшаш нақши).*

9. Озиқ-овқат номларини ифодаловчи терминлар микрогуруҳи: *бевурсоқ (гиламнинг бўғирсоқ шаклидаги нақши).*

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги ўзбек тили касб-хунар терминлари тўлиқ ўрганилган эмас. Уларнинг 70 фоиздан ортиғи шу пайтгача “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га киритилмаган.

Бу эса она тилимизнинг касб-хунар терминларини тезроқ йиғиб олиш ва уларнинг лисоний таҳлили борасида кенг қўламда монографик тадқиқотлар олиб боришни тақоза этади.

Адабиётлар рўйхати

1. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. – Т.: Фан, I, 1956, II-III, 1959.

2. Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.

3. Жўрақулов М., Исомиддинов С. Ўрта Осиё қулоччилиги тарихи. I қисм. – Самарқанд: СамДУ, 2003.

20–30 ЙИЛЛАР ЎЗБЕК ТИЛИ ЛУГАТ ТАРКИБИДАГИ ЎЗГАРИШЛАРГА ДОИР

А.Р.Рафиев(ЎзМУ)

Ижтимоий – маданий ҳаётдаги янгиланишлар XX аср бошларидан бошлаб ўзбек тилининг луғат таркибининг ажнабий сўзлар ҳисобига бойишига олиб келди. Чет эл зиёлилари билан ҳамкорлик, янги ғояларнинг таъсири, маданий алоқаларнинг кучайиши туфайли рус, татар ва усмонли турк тилидан сўз ўзлаштириш фаоллашди. Хусусан, 20 – йиллардаги жадидчилик ҳаракати ўзбек тили луғат таркибида ўзгаришларнинг кучайишига кенг йўл очди. Бу ҳақда “Ўзбек адабий тили орфографиясининг янги лойиҳаси” да шундай дейилади:

“Ўзбек буржуазиясининг адабий тили сифатида колониал даврда, рус империализми ҳукмронлиги даврида пайдо бўлган жадид адабий тили асосан жадидчилик мафкурасини ўтказишга мувофиқлаштирилган бўлиб, унинг асосида чигатой адабий тилини қайта тиклаш ётади. Шуниси характерлики, жадид адабий тили чигатой адабий тилини шаҳардаки оғзаки, жонли тилга қарши қўйиш йўлидан эмас, балки уларни мослаштириш, қисман яқинлаштириш йўлидан боради. Буни шу даврдаги

жадид газеталари ва драматик асарларда кўриш мумкин.»³¹ Шунинг учун ҳам «Чигатой гурунги» нинг миллий тил ислоҳоти борасидаги қарашларига қарши турган кучлар газета ва журналларда, алифбо ва имло лойиҳаларида ўзбек тили луғат таркибидаги арабча ва форсча сўзларга қарши очиқдан очиқ ҳужум бошлаган эдилар. Ушбу лойиҳада ҳам чигатой адабий тили луғат бойлигининг 80 – 90 фоизини арабизм ва форсизмлар ташкил этади, деган асоссиз хулосалар баён этилганки, бу ғайриилмий фикрлар орқали ўзбек тилининг туб лексикаси, асосий луғат бойлиги тўғридан тўғри камситилади. Даврий матбуотда . жумладан, биз кузатган «Аланга», «Маориф ва ўқитғучи» журналлари, «Зарафшон», « Қизил Ўзбекистон» каби газеталарда чоп этилган кўпгина мақолаларда арабча – форсча сўзларнинг «совет – интернационал» сўзлари билан алмаштирилиши янги алифбодаги ўзбек адабий тили тараққиётини белгиловчи омил сифатида таъкидланади. Жадидчилик ҳаракати намояндаларининг аксарияти эса умумтуркий ва маҳаллий шева лексикасини адабий тилга кўпроқ киритиш тарафдорлари сифатида курашдилар. Аммо 20 – йилларнинг охирида ўзбек матбуотида тилшуносликнинг назарий масалаларига бағишланган қатор мақолаларнинг эълон қилиниши (масалан: проф. Поливанов ва Қ. Рамазоннинг « Тилнинг ўзгаришида иктисодий амаллар», Улуғ Турсуннинг «Тил билимида янги одим», проф. Щербанинг

« Икки тиллилик масаласи тўғрисида» кабилар) ҳали шаклланиб улгурмаган ўзбек тилшунослигини академик Марр таълимоти билан «суғориш»га қаратилган эди, дейиш тўғри бўлади. Ўзбек тилининг асл туркий табиатини сақлаш йўлидаги бошқа барча уринишларга мустабид шўро ҳокимияти ўз вақтида шундай назарий ва амалий зарбалар берадики, буларнинг натижаси ўзбек ёзма адабий тили луғат таркибида совет - байналмилал сўзларнинг салмоғи йил сайин орта борганлигида янада яққол намоян бўлди. Бу ҳолатни куйидаги нашрлар мисолида кузатиш мумкин. «Зарафшон» газетасининг 1923 йил 25- март ойида чиққан сонида жами 4 533 та сўз қўлланган бўлиб, шундан 1 446 таси (31,8%) арабча, 250 таси (5,5) форсча-тожикча, 64 таси туркча, рус тили орқали кирган сўзлар 92 та (2%) , 2 332 таси (51,4%) ўзбекча ва 350 та атоқли отлар ва жуғрофий номлар ишлатилган.

1924 – 1925 йиллардаги ўзбекча газеталар тили асосида нашр этилган «Узбекский – русский словарь»² (тузувчи К.Н. Юдахин, Тошкент ,1927)да ҳам совет – байналмилал лексиканинг қўлланиши айни шу даврда кескин кучайганлиги ўз аксини топган. Жами 9 806 сўздан иборат ушбу луғатда арабча сўзлар 2 813 та (28,6 %), форс – тожикча сўзлар 1 660 та (16,9 %), ўзбекча луғавий бирликлар 4 998 та (50,7 %), русча - байналмилал сўзлар 400 та (4 %) ни ташкил этган. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, ўзбек ёзма

³¹ Новый проект единой орфографии узбекского литературного языка. Ташкент, 1933., стр. 4

адабий тилида русча - байналмилал сўзлар салмоғи 20 –йилларнинг ўрталарида 3 – 4 фоиздан 30 – йилларда 12 – 14 фоизга етган ва 40 – йилнинг бошларига келиб 15 – 16 фоизни ташкил этган. Бу ҳолат ўзбек тилидаги арабча - форсча сўзларнинг ўз ўрнини аста – секин рус – байналмилал сўзларига бўшатиб берганлигини кўрсатади. Мазкур масалани ўрганган тадқиқотчилар бу каби ҳисоб - китобларни ўзбек тили лексикасининг бойиб бораётганлигини кўрсатувчи

² К.Н. Юдахин. Узбекско – русский словарь. – Тошкент, Учпедгиз, 1927 г.

далиллар сифатида талқин этадилар – у, аммо миллий тилнинг луғат бойлигида соф ўзбекча сўзлар микдори ортиши ўрнига ҳеч ўзгаришсиз қолганлигини ҳаспўшлашга уринадилар. Аслида келтирилган далиллар ўзбек ёзма адабий тили луғат таркибидаги ўзгаришларнинг умумий жараёнини тўғри ифодалашга муҳимдир. Бошқа жиҳатдан бу лексик қатламларни ўрганиш ўзбекча қатламнинг бойиш йўллари ва Октябрь тўнтаришидан кейинги даврдаги ўзгаришларнинг моҳиятини ойдинлаштиришга ёрдам беради.

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярми, Айниқса, 1905 – йиллардан бошлаб ўзбек тилига русча сўзлар , бу тил орқали эса лотин ва ғарб тилларига хос сўзлар кириб кела бошлади. Аввало бундай сўзлар оғзаки мулоқот воситасида ўзлашганлигини таъкидлаш ўринли. Масалан : *инастран, исклад, қўмита, театр, обуна* каби. Октябрь тўнтаришидан кейин эса русча - байналмилал сўзларни ёзма шаклда ўзлаштириш кучайди. Рус адабий тилидан ўзбек адабий ёзма тилига ўзлашган асосий сўзлар ижтимоий – сиёсий ва илмий - техник лексикадан иборат бўлди. Таҳлил этилган матбуот материаллари шуни кўрсатадики, 20 – йилларнинг ўрталарида русча - байналмилал сўзлар газеталар тилида ўртача 15 - 25 та атрофида бўлса, 30 – йилларнинг охирида бу ўзлашмаларнинг микдори ҳар газетада 220 - 250 тани ташкил этади. Эътиборли жиҳати шундаки, русча - байналмилал сўзларнинг бир қисми арабча - форсча муқобиллари билан, лексик вариантлар сифатида баробар қўлланган. Масалан: *фронт – жабҳа, интеллигент – зиёли, агитатор – ташвиқотчи, тема – мавзу, момент – пайт* каби . Шундан билинадики, лексик меъёрлашув жараёнида кўпгина арабча – форсча сўзлар истёъмолдан чиқиб, уларнинг ўрнини русча - байналмилал сўзлар тобора фаол эгаллай бошлаган. Бу жараённинг қуйидаги ташқи ва ички омилларини тавсифлаш тўғри бўлади.

Биринчидан, экстралингвистик омил сифатида большевиклар сиёсати ва шўро мафкурасининг ўзбек халқи онги ва дунёқарашига сингдирилиши туфайли бу тушунчаларни ифодаловчи сўзларнинг қўлланиши фаоллашди.

Иккинчидан, иқтисодиёт ва техника соҳаларидаги янгиларнинг билвосита шўро ҳокимияти орқали кириб келиши ўзбек тилининг илмий терминологиясини шакллантирувчи асосий воситага айлантирилди.

Учинчидан, барча муҳим бўғинлардаги бошқарув рус тилини билувчи субъектлар томонидан амалга оширилди.

Табийки, ўзбек адабий тили луғат таркибининг жуда қисқа муддатда ўзгаришида экстралингвистик омилларнинг таъсири ҳал қилувчи бўлди. Лингвистик омиллар бу даврда луғавий бойликнинг ортишида муаян даражада таъсир кўрсатди дейиш мумкин. Аммо бу имкониятлар тўлиқ намоён бўла олмаганлигининг объектив сабаблари мавжуд. Назаримизда, булар қуйидагиларда кўринади :

А. 20 – йилларда ўзбек тилшунослиги фани анча заиф эди. Ўзбек тилида сўз яшаш ва сўз ўзлаштириш қонуниятлари , усуллари назарий асосланмаган эди.

Б. Ўзбек тилига араб - форс сўзларини айнан ўзлаштириш хос хусусият эди. Русча - байналмилал лексиканинг аксариятини бундай тарзда ўзлаштириш ўзбек тили табиатига зид бўлгани учун чет сўзларни калькаләш ёки қискартириш йўлидан ҳам борилдики, бу усуллар орқали ҳам русча лексикани кўпроқ ўзлаштириш имконияти очилди.

В. Айни шу сабаб туфайли ўзбек тилида русча- байналмилал лексемалар асосида от, сифат, феъл ясовчи янги қўшимчалар пайдо бўлди. – **чи**, **-лик**, **-лаш**, **-лаштир** каби сўз ясовчилар орқали русча сўзларни ўзлаштириш ўзбек тили табиатига тез уйғунлашди.

Г. Касб -хунар лексикаси, хусусан, илмий терминология асосан русча - байналмилал сўзлар ҳисобига шакллана борди.

Д. Бадиий адабиёт жанрлари, илмий- оммабоп, публицистик, китобий , расмий - идоравий нутқ услублари рус адабий тили андозаларига мувофиқ шакллантирилди.

ТАШҚИ ЁЗУВ ВА РЕКЛАМА ТИЛИГА ОИД ДОЛЗАРБ МУАММОЛАР

3.Холманова (ЎЗМУ)

Аввало, *ташқи ёзув* бирикмаси ҳақида. Ташқи ёзув, кўп ҳолларда “пешлавҳалардаги ёзувлар” маъносида қўлланиб келмоқда. Ушбу мақолада *ташқи ёзувлар* деганда пешлавҳалар билан бир қаторда маҳсулотлар ғилофидаги ёзувлар, маълумот бериш, номлаш характериға эға бўлган сарлавҳаларни ҳам назарда тутдик.

Глобаллашув жараёни барча соҳалар каби тилда ҳам ўз аксини топмоқда.

Тил алоқа-муносабат, ҳиссий таъсир, тўплаш вазибаларидан ташқари маълумот узатиш, хабар бериш, фикрни ривожлантиришға ҳам хизмат қилмоқда. Тилнинг функционал доираси янада кенгаймоқда. Ўзбекистоннинг жадал суръатлар билан ривожланаётган иқтисоди тил орқали ўз тараққийтини намоён қилмоқда.

Ҳар қандай воқелик ўзига хос номни талаб этади, ҳар қандай маҳсулот реклама орқали тарғибот қилинади. Мана шундай вазиятда ташқи ёзувлар ва реклама матнлари ижтимоий-иқтисодий тараққийтда муҳим ўрин тутади. Ташқи ёзувлар ва рекламалар тилнинг функционал имкониятлари натижаси ўлароқ юзаға келди.

Ташқи ёзув ва реклама матнлари кенг халқ оmmasига кучли таъсир кўрсатувчи восита ҳисобланади. Бу матнлар кишиларнинг кўрини сезгиси

орқали онги, шуурига сингиб боради. Шу боис ушбу матнлар таҳририга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Давлат тили ҳақидаги қонуннинг 7-моддасида “Давлат тили расмий амал қиладиган доираларда ўзбек адабий тилининг амалдаги илмий қоидалари ва нормаларига риоя этилади” дейилган. Бугунги кунда ушбу модданинг ташқи ёзувлар ва рекламалар матнида амал қилиш даражаси қандай?

Ташқи ёзувларнинг мақсадга мувофиқ кўринишлари, реклама матнларининг талаб даражасидаги турлари кўп. Бу матнлар маълумот бериш, тарғибот, ташвиқот билан бир қаторда ўзбек тилининг имкониятларини ҳам ёритишга хизмат қилмоқда. Бундай матнлар билан бир қаторда ўзбек тили меъёрларига мос келмайдиган ўринлар ҳам кузатилмоқдаки, бу ҳолат қўлга киритилаётган ютуқларга соя солиб турибди.

Ташқи ёзув ва реклама матнларида кузатилаётган нуқсонларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин.

1. Техник хатолар - пешлавҳаларда, объект номларида учрайди: *Улғужи савдо* (р тушиб қолган), *“Гўзаллик саломи”* (битта д ёзилмаган), *“Заргарлик буюмлари ва устахонаси”* (**ва** ортиқча ёки **ва** боғловчисидан кейин муайян сўз тушиб қолган).

2. Имло хатолари (орфографик хатолар) – ташқи ёзув ва реклама матнларида кўп кузатиладиган нуқсонлардан бири. Орфографик хатоларнинг аксарияти х ва ҳ имлоси билан боғлиқ: *маҳсус* (махсус), *хурматли* (хурматли), *маҳсулот* (махсулот), *хар куни* (ҳар куни). Бундай хатолар номларда ҳам кузатилади: *“Хур омад”*, *“Гавҳар”*.

Ў, Ғ ҳарфларининг лотин ёзувидаги ифодасида тутук белгисини ноўрин қўллаш ҳоллари ҳам кўп учрайди. Бир қатор сўзларда тутук белгисини нотўғри қўллаш (*маъсул*) ёки қўлламаслик ҳолатлари (*тамирлаш*) кузатилади.

Жуфт сўзларнинг ёзилиши билан боғлиқ хатолар ҳам кўп: *Озиқ Овқат*, *дур-у гавҳар* (озик-овқат, дур-у гавҳар).

3. Услубий хатолар. Услубий хатоларнинг аксарияти паронимларни қўллаш билан боғлиқ: *пойабзал* (пойабзал) устахонаси, *хуш* (хуш) келибсиз, *йўл ҳаққи* (ҳақи).

Услубий хатолар гапдаги сўзлар тартибда ҳам кузатилмоқда. Масалан, *“Лицензиясиз йўловчиларни ташиш қонунга ҳилоф”* матни *“Йўловчиларни лицензиясиз ташиш қонунга ҳилоф”* тартибда берилиши лозим (юқоридаги тартибда *лицензиясиз* сўзи *йўловчилар* сўзининг сифатловчиси бўлиб қолган ва бу услубий хатони, шу асосда мантикий номувофиқликни юзага келтирган)³².

Бу хатолар, биринчидан, миллий кадрларимизнинг юзи ҳисобланмиш тил меъёрларини бузиш, давлат тили ҳақидаги Қонун талабларига амал қилмаслик ҳисобланади. Иккинчидан, бундай хатоларга йўл қўйиш ёшлар саводхонлигини оширишга салбий таъсир кўрсатади. Ёшлар эшитганига эмас, кўпроқ кўрганига ишонади. Бу ҳолат турли сўзлар имлоси ҳақидаги нотўғри тасаввурларга олиб келади. Шуниси ҳам борки, ташқи ёзув ва рекламалар

³² Ушбу маълумотлар Тошкент шаҳри бўйлаб ўтказилган рейд жараёнидаги тасвирлар асосида келтирилди.

матнидаги хатолар мазмунан бой, имкониятлари кенг ўзбек тилини тўмтоқ, жўн шаклга солиб қўйиш ҳисобланади

“Давлат тили ҳақида”ги Қонун имло қоидалари ва адабий тил меъёрларига амал қилишни талаб этади. Бу қоидага амал қилинмаган ҳолатларда маълум чора-тадбирлар кўриш зарур. Жумладан:

1) кадрлар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Таълимнинг узлуксизлигини таъминлаш лозим бўлганидек, кадрлар тайёрлаш жараёни ҳам узлуксиз тизимда олиб бориш керак бўлади. Яъни дунёқараши, фикрлаш қобилияти шаклланиб бўлган талабани қисқа даврда ҳар томонлама етук, билимли, тафаккур даражаси кенг, баркамол кадр сифатида такомиллаштириш анча мушкул. Шу сабаб, рисоладагидек мутахассис-кадрлар тайёрлашни мактаб ўқувчисини ҳар томонлама мақсадга мувофиқ тарбиялашдан бошлаш керак. Бунинг учун ёшларнинг таълим олиши, билим даражасига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ёшларга техник воситаларнинг аҳамияти, ахборот етказишдаги ўрнини таъкидлаш шарт эмас. Негаки, бугуннинг зийрак, зукко фарзанди воқелиқдан ўзи хулоса чиқариб олмақда. Жараён шундай тарзда кечмоқдаки, натижада меъёрийлик бузилмоқда. Ёшлар ёппасига техник воситаларга берилиб кетдилар. Ёзма нутқ кўникмаларини шакллантириш, китоб ўқишга эҳтиёж сезмай қўйдилар. Бугунги таълим жараёнида ёшларга китоб ўқиш, бадий асарларни мутолаа қилиш, ёзма нутқ кўникмаларини эгаллаш фикр ўстиришнинг асосий воситаларидан эканлигини, тафаккурни ривожлантиришга хизмат қилишини, буларсиз, ҳар томонлама етук мутахассис бўлиш мумкин эмаслигини ҳам уқтириш лозим бўлади. Бу борада фақат насиҳат билан иш битмайди. Ёзма нутқни шакллантиришга қаратилган топшириқлар, илмий ва бадий адабиётни мутолаа қилишга йўналтирилган тадбирларни бевосита таълим жараёнида қўллаш лозим. Аждодларимиз таълим-тарбия бериш жараёнида бошқалар ҳаётини, фаолиятини ибрат қилиб кўрсатиш усулини қўллашган. Ёшлар турли мазмундаги китоб, бадий асар, газета, журналларни мутолаа қилиш жараёнида кўп хулосаларни ўзлари чиқариб оладилар. Бу эса малакали кадрлар тайёрлашдаги таълим жараёни мақсадига эришишни янада осонлаштиради.

Ёзма нутқни шакллантириш, оғзаки нутқни такомиллаштириш фақат соҳа доирасидаги муаммо эмас, балки умумтаълим жараёнидаги зуруратдир. Негаки, ёзма ва оғзаки нутқнинг меъёрий даражада шаклланиши фикрлаш, англаш, тезлигини оширишга, ўқувчи тафаккур дунёсини кенгайтиришга ёрдам беради. Адабий тил меъёрлари, имло қоидаларини ўзлаштирган мутахассис кадрлар томонидан яратиладиган барча матнлар, жумладан, ташқи ёзув ва рекламалар матни ҳам талаб даражасида бўлиши шубҳасиз. Шундагина тилга эътибор, тил равнақиға хизмат қилиш умумманфаат доирасига кўтарилади. Тилга эътибор ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг муҳим қисмига айланади.

2) ташқи ёзув ва рекламалар матни кенг халқ оммасига кучли таъсир кўрсатади. Шу боис бу матнлар мутахассис назоратидан ўтказилиши шарт.

3) хорижий тилдаги реклама матнларини ўзбек тилига ўтирилганда сўзма-сўз таржимаға эмас, асосан, мазмунға эътибор қаратиш лозим.

4)“Давлат тили ҳақидаги” Қонун имло қоидалари ва адабий тил меъёрларини арио қилишни талаб этади. Бу қоидаларга амал қилинмаган ҳолларда маълум чора-тадбирлар кўриш зарур. Устида хато ёзувлар билан чиқарилаётган маҳсулотлар истёмоли юзасидан назорат ўрнатилган лозим. Шундагина корхона маъсуллари маҳсулот ҳақида маълумот берувчи ёзувлар имлосига, услубига маъсулият билан ёндашади.

5) маҳсулотлардаги ёзувлар, жойлардаги таништирув матнлари маълумот бериш ва маҳсулот тарғиботи учунгина эмас, балки миллий тил имкониятларини акс эттириш воситаси сифатида ҳам хизмат қилмоғи керак. Ҳозирги ўзбек тилининг ўз тарихи бор, тилимиз ўз тараққиёт босқичига эга. Она тилимиз асрлар бўйи сайқал топди, ривожланди, миллий тил, кейинчалик, давлат тили даражасига кўтарилди. Ўзбек тили ривожда ўзбек халқининг, зиёлиларининг, буюк мутафаккирларининг ўз ўрни бор. Юсуф Хос Ҳожиб араб тили илмий тил, форс-тожик тили расмий тил ҳисобланган, туркий тил эса эътиборсиз қолган бир даврда туркий тилдаги илк бадий дoston – “Қутадғу билиг”ни яратди. Маҳмуд Кошғарий туркий тилни “араб тили билан икки улоқчи отдай тенглашиб, ундан ўзиб бораётган” тил сифатида фахр билан эътироф этди. Алишер Навоий туркий тил имкониятларини ҳам назарий жиҳатдан асослади – муҳим илмий қийматга эга бўлган “Муҳокамат ул-луғатайн” асарини яратди; ҳам амалий жиҳатдан исботлади – асарларининг тўқсон фоизини шу тилда битди. XX аср бошларида Фитрат туркий тилни “дунёдаги энг бой тил” деб таърифлади, бу билан унинг кенг имкониятларини эътироф этди; “дунёдаги энг камбағал тил” дея қуюнди – унинг эътиборсиз қолганига ачинди. Абдулла Авлоний “Ҳифзи лисон деб ҳар миллатнинг ўз она тилини асрамоғини айтишур” дея биринчилардан бўлиб “тил муҳофазаси” масаласини кўтариб чиқди. Шундай экан, ўзбек миллатига мансуб ҳар бир шахс, аввало, мутахассислар, зиёлилар, айниқса, ёзувчилар ўзбек тилига, мустақил республиканинг давлат тилига алоҳида эътибор билан ёндашишлари зарур ва шарт.

“ЎЗБЕК НОМШУНОСЛИГИ” КУРСИНИНГ МАНБАЛАРИ

Т.Эназаров (ЎЗМУ)

Ҳар бир фанда бўлгани каби “Ўзбек номшунослиги” курсининг ҳам ўз материаллари билан туйинтирувчи, бойитувчи манбалари бор. Уларнинг тарихийлигини эътиборга олган ҳолда, маълум бир маънода номномалар деб ҳам аташ мумкин. Чунки улар ўзбек номшунослигининг қадим тарихига оид манбалардир. Улар шаклан, тузилиш нуқтан назардан қуйидаги турларга бўлинади:

1) оғзаки манбалар; 2) ёзма манбалар;

2.1.Мазкур курсга оид бўлган оғзаки манбалар мажмуига амалда қуйидагиларни киритиш мумкин:

2.1.1. Халқ оммасининг мавжуд номларни эътиборга олиб айтган нутқи, фикр-мулоҳазаси, оғзаки тарздаги изоҳ(лар)и. Ҳар бир номнинг халқона изоҳи борлигини эътиборга олсак, бундай изоҳли ҳолатлар ҳам номшуносликда номларни илмий таҳлил қилиш жараёнида эътирофу эътиборга лойиқдир.

Номлар тўғрисидаги бундай фикрлар жамоат жойларидан бири бўлган чойхоналардаги суҳбатларда, шунингдек, ёши улуг отахону онахонларнинг марокли гурунг – суҳбатларида тез-тез учрайди. Улар халқнинг ном қўйишга бўлган этнографик муносабатидир. Кексаларнинг фикрларини тўплаб, ўрганиш халқнинг шу соҳадаги этнографик карашларига эътибор ҳисобланади.

2.1.2. Баъзи бир ном(лар)нинг аталиши, келиб чиқиши шаклланиши ҳақидаги афсона, ривоят ҳикоятлар. Улар халқ оғзаки ижоди намуналари ҳисобланади. Уларни ҳам номнинг турларига қараб яна кичик-кичик турларга ажратиб мумкин. Масалан, номларнинг келиб чиқиши ҳақидаги манбалар жумласига халқона таъбир ҳамда топонимик ривоятлар бевосита мисол бўлиб хизмат қилади. Ёшларни бу соҳага қизиқтиришда топонимик ривоятларнинг роли ҳамда аҳамияти бениҳоя катта ҳисобланади. Албатта, уларни тарих, тилшунослик, этнография, фольклор каби турли фанлар нуқтаи назаридан келиб чиқиб, тўплаш, йиғиш, гуруҳларга бўлиб, картотекалаштириш ҳамда илмий асосларда уларни таҳлил қилишга киришиш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки номларнинг изоҳли ва этимологик таҳлиллари жараёнида ном(лар)нинг аталиши, келиб чиқиши шаклланиши ҳақидаги ривоят ҳикоятлар, халқона таъбир шу жумладан, топонимик ривоятлар ҳам эътиборга олинади. Шунинг учун ҳам айни вақтда бажарилаётган тадқиқотларда топонимик ривоят, авсона, эртаклар ҳам ўрганилмоқда³³. Халқ оғзаки ижоди намуналари мазмунида номларнинг келиб чиқиши тўғрисида бир қанча таъбирлар борлигини эътиборга олиш лозим. Шу ўринда номларнинг келиб чиқиши ҳақидаги таъбирларнинг икки хил бўлишини таъкидлаш керак: 1) халқона таъбирлар; 2) илмий таъбирлар. Илмий таъбир олимлар томонидан амалга оширилади. Масалан, Н.Охунунинг шу мазмундаги иши бор³⁴. Халқона таъбирлар эса халқ оғзаки ижодининг ҳар бир жанрида у ёки бу даражада учраши табиий ҳолдир, фақат унга эътибор бериш лозим.

2.2. Номшуносликка оид ёзма манбалар. Улар шакллан инсон томонидан битилган ёзма матнлар ҳолатида бўлиб, мазмунига кўра одатда, тўрт хил кўринишда бўлади:

2.2.1. Тарихий ёзма манбалар. Ҳарбий, илмий, географик, тарихий, маданий, маърифий мазмуни қадимий қўлёзмалар тарихий ёзма манбаларга оиддир. Уларда киши исми, шарифи (фамилияси), лақаби, насаби, жой номи, гидроним, этноним, агрооним ҳамда парагонимлар каби нараса, тарихий-хронологик воқеаларнинг аталиши қадимдан тадқиқ этиб келинаётган номларнинг мажмуига алоқадор эканлиги табиий ҳол. Уларни йиғишда тарихшуносларнинг фаолиятини эътиборга олиш шарт. Бу манбалар мавжуд воқеликни баён этиш усулига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

2.2.1.1. Тарихий асарлар. Уларда бўлиб ўтган тарихий воқеа, ҳодисалар қайд этилган бўлиб, ўрнига қараб уларнинг номлари ҳам, шунингдек, улар рўй берган жойлар ҳам ўз ифодасини топади. Ҳар бир тарихий асарда ўз даврининг

³³ Сатторов У. Топонимик ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари // ЎТА. – Т., Фан, 2000. 6-сон. - Б.36-39.; Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида "сеҳрли" рақамлар. – Т., Фан, 1991. – Б.152.; Жўраев М., Спидова Р. Бухоро афсоналари. – Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б.125.

³⁴ Охун Н. Жой номлари таъбири. – Т., Ўзбекистон, 1994. – Б.86.

мухити, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий жиҳатлари билан бирга асар дахлдор даврда қўлланилган номлар ҳам эътибор берилади. Шунинг учун бундай асарлардаги номларни йиғиш зарурати бор.

2.2.1.1.1. Урхун-Енесий қабр тошлари ва уларга ўхшаш тош битикларда ҳам номлар қайд этилган. Шу номлар китоб ва луғатларда махсус изоҳлар билан бериб ўтилган. Уларни номшунослик нуқтаи назаридан жиддий таҳлил қилиш билан туркийларга хос илк номланиш жараёнларининг эволюциясини талқин этиш мумкин бўлади. Айни вақтда ислом қабул қилингандан кейинги даврларга хос ёдгорликлар ва қабр тошлари ҳам ўрганиш объекти ҳам бўлади. Уларда ўша ўрнатилган давр(лар)га хос топонимлар, киши исми, шарифлари, тахаллуслари, лақаблари, учраши табиий ҳолдир.

2.2.1.2. Бадиий асарлар. Бундай асарлардаги номлар сўз санъатининг махсули сифатида эътиборга моликдир. Улар шеърӣ, драматик ва насрий кўринишларда бўлишига карамай, уларда қўлланилган ҳар бир ном ижодкорларнинг ўзларигагина хос бўлган индивидуал маҳоратларини кўрсатиб берувчи воситалар саналади. Бугунгача бир илмий тадқиқотда бадиий асарларда қўлланилган номлар, хусусан, топонимлар Алишер Навоӣ асарлари ономастикаси мисолида махсус фикр юритилган³⁵. Бундай ишларни ҳар бир ижодкор асарлари мисолида амалга ошириш лозим. Демак, бу соҳада ҳали кўп тадқиқотлар олиб бориш имконияти ва зарурати мавжуд. Хуллас, бадиий асарлардаги номлар³⁶ уларнинг лингвопозтикаси, услубий, семантик ва бадиий маҳорат талқини жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

2.2.1.3. Илмий асарлар. Фанлар хилма-хил бўлгани каби илмий асарлар ҳам бир-биридан мақсад ва вазифалари билан фарқланади. Шунинг учун илмий ишлар турлича бўлгани сингари илмий асарлар ҳам ўзгача характерда бўлади, яъни ҳар бир илмий соҳанинг ўз илмий асарлари бўлиши табиийдир. Уларда асосан терминлар ишлантилади. Уларнинг жумласига илмий мақолалар, диссертация, монография, луғат ва луғат мақолалари оиддир.

Шу билан бирга айни ўша соҳага оид бўлган бир қанча номларнинг ҳам қўлланилиши табиий ҳолдир. Бунга Э. Бегматов, Т. Нафасов, З. Дўсимов, С. Қораев, Т. Эназаров, Н. Охуновларнинг номларнинг ўрганишга баҳишлаб амалга оширишган ва амалга оширилаётган бир қатор илмий ишларини кўрсатиш мум-ин³⁷. Ҳатто, профессор Т. Нафасов бир асарини “Ўзбек номномаси” деб ҳам атаган³⁸. Албатта, уларнинг ҳаммасида қисман бўлса ҳам номлар, уларнинг турлари қайд қилинган ҳолда, улардан баъзи бирлари ўз даврининг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий-маърифий эҳтиёжу, имкониятларидан келиб чиқиб, таъбирли, энциклопедик, изоҳли, этимологик таҳлил қилишга ҳаракат қилишганини эътироф этиш шарт.

3.2. Матбуот органларининг саҳифалари. XIX асрнинг охиридан то бугунги кунгача мамлакатимизда бир қанча газета ва журналлар кўп миқдорда нашр этилмоқда. Шунинг учун ҳам газета ва журналлар нашр қилинган вақтдан

³⁵ Ёкубов Шарифжон. Навоӣ асарлари ономастикаси. ФФНД – Т, 1994. – Б.175.

³⁶ Эназаров Т. Ж. Бадиий асарларда жой номлари // Сборник научных трудов. ТГТУ, 1996. –С.3-5.

³⁷ Қаранг: Фойдаланилган адабиётлар рўйхатида бу ҳақида мукамал маълумотлар келтирилган.

³⁸ Нафасов Т. Ўзбек номномаси. Қарши, Насаф, 1993. –Б.154.

бошлаб, то айна шу кунларгача номлар у ёки бу даражада қўлланиб, баъзи бир ўринларда эса номлар тавсифий талкин қилинган бўлса, бугунги кунда улардаги номлар таҳлилига оид мақолалар мазмуни ва далиллари кўплиги билан олдингилардан жиддий фарқ қиладиган ҳолда эканлигини эътироф этиш керак. Шунинг учун ҳам “Гулистон”, “Ёшлик”, “Шарқ юлдузи” журналларида, Маърифат, Халқ сўзи, “Ўзбекистон овози” газеталарида қисман бўлса ҳам номлар тўғрисида мақолалар бериб борилмоқда.

Бола дунёга келар экан, ота-она ёки явинлари бор орзу-умидларини исмга боғлаб, унга ном беришади. Чунки исм унинг бир умрлик йўлдоши, бошқалардан ажратиб тури-шига хизмат қиладиган восита, миллатини билдирувчи белги ҳамдир. Баъзида чақалоқ кўп касал бўлса, инжиқлик қилаверса, “*исмини кўтаролмабди*”, “*исми озирлик қилибди*” ибораларини ишлатамиз. Аждодларимиз ҳам азал-азалдан фарзандга исмнинг тўғри қўйилиши унинг яхши яшаши, ўзидаги кўплаб қобилиятларни тўлиқ шакллантира олишида муҳим аҳамият касб этишига қаттиқ ишонишган. Буни улар исм ва шахс хусусиятларининг бирлиги, яъни, масалан Қобил исмли одамда мўмин-қобилик хислатларининг борлиги, Жамиланинг чиройли бўлиши билан асослашга уринишган. Лекин ҳозирда русум бўлаётган, ҳеч қандай маъно билдирмайдиган узун-юлуқ исмларни қандай ҳазм қилишни мумкин? Мана, масалан, “Шоҳрух” исмидаги “Шоҳ”, “Бегзод”даги “Бек” маъно бериши мумкиндир, аммо “Садриддин”ни “Садри”, “Роҳила”ни “Роҳи” дейишганида ҳеч қандай лексик маъно бермайди. Бу унинг руҳиятига таъсир қилмайдими?

Э.Бегматовнинг “Ўзбек исмларининг маъноси” китобида шундай дейилади: “Исмлар ва уларнинг миллий шаклларига лоқайдлик билан муносабатда бўлиш баъзи ўзбекча номларнинг русча бузилган шаклини “*ижод қилиш*”да ҳам кўринади”. Асарда муаллиф фикрининг исботи сифатида Алик (Алишер), Гуля (Гулнора, Гулнисо), Диля (Дилрабо, Дилноза), Дина (Динора), Мая (Муборак), Миша (Мухаммад, Мажид), Саша (Собир)ларни келтириб ўтади.

Айтиш керакки, исм шахсият, алоҳида ўзига хосликнинг биринчи асоси. Ушбу асосни бузиш эса шахсни ҳурмат вилмасликнинг битта кўринишидир. Зеро, Э. Бегматов хулоса қилиб айтганидек, “*бундай номбозлик*”, “*номбузарлик ҳаракати она тилига, қолаверса, рус тилига ҳам ҳурматсизликдир*”.

Янада чуқурроқ мулоҳаза қилинса, масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Бундан бир неча йил олдин газетада битта хабар ўқигандим. Унда ёзилишича, математикани жуда яхши кўрган битта одам мазкур фан атамаларини фарзандларига исм қилиб қўйган экан. Ёдимда қолгани, қизининг исми Гипотенуза эди...

Мени ажаблантирган томони шундаки, кулоққа ёққан ҳамма ном ҳам исм бўлавермайдими? Ҳозирда баъзи бир ўзбек оилаларида ҳам бу каби ҳолатни кузатялмиз. Уларнинг ўғилларига Ринат, Марат, Даниэль, қизларига эса Клара ва Карина исмлари берилган. Фарзандларининг ўртоқлари – Альберт, Эдуард, Света, Луиза.

Ҳалигача ўзлаштирилган исмлардан тўла воз кечилмаган бўлса-да, юқоридаги каби ҳолатлар билан биргаликда кейинги йилларда болаларга кўпроқ ўзбекона исмлар кўйиш урфи қайтаётгани қувонарли ҳол, албатта.

Шу боис, агар ўзга тилдаги сўзлардан ноўрин фойдаланиш она тилининг бузилишига олиб келса, бошқа миллат исмларини ўзлаштириш ўзлгимизга, миллийлигимизга даҳл қилинишини ҳар биримиз доимо ёдда тутмоғимиз даркор³⁹. Бу мақолада муаллиф баъзи бир ёшларнинг асни кунлдаги исмбузарлик қилиқларидан оммани огоҳлантирмоқда.

Албатта, номлар ҳақидаги газета, журналларда босилган мақолалар тавсифий, қисман изоҳли, қисман энцклопедик, қисман эса этимологик таҳлил даражасида яратилган мақолалар ҳисобланади. Ҳозирги кунда матбуот саҳифаларидаги номшуносликка оид маълумот ва мақолаларнинг маълум бир таснифида ўрганиш зарурати сезилмоқда. Бизнинг назаримизда, ҳар бир газета, журналдаги “Ўзбек номшунослиги” масалаларига оид материалларнинг ўзи бир қанча илмий тадқиқот ишларига манба бўлиши мумкин. Фақат уларни жамлаб йиғиш ва тадқиқ этиш вақти келади.

Хуллас, кўриб, ўқиб билиб, эшитиб номларнинг маъноларини тушуниб олиш билан уларнинг ҳаётимизда жуда ҳам зарурлигини англаб олган ёшларимиз, сўзсиз, уларни авайлайди ҳам, эъзозлайди ҳам. Шунинг учун бундай тушунтиришларни кенг доирада ўтказишдан қочмаслик керак бўлади.

ҲАРБИЙ ТЕРМИНЛАРДА ДАРАЖАЛАНИШ

Ҳ.Ёдгоров, З.Ёрқулов (ГулДУ)

Кейинги йилларда лисоний даражаланиш ҳодисасини ўрганиш борасида бир қатор тадқиқотлар амалга оширилди (1,2,3). Тилшуносликнинг барча сатҳларига хос бўлган даражаланишлар тилшунослар томонидан ўрганилмоқда. Шундай бўлса-да, бу ҳодиса ҳар бир соҳа терминлари юзасидан алоҳида тадқиқот объекти бўлган эмас.

Ҳўш, даражаланиш ўзи нима? Тил сатҳлари юзасидан мазкур ҳодисани ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борган тилшунос олим О.Бозоров шундай ёзади: “Даражаланиш лексема ва фраземаларнинг семантик қурилишига хос бўлиб, бунда мустақил семемалар таркибида бир белгининг озлик ёки кўплик ҳолатларини акс эттирувчи умумий семалар мавжуд бўлади. Аслида шу семаларнинг икки ёки ундан ортиқ лексема ва фраземаларга хослигидан луғавий бирликларнинг даражали қатори юзага келади. Луғавий градуонимия семантикаси асосида материалнинг бир турдан иккинчи турга, шунингдек, муайян тур ичидаги бир нисбий ҳолатдан иккинчисига узлуксиз ўтиш, айланишларнинг инъикоси ётади”.

Ўзбек тилшунослигида ҳарбий терминология масалалари қатор тилшунос олимлар томонидан ўрганилган бўлса-да, бу ишларда даражаланиш ҳодисаси алоҳида тадқиқот сифатида ўрганилган эмас.

³⁹ Санобар Жуманова. Исм – инсон хусни // Маърифат. 2010. 5-июнь. 7-саҳифа.

Шу пайтгача нашр этилган ҳарбий мавзудаги луғатлар, бадий адабиётларни таҳлил қилар эканмиз, даражаланиш ҳодисасининг ҳарбий лексикани ҳам четлаб ўтмаганига гувоҳ бўламиз.

Манбаларга мурожаат қилар эканмиз, градуонимия ҳарбий унвон, ҳарбий қисм ва бирлашмалар, отиш қуроллари ва унинг турлари, ўқ-дори ва унинг турлари, ҳарбий истеҳкомларни ифода этувчи терминларга ҳам хос эканлиги маълум бўлади.Энди уларнинг айримлари ҳақида кенгрок тўхталамиз.

Ҳарбий унвонларни ифодаловчи терминлар: оддий аскар, ефрейтор, кичик сержант, сержант, катта сержант, старшина, кичик лейтенант, катта лейтенант, капитан, майор, подполковник, полковник, генерал, маршал каби.

Маълумки, ҳарбий унвонлар Қуролли кучларнинг ҳар бир ҳарбий хизматчиси ва запасдаги ҳарбий мажбуриятли шахсга уларнинг хизмат мавқеи, ҳарбий ва махсус тайёргарлиги, ўтаган хизмат муддати, қайси кўшин ёки хизмат турига мансуб экаилигига, шунингдек, кўрсатган хизматларига кўра берилади.

Бугунги кунда ҳарбий унвонларнинг ўзи яна қуйидагича даражаларга бўлинади:

а) оддий аскарлар таркибини билдирувчи терминлар: аскар, ефрейтор, матрос каби.Мисол келтирамиз: Аскарлик эр кишининг иши эканлигини Элмурод яхши тушунарди(4, 117.);

б) сержантлар таркибини ифода этувчи терминлар: кичик сержант, сержант, катта сержант, старшина, прапоршчик, катта прапоршчик каби.Қизиғи шундаки, сержант унвонининг ўзи катта ва кичик даражаларга бўлинади: Мурзин билан яна икки жангчи йўлда қолиб кетди, уларни олиб келишга бир сержант взвод командирининг буйруғи билан қолди (4, 114);

в) кичик офицерлар таркибини билдирувчи терминлар: кичик лейтинант, лейтинант, катта лейтинант капитан кабилар.

Масалан, Иккинчи эскадрильядан кичик лейтинант Михаил Пахомов жанговор топшириқни қандай бажаргани ҳақида ахборот бераепди (9,195);

г) катта офицерлар таркибини ифода этувчи терминлар : майор, подполковник, полковник кабилар. Мисол келтирамиз : Генерал Элмуродни эшикка кузатиб борар экан, адъютант майор Следов келганини айтди (4,126)

д) олий офицерлар таркибини ифода этувчи терминлар: генерал-майор, генерал-лейтинант,генерал-полковник, армия-гинерали, маршал кабилар.

Мисол келтирамиз: шунинг учун ҳам у генерал Шмидтдан узокқа отадиган замбараклар ўрнига ҳам олтиотарларни сўраган эди. (6,403)

Ҳарбий қисм ва бирлашмаларни ифода этувчи терминлар: бўлинма, взвод, рота, батальон, батарея, полк, дивизия, бригада, корпус, армия кабилар. Кўришиб турибдики, мазкур лексемалар семемалари ўзаро “ҳарбий қисмлар” семаси асосида шаклланган бўлиб, улар орасидаги фарқлар “одам сони” семасининг “бўлинма”дан “армия”га томон миқдорий даражаларидадир.

Энди ҳарбий қисмларни англатувчи терминларни қисқача изоҳлаймиз:

Бўлинма – йирикрок ҳарбий қисм таркибидаги кичикрок ҳарбий бирлик (5,161). Айрим мисоллар келтирамиз: Бўлинма тушга яқин янги мудофаа линиясига чиқди (А.Қаҳҳор).

Взвод – рота ёки батальон таркибига кирадиган кичикроқ ҳарбий бўлинма (5, 177). Элмуроднинг взводи ҳам батальон билан икки ҳафталик дала машкига чиққан эди (Шухрат).

Рота – бир неча взводдан ташкил топган, одатда батальон таркибига кирадиган ҳарбий бўлинма, қисм (5,627). Рақитин ўзи билан бирга қишлоққа қирдан учинчи ротадан келар экан, немис пулемётини орқалаб келаётган Турдиевни учратди (4, 184).

Батальон – бир неча ротадан иборат бўлган ҳарбий бўлинма (5,84). Юрьев батальони “алоҳида ўқчи батальон” номи билан армия резервида эди (6,245).

Полк – одатда дивизия ёки бригада таркибига кирадиган ва бир неча батальон ва ротадан ташкил топган алоҳида ҳарбий қисм (5,589). Олим Усмоновнинг “Интернационал сўзлар луғати” (1962) да “полк” терминига шундай изоҳ берилган : “Полк – ўқчи (пиёда), моторлаштирилган, механизациялаштирилган, кавалерия, артиллерия, авиация ва бошқа қўшилмаларда асосий тактик единица, алоҳида ҳарбий қисм. Полк одатда бир неча батальонга бўлинади”. Мисол келтирамиз: Полк икки қунлик маршдан кейин бепоён, кун тушмас қалин бир ўрмонга ўрнашганича қолиб кетди (7,56).

Бригада – бир неча полк, батальон ёки дивизиондан, денгиз флотида эса бир неча турдаги ҳарбий кемалардан иборат ҳарбий қўшилма (5,143).

Дивизия – бир неча полкдан ёки бригадadan иборат бўлган аскарый қўшилма, масалан, ўқчи дивизия одатда 3 ўқчи полкдан, 1-2 артиллерия полки ҳамда алоқа, инженер қўшинлари қисмларидан ва бир қанча махсус бўлинмалардан тузилади (8,68). Айрим мисолларга мурожаат этамиз: “Марказ”, “Шимол”, “Жануб” группаларининг армиялари бугун эрталаб саксон дивизия билан хужумга ўтди (6,311).

Корпус – бир неча дивизия ёки бригадadan иборат йирик ҳарбий қўшилма: кавалерия корпуси, танк корпуси (5,399).

Армия – давлатнинг барча қуролли кучлари мажмуи (5,54). Мисол келтирамиз: Урушнинг иккинчи йили отаси армияга кетди-ю, қўлида хунари йўқ она икки бола билан қолди (П.Қодиров). Бундан ташқари, армия лексемаси қуйидаги маънода ҳам ишлатилади: Бир ёки бир неча корпус ёки дивизиядан ташкил топган, уруш операцияларини олиб бориш учун белгиланган қўшилмаси, масалан, танк армияси каби.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги ўзбек тилининг ҳарбий терминологияси она тилимиз лексик қатламларининг каттагина бир қисмини ташкил этади. Биз мазкур мақолада айрим тематик гуруҳагина хос бўлган терминларда даражаланиш ҳодисасини ўрганишга ҳаракат қилдик. Мазкур мавзу катта бир тадқиқотнинг ўрганиш объекти бўла олади.

Адабиётлар рўйхати

1. О. Бозоров. Ўзбек тилида даражаланиш Д.Д.А. – Т., 1997.
2. Ҳ. Неъматов, Р. Расулов. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т., Ўқитувчи, 1995.
3. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия. номз. дисс. автореф., – Т., 1996.
4. Шухрат. Шинелли йиллар. – Т., 1953.

5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II томлик. – М., 1981.
6. Раҳим И. Чин муҳаббат. – Т., 1976.
7. Қаҳҳор А. Олтин юлдуз. – Т., 1963.
8. Усмонов О. Интернационал сўзлар луғати. – Т., 1962.
9. Кожедуб И. Ватанга садоқат. – Т., 1984.

НУТҚҚА ХОС БАЪЗИ ЭВФЕМИК БИРЛИКЛАРНИНГ ГЕНДЕР ХУСУСИЯТЛАРИ

М. Исаева (ЎзМУ)

Эвфемизмлар масаласига бўлган қизиқишлар умумтилшуносликда анча олдин бошланган бўлиб, бу борада жуда кўп илмий тадқиқотлар олиб борилган. Туркий тиллардаги эвфемизм ҳодисаси ҳам атрофлича тадқиқ қилинган, ҳатто диссертациялар мавзуси бўлган⁴⁰. Шу жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам эвфемияларнинг янги-янги кирраларини очувчи илмий тадқиқотлар олиб борилган⁴¹.

Эвфемизмларнинг пайдо бўлиши сабаблари тилшунослар томонидан етарлича илмий асосланган. Хусусан, А. Омонтурдиев эвфемизмларнинг пайдо бўлишини диний эътиқод (фетишизм) билан боғлаб тадқиқ қилади.⁴²

Эвфемизм – юнонча *euphemo* – “яхши, силлик гапираман” деган маънони билдиради. Ҳодисанинг ўзидан ташқари, ана шундай “силлиқловчи” лексема ҳам эвфемизм деб юритилади⁴³. Демак, нутқимизда фаол қўлланилувчи эвфемик бирликлар унинг янада чиройли, мулойим ва жозибador бўлишини таъминлайди.

Эвфемизмларнинг гендер хусусиятлари, фарқлиниши ва муштарак жиҳатлари, уларнинг таснифи борасида эса хали тилшунослигимизда ҳеч қандай назарий қарашлар билдирилмаган. Демак, эвфемия ҳодисасини замонавий тилшунослигимизнинг янги йўналиши сифатида намоён бўлаётган гендер тилшунослиги нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш ва уларнинг таснифини бериш биз тилшунослар олдида турган долзарб масалалардандир. Маълумки, эвфемизмлар тузилишига кўра:

- а) сўз;
- б) сўз бирикмаси;
- в) ибора;
- г) гап шаклидаги турларга бўлинади.

⁴⁰ Алтаев С. Эвфемизми в туркменском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. Ашхабад, 1658.

Исматуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т., 1963. Омонтурдиев А. Эвфемик воситаларнинг функционал хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Т., 1997; Профессионал нутқ эвфемикаси (Чорвадорлар нутқи мисолида): Филол. фанлари. д-ри. ... дисс. – Т., 2009;

⁴¹ Исматуллаев И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эвфемизмлар // ТошДПИнинг “Илмий асарлар”и, 42-т., 1-китоб, 1963; Эвфемизмларнинг луғат составини ва сўз маъноларини бойитишдаги аҳамияти // ТошДПИнинг “Илмий асарлар”и. 2-китоб, 1964; Шамсиддинов Х. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1995, № 1, 65-69-бет; Омонтурдиев А. Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати. – Тошкент: Фан, 2006; А. Бир сўз луғати. Термиз, Бойсун, 1996; Мол суяқлари билан боғлиқ эвфемизмлар. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005. №5, –В. 86-87; Хожиев С. Эвфемизм ва эпитетларнинг шаклланишида кўчмининг ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006. № 5. – Б.90-96.

⁴² Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. Т.: “А.Қодирий”, 2000. 3-бет.

⁴³ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Т.: Фан, 2006.

Гендер тилшунослигида кўп қўлланилувчи гендер стереотиплари термини – “аёл” ва “эркак” га хосликни ифодаловчи барча тушунчаларни ўзида жамлайди. Нутқда фаол қўлланилувчи гендер стереотиплари эса аёл ёки эркакларга хос нутқий ифодалар, жумладан, лексемалар, фразеологизмлар, эвфемизм ёки дисфемизмлар, мақол ёки маталлардаги ўзига хосликларни билдиради. Эвфемизмларда ҳам айнан эркак ёки аёлга нисбатан қўлланилувчи нутқий формалар мавжуд. Биз ана шу бирликларни тўплаб, маълум маънода таҳлил қилишга уриндик. Жумладан, аёлларга хосликни ифодаловчи эвфемик бирликларни қуйидагича таснифладик:

1. “Аёл” семемасининг ўсимликка қиёси асосида пайдо бўлган эвфемизмлар: *гул, олма* ва ҳ.к... Мисоллар:

- Менинг кизим *ҳали очилмаган гул, моҳпора* (Ғ.Ғ.71-б).
- *Қизил гулдай хотиним* қолди... Қашқарнинг қизи, жувони *олмадай* бўлади (О.1,45-б).
- *Қиз зоти – қизил олма...* (О.1,189-б).
- *Сенинг бокира гунчанг очилиши билан менинг жону жаҳоним янгилаиб кетди* (П.Қ.5,139-б).

2. “Аёл” семемасини осмон жисмларига қиёслаш асосида пайдо бўлган эвфемизмлар: *Ой, кун, қуёш, офтоб, юлдуз* ва ҳ.к. Мисоллар:

- *Хусн деганинг ой десанг ой, кун десанг кун* эди (С.А.1,204-б).
- *Оймўма – ой кулча қизлар-а?* (О.2,222-б)

3. Аёлларга хос фазилатларнинг матнда эвфемик маъно касб этишига кўра тури: *динавоз, назокатли, латофатли, малохатли, покиза, бокира, муслима, чевар, пазанда, қўли гул, ҳалимдаккина, мулойим, юмшоқ табиатли, мўъмин-қобил, оқилаю фозила, синашита, ҳалол, тенги йўқ, топилмайдиган, асл, дилдор, олам нодираси, эпчил, меҳнатсевар, оёқ-қўли чаққон, эсли-ҳушли, меҳрибон, раҳмдил...* ҳ.к. Мисоллар:

- *Худо раҳматли жаннати хотин* эдилар... (С.А.2,277-б)
- *Жўраҳон тенги йўқ, асл хотин* эди (С.А.4,113-б).
- *Мархума топилмайдиган хотин* эди (С.А.4,286-б).
- Маҳаллада мени *чевар қиз* дейишади (О.1,233-б).
- *Раҳматли Шоҳида* эса анча *эпчил аёл* эди (Ў.У.1,131-б).
- *Хотининг пазанда* экан (Ў.У.2,33-б).
- *Бегуноҳ қон тўкиш, бокира муслиманинг номусига тегиш...*

(П.Қ.4,78-б)

4. Аёлларнинг ташқи кўриниши, юз тузилиши, сочи ва қадди-қоматини ифодаловчи эвфемизмлар: *чиройли, гўзал, сулув, соҳибжамол, нозик, нозик ниҳол, келишган, кўҳлик, санамарастадайгина, кўзга яқин, ҳушрўй, сарвқомат, сочи сунбул, попуқдай, жамалаксоч* ва ҳ.к.

- *Қиз монанд нозик бўлади* (О.1,237-б).
- *Сулув қиз, тур энди, ярашамиз* (О.2,102-б).
- *Ажиб ҳушрўй* эди (О.2,201-б).
- *Филҳақиқат, бу қиз олам нодираси экан!* (О.2,236-б)
- *Ўшанда жамалаксоч қизча эдингиз* (Ў.Х.90-б).
- *Лекин Ҳожар қурғур ҳам кўҳлик қиз* эди-да (П.Қ.6,150-б).

5. Аёл жинсига нисбатан ишлатиладиган эвфемик бирликлар: *танмахрам, аёл, қарима, она, ёр, жуфти ҳалол, ёстиқдош, қиз* ва ҳ.к. Мисоллар:

- Аммо қариганда битта *танмахрам* зарурлигини биламан (С.А.4,335-б).

- Бу хат *қаримангизга* бўлса керак... (А.Қод.261-б)

- Ўзингиз ҳам бировнинг *жуфти* ҳалолига кўз олайтирибсиз-да... (П.К.2,83-б)

- Хурмагли раисимиз, Тешабой аканинг *ёстиқдошлари* (Ў.У.5,100-б).

6. Эркакларга хос ижобий фазилятларнинг аёлларга кўчирилиши натижасида пайдо бўлган эвфемизмлар: *мард, ботир, жасур, доворак, қўрқмас, ўғил бола* ва ҳ.к. Мисоллар:

- *Ботир қиз* экан (Ў.У.1,228-б).

- *Ўғилбола жувонсиз*-да, Вазира! (П.К.6,241-б)

7. Аёлларни илоҳий куч-қудрат эгаларига қиёслаш орқали пайдо бўлган эвфемизмлар: *фаришта, пари, малак* ва ҳ.к. Мисоллар:

- *Малакдай жувоннинг* ўлими сенинг бўйинингда! (П.К.5,550-б)

- *Паризод* десаңгиз ҳам ишонамен (О.2,223-б).

- Бир ўзим эмас, *сув парисини* ҳам олиб келяпман (Ў.У.2,87-б).

8. Аёлларни парранда ёки ҳайвонларга қиёслаш натижасида пайдо бўлган эвфемизмлар: *кийик, оху, жайрон, тўти, балиқ, товус, шер* ва ҳ.к. Мисоллар:

- Ойбалиқни тутолмаган бўлсам ҳам манави *тилла балиқни* тутдим (С.А.1,86-б).

- Отингиз ҳам Жайрона, кўзларингиз ҳам қоматингиз ҳам, юришларингиз ҳам *жайроннинг ўзи* (С.А.5,87-б).

- Хотинингиз *тўтидек қиз* туғди (С.А.3,19-б).

Юқорида келтириб ўтган илмий қарашларимиз фақат “аёл” лексемасининг семантик доирасига хос. Худди шу тартибда энди “эркак” лексемасининг семантик доирасига хосланган эвфемик бирликлар ҳақида тўхталиб ўтаемиз. Бундай эвфемик бирликларни бадиий матнлардан тўпланган фактик материаллар асосида қуйидагича таснифладик.

1. Эркакларга хос ижобий фазилятларнинг эвфемик маъно ифодалашига кўра: *баходир, ботир, мард, боевой, қўрқмас, полвон, забардаст, кучли, белида белбоғи бор, елкаси ерга тегмаган, ноқ, софдиш, фозил, мўмин-қобил, дилкаш, навқирон, тоғни урса талқон қиладиган, юлдузни бенарвон урадиган, қўй оғзидан чўп олмаган, пишиқ, истеъдодли, ҳалол, нодир* ва ҳ.к. Мисоллар:

- *Белида белбоғи бор* йигит экансан! (Ў.Х.92-б)

- Бургутнинг йигитлари ҳали курашда *елкаси ер кўрмаган полвонлар* (С.А.4,247-б).

- *Тоғни урса талқон қиладиган йигит* (О.1,201-б).

- *Истеъдодли йигит*, албатта (О.2,300-б).

- Содикжонгинам игна топса эгасига тошширмагунча кўнгли тинчимайдиган *ҳалол йигит* эди (Ш.168-б).

- Билмадим, қайси бир умринг қисқа бўлгур қўй овғидан қўп олмаган боламга чоҳ қазиди (Ш.193-6).

- Ишониб бўладими шоввоз эрингизга? (С.В.198-6)

2. “Эркак” семемасини ўсимликка қиёслаш асосида пайдо бўлган эвфемизмлар:... *вой шундоқ гулдек йигит-а!* (С.А.3,81-6)

3. “Эркак” семемасини осмон жисмларига қиёслаш асосида пайдо бўлган эвфемизмлар: *Ойдаи йигит* нега ётибди, қизларим? (С.В.82-6)

4. “Эркак” семемасини жонсиз предметларга қиёслаш асосида пайдо бўлган эвфемик бирликлар: *темир, нўлат, олтин, қилич, ханжар, олов, тош* ва ҳ.к.

- Сенга тегишли, аммо... *сен темирдай чидамли йигитсан* (О.1,208-6).

- *У олтин одам* эди! (Ш.389-6)

- Ёлқинбек, сиз ҳали ҳам *қиличдай йигит бўлиб* юрибсиз... (П.Қ.4,395-6)

5. “Эркак” семемасини ҳайвон ёки паррандаларга қиёслаш асосида пайдо бўлган эвфемизмлар: *лочин, бургут, қирғий, булбул, хўроз, нор, новвос, хўкис, қарчигай, кўчқор, шер, арслон, қоплон, дев* ва ҳ.к. Мисоллар:

- *Нордек йигит бўпти* (Ў.Х.31-6).

- Худо хоҳласа, *новвосдай жигит* бўлади (З.Қ.92-6).

- Баракалло, *шер ўғил* (П.Қ.5,86-6).

- *Жуда хўроз одам* (О.1,50-6)

6. Аёлларга хос ижобий фазилятларнинг эркакларга кўчирилиши натижасида пайдо бўлган эвфемизмлар: *чиройли, суқсурдай, дурқун, кўҳлик* ва ҳ.к. М-н:

- *Суқсурдай йигит* бўлган экансиз-да, дада (С.А.5,357-6).

- Қаранг, учаласи ҳам бир-биридан *дурқун*, бир-биридан *кўҳлик!* (П.Қ.1,54-6)

7. Эркакнинг ташки кўринишини ифодаловчи эвфемик бирликлар: *алп қомат, соқол-мўйловли, серсоқол, қўнғизмўйлов, салласи катта, бўйни йўгон, миқти, тикмачоқ, гавдали, полвон, тоғдек, мучали* ва ҳ.к. М-н:

- Кўз олдимга *Алпомишдек қоматингиз* келаверди (С.А.5,344-6).

- Олтмишвойимга ўхшаган *норғил йигитлар эмиш* (Ў.Х.55-6).

- *Тоғдек йигит бўлипти* (О.1,5-6).

- *Гавдали, полвон одам. Қўнғиздек мўйлов қўйган* (Ў.У.1,205-6).

- *Ўмровли йигит кўринасен...* (О.2,182-6)

Демак, эвфемизмлар узок тарихга эга бўлган лексик ҳодисалардан бири саналади. Ўзбек нутқида эвфемик бирликлар доим фаол қўлланишда бўлиб келган. Аммо шундай бўлишига қарамадан, уларнинг гендер хусусиятлари ҳали илмий тадқиққа тортилмаган. Биз юқорида бадиий матнлардан тўпланган фактик материаллар асосида бундай эвфемик бирликларнинг гендер хусусиятларини таснифлашга ҳаракат қилдик.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ КИНОЯВИЙ ДИСФЕМИЗМЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ

Х.Қодирова (РДИ)

Сиёсий дискурс манипулятив имконияти билан алоҳида ажралиб туради. Бу, айниқса, киноявий дисфемизмларнинг қўлланишида яққол кўзга ташланади. Абдулла Қодирийнинг сиёсий мазмундаги кичик асарларида қўлланган дисфемик бирликлар сирасида бундай воситаларни кўплаб кўриш мумкин. Зеро, “сиёсий дискурс мураккаб коммуникатив характерга эга бўлиб, у ҳокимият учун курашиш мақсадига ижтимоий онгни шакллантириш асосида эришади. Натижада матн вербаллашган, контекст ситуатив ва социокультур характерга эга бўлиб, махсус тил воситалари дискурснинг мақсад ва вазифаларига бўйсунган бўлади. Унда ижтимоий онгни манипуляция қилишнинг барча воситаларидан унумли фойдаланади.”⁴⁴ Абдулла Қодирийнинг “Қизил байроқ” газетасида 1922 йил 28 апрелда босилган “Азоб боғчасида – йиғи-сиғи кечаси” деб номланган “кичкина фелетўн”ида киноя асосидаги дисфемик ифодаларнинг кўпини учратиш мумкин. Адиб Шайхонтохур туманидаги ҳозирги Абдулла Қодирий боғи билан цирк биноси оралиғида жойлашган “Роҳат боғчаси”ни “азоб боғчаси”, ундаги “қизик кеча”ларни тескари маъноли ифода – *йиғи-сиғи кечаси* бирикмаси билан ифодалашда ана шундай пирёмларни қўллайди. Шунингдек, ўзларининг кечага борганларида одми кийимларда бўлганлигига “боғча” ходимларининг салбий муносабати натижасидаги ҳолатини *таназзулда қолгонлиғ* бирикмаси билан кучайтириб беради. Албатта, бунда дисфемик маъно киноявий асосда эмас, балки шунчаки ҳолатни салбий томонга кучайтириш асосида берилган.

Адиб ижтимоий табақалар орасидаги фарқни кўрсатувчи кишиларнинг ташқи кўринишига диққатни тортиб, киноя асосида уларни *маданият боғчаларининг маданий йиғитлари* деб атайтиди. Ёзувчи бунда уларнинг маданият тушунчасини фақат ташқи кўриниш, ўзини ўзгалардан юқори тутиш деб билганликларига ўқувчи диққатини қаратади. Буни қуйидаги матн яққол кўрсатади: “*Дўстим билан ман қўбдан бери бундай маданият боғчаларига келмаганлигимиздан, юриш-туришимиз ва кийим солишимиз ваҳишийларча бўлмаса ҳам далабобларча эди. Маданият боғчасининг маданий йиғитлари: “Шу аҳволларинг билан санларга ҳам маданият боғчаси ҳайми?”... демасалар ҳам уларнинг маънолиқ этиб бизга боқшилари бу сўзни ифода қилиб, бизни туртмоқда эди. Биз ўзимизнинг бундай таназзулда қолгонлигимиз учун уялдиқ, ҳасратландиқ.*” (“Азоб боғчасида – йиғи-сиғи кечаси”, ДБ – 93). Абдулла Қодирий *маданият боғчаси, маданий йиғитлар* бирикмаларини кетма-кет келтириб, бир неча бор такрорлайди. Бундан улар аслида маънавий маданиятга эга эмаслигини киноя асосида таъкидлашга уриниш сезилади. Матннинг қуйидаги қисми ва унда қўлланган “*тутаи*”, “*баба*”, *кеча* сўзлари ҳам қўлланиши ҳам буни қувватлайди: “*Маданият боғчасининг маданий йиғитлари ўз ёнларида битта-битта топилса “тутаи”, топилмаси “баба” етаклаб*

⁴⁴Никитина К.В. Технологии речеовой манипуляции в политическом дискурсе (МФН(ш) интернаце гаете США): Автореф. дисс...канд.филол. наук. Уфа, 2006.–С.12.

юрганларини кўриб, биз афсус қила бошладик, чунки биз ҳам овилдаги чечалардан иккитасини олиб келган бўлсақ, етаклашиб юрган бўлур эдик. (“Азоб боғчасида – йиғи-сиғи кечаси”, ДБ – 93). У турли табақалар орасида айирмачиликда сиёсий тусни кўради ва “баба” киноявий дисфемизми билан бунга сўз ўйини асосида зимдан муурожаат қилади.

Сиёсий тушунчаларни ёпиқ ифодалашда фонографик, лексик, морфологик ва текстуал воситалардан фойдаланилади.⁴⁵ Аллитерация, қофия, тиниш белгилари, метаграфик воситалар (қорайтириб ёзиш, тагига чизиш, бош ҳарфлар билан бериш) бунда манипулятив воситалар сифатида намоён бўлади. Масалан, маданият боқчасининг маданий йиғитлари, “азоб боғчасида – йиғи-сиғи кечаси”, “баба” кабилар бунга мисол бўла олади.

Сиёсий тушунчаларни яширин ифодалашда лексик воситаларнинг дисфемик қўлланиши муҳим аҳамиятга эга. Бунда зимдан салбий муносабатни кучайтириш лексик воситалар асосида амалга оширилади. Абдулла Қодирий кўғирчоқбозлар ўйини ҳақида ҳикоя қилиб, унинг сюжетини сиёсий мақсадига йўналтирган. Унинг “Кула-кула ўласан” фелъетонида шундай ҳикоя қилинади: “Бир вақтлар атоқли бир лўттичи турли лўттилар (фўкслар)ни кўрсатар эди. Айниқса, унинг чигилдак (ўралган) бир қозонни овзига солуб, ҳеч бир поёнсиз узун қилиб овзидан чиқаруви бизни ҳайрон қолдирар эди. Лўттибоз йўқ кунларда анинг ўрнига лўттичилик қилатурган бир мажнун бор эди...”

Мажнун кулунч (кулгили) бир ҳолда халқга овзини а...а...қилуб очуб кулдиргач, бояги бир чангал қозонни овзига солуб, қизик бир вазият ила ямлий бошлар ва бир қанча вақт чайнаб қозонни ютуб яна “потино-потино”сини айтуб, қозонни лўмбоздек қилуб олур ва ҳунарни халқга гурурланиб кўрсатуб чиқар эди. Мажнуннинг бу иши – лўттибозлигидан ҳам халққа ортиқ қулгу берар, ҳаммамиз бу вақт кула-кула ўлар эдик.” (“Кула-кула ўласан”, ДБ – 73-74). Бунда адиб лўттибоз сўзини манипулятив восита сифатида дисфемик маъно ифодалаш мақсадига бўйсундиради. “Диёри Бакр” китобининг ушбу фелъетонга берилган изоҳлардан бирида бу ҳикоя нима учун келтирилганлигига амин бўлиш мумкин: “Ғози Юнус ўша вақтда мамлакатда ўтказилаётган кооперациялаш компанияси муносабати билан Эски Жўва майдонида хусусий босмахона очиб, ноширлик иши билан шуғулланади. Маърифат йўлида форс, озарбайжон, татар ёзувчиларининг саҳна асарларини ўзбек тилига табдил қилиб (асар бадиий таржима қилинмай, мазмунингина берилади) уларга номерлар қўйиб чиқаради. Масалан, унинг “Турма хотираси ёхуд ҳақсизлик касофати” номли асари 1-номерда, Озарбайжон ёзувчиси Абдулла Шоикнинг “Сўзлайтурган кўғирчоқ” асари 5-рақамда, Маннон Уйғурнинг “Туркистон табиби” асари 6-рақамда, Ордубодий Мухаммад Саиднинг “Андалуснинг сўнгги кунлари” – 7-, “Зоҳоки морон” асари – 8-... деб ҳар бир китобчага ношир номидан бир саҳифа енгил-елли сўзбоши ёзиб чиқараверади. Қодирий бу сўзбошилар мақсадга номувофиқлиги учун уларни киноя қилади.”⁴⁶ Изоҳдан маълум бўладики, бир томондан, кўғирчоқбозларга нисбатан тўғри маънода

⁴⁵Никитина К.В. Технологии речевой манипуляции в политическом дискурсе СМИ(на материале газет США): Автореф. дисс...канд.филол. наук. Уфа, 2006. –С.14.

⁴⁶Абдулла Қодирий. Диёри бакр.– Т.: Янги аср авлоди, 2007. – 472 б. –Б.74.

лўттибоз сўзи ишлатилган бўлса, иккинчи томондан, номувофик иш қилувчиларга нисбатан қўлланганлиги унинг зимдан дисфемик маъно ифодалаётганлигини кўрсатади. Дисфемик маъно яширин сўз ўйини воситаси сифатида манипулятив вазифа бажараётганлиги маълум бўлади.

Манипулятив вазифада грамматик воситалар ҳам келиб, улар яширин дисфемик маъно ифодалайди. Буни Абдулла Қодирий сиёсий оҳангда битилган ва “Муштум” журналда 1923 йилда эълон қилинган “Шўх байтал” кичик асарига беради. Ёзувчи махсус вазифадаги аёлларга нисбатан кўпол маънодаги *шўх байтал* сўз бирикмасини ишлатиб, унга зимдан сиёсий оҳанг беради: “*Шўх байтал ҳар бир миллатда бор. Фаранг шўх байталлари ҳақида ажиб ривоятлар эшитамиз.*

Англиз сиёсионлари Лўндун шўх байталларини Шарқ амир ва шоҳларини ёвошландириш учун Арабистон, Эрон ва Ҳиндистонларга йўллар эканлар ... (“Шўх байтал”, ДБ – 152)

Абдулла Қодирий бутун бир матнга ҳам манипулятив тус беради. *Яшасун кўнчилар ташкилоти!* микроматни киноявий кўчим асосида эвфемистик вазифа бажаради ва адиб уни ташкилотга кишиларнинг нафратини уйғотиш мақсадида фош филиш тактикаси асосида қўллайди: *Меҳнаткашлар ташкилотсиз яшай олмайдирилар. Бу мантиқий бир сўз. Бутун ўлкамизда бирор ваҳкам ташкилотлик касаба уюшмаси йўқ. Магар бор бўлса-да, у ҳам якка ва ягона Тошканддази кўнчилар ташкилотидир. Бу ташкилот бизнинг “миллий анъана”ларимизни оқизмай-томизмай сақлаб келиш баробарида, уни кенг суратда тарқатиш учун ҳам жуда яхши ташаббус кўрсатмакдадир. Тангри кўнчилар ташаббусини самарасиз қолдирмасун!” (“Яшасун кўнчилар ташкилоти!” ДБ – 163)* Ҳажвиянинг дастлабки хатбошилари бўлган ушбу матн киноя асосида бўлиб, у тескари шаклда тушунилса, дисфемик вазифа бажараётганлиги маълум бўлади.

Умуман олганда, сиёсий дисфемизмлар турли шакл ва мақсадда ишлатилган бўлса-да, улар орасида ёзувчининг ўқувчида салбий таассурот қолдириш, воқеликни аслидан кўра бўрттириш вазифаси кўзга алоҳида ташланиб туради. Бунда дисфемик маъно очик ёки манипулятив асосда ифодаланади.

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ АҲОЛИСИ ЛЕКСИКАСИДА ИБОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

И. Пардаева, М. Латипов (ГулДУ)

Сирдарё вилояти аҳолисининг катта бир қисми республикаимизнинг бошқа вилоятларидан кўчиб келган аҳоли ҳисобига ташкил топган. Шунинг учун ҳам биз Сирдарё вилояти лексикасини ўрганиб чиқишни мақсад қилиб қўйдик. Аҳоли лексикасидаги ибораларни тўплаб ғурухлаштириш жараёнида кинни тана аъзолари иштирок этган иборалар катта бир қисмини ташкил этганининг ғувоҳи бўлдик.

Бундай ибораларнинг ўзини яна маъно муносабатига, ҳамда ушбу ибораларни шаклланишида қатнашувчи қисм (компонент)ларга қараб гуруҳлаштириб изоҳлаш мумкин.

Бу гуруҳдаги иборалар одатда қўл, юз, қовоқ, танглай, ўпка, тил, бел ва бошқа тана аъзолари номлари билан алоқадор шаклланган бўлиб, нутқда уларнинг истеъмол доираси анча кенг.

”Мурни желбираган“ (бурни елвираган) ибораси ховлиққа киши тавсифи учун қўлланса, ”Мурни шанғирайган“ (Бурни шанғирайган) ибораси ҳам аксар ҳолда унинг маънодоши бўлиб келади. ”Мурнидан эшаккурт тушади“ (бурнидан эшаккурт тушади) иборасидан ҳам айрим ҳолатда юқоридаги бирикма билан алоқа сезилгани ҳолатда ўзгаларни кўзга илмаслик, бўйни ерга етмаслик каби тавсифлар ифодаланлади.

”Қовоқ“ сўзи билан алоқадор фразеологик бирикмалар: б - в фонетик жараёни, асосан, эски ўзбек тили даврига тўғри келади: *бирлашабиз* (тавсир), *бирлашабуз* (тавсир), *кабак // кавак* (тавсир). Қипчоқ лаҳжасида умуман, шунингдек, шу лаҳжада Сирдарё вилояти шеваларда ҳам дастлабки ҳолат сақланиб ҳозирги адабий тилдаги ”қовоқ“ сўзи ”кабак“ тарзида қўлланилади. Шунинг учун бу сўз билан алоқадор иборалар ҳам шевада тарихий шакли сақланиб қолган ҳолда қўлланилади. Жумладан, ”қабаги қалин“ (қовоғи қалин) ибораси шевада икки маънода - биринчи тунг одам сифати бўлса, иккинчи уйқучи, дангаса одамни ифодалайди. ”Қабағини читиш“ (қовоғини читиш) ранжши аломати, бирор нарсадан аччиқланиш, норозилик белгиси ифодаланган киши тавсифини берса, ”қобоғидан қор жовиш“ (қовоғидан қор ёғиш) ўша ҳолатининг ўта кучлилиги интенсиф формасини англатади. ”Қобоғини читмаслик“ (қовоғини читмаслик) иборасида эса ҳар нарсага норизо бўлавермайдиغان киши тавсифи ўз ифодасини топган.

”Кўз“ сўзи билан дахилдор фразеологик бирикмалар:

Бировнинг қутилмаганда келиб қолиши ва унинг ўзидан ширадек ажралмай безор қилиш ҳолатини шевада ”кўз аврувдай кеп қолди“ (кўз оғриқдан келиб қолди), кўз аврувдай ажрамай қолди (кўз оғриқдай ажрамай қолди) иборалари орқали ифодалайди ”кўзи ўлган қойдин кўзига окшайди“ (кўзи ўлган қўйнинг кўзига ўхшайди) иборасида яхшилик чикмайдиган, ўлакка киши тавсифи гўзал ифодаланса, ”кўзи оларган“ (кўзи оларган) ибораси нутқда унинг маънодоши сифатида қўлланилиб, иккинчисидан биринчисига нисбатан маъно муносабати кўчлироқ, интинсивроқ, ўз аксини топгандек кўзга ташланади. Шунингдек, ”кўз“ сўзи билан алоқадор тарзда ”кўз аммалаш“ (нигоҳ ташлаш) ”кўзи оқрайган“ (кўзи ўқрайган), ”кўз мунчокдай, ”кўзли“ (қўли эпчил, қўлидан усталик келувчи, турли касбни яхши тушунувчи шахс), ”кўзи бар“ ва бошқа иборалар анчагина.

”Томоқ“ сўзи билан боғлиқ фразеологик бирикмалар:

Бу сўз билан шаклланган иборалар одатда аксарият шахснинг таомга, емишга муносабати асосида юзага келиб, кишининг шу жиҳатдан тавсифини ихчам ва қисқа нутқда ифодалайди. Чунончи, ”толли томоқ“ (ширин томоқ) иборасида шахснинг ширин таомларини ёшлиқдан кўп ейиши, яхши қўриши билан бирга уларни ўзга кўзлардан яшириб, ўзгаларга кўрсатмасдан тез-тез

ейиш ҳолати ҳам ўз аксини топган бўса, “чуччи тамок” (чучи томок) бирикмасида юқоридаги иборанинг бир жиҳати акс этган. Яъни ширинликка ўч кишиларга нисбатангина шевада бу фразеологик ибора ишлатилади. “Тамакидан сув кўринади” (томоғидан сув кўринади), “Сув исса, тамағидан кўринади” (сув ичса томоғидан кўринади) ибораларида ғоятда нозик, оккувудан келган, хипча, гўзал кизнинг тавсифи ўз ифодасини топган.

“Оғиз” сўзи билан боғлиқ фразеологик бирикмалар:

Бу гуруҳ шевада “оғиз” сўзи билан алоқадор бўлган иборалар ҳам анчагина. Чунончи, “овизланиш” (оғизланиш) сўзи аслида энди туғилган бузук, кўзи, улоқнинг онасини эмишни англатса, ибора сифатида “бошқа бировдан манфаатдор бўлиш” тушунчасини ифодалайди. “Авзи-мурни жок” (оғзи-бурни йўқ) ибораси эса бекордан-бекорга гапирмайдиган, оғир аёл тавсифини беради. “Авзудан гапи тушиб” (оғзидан гапи тушиб) ибораси жуда бўш-баёв киши тавсифи учун ишлатилса, “авзи қовушмаслик” (оғзи қовушмаслик) ибораси айтиладиган гапи ёлғон бўлганлиги сабабли гапи-гапига мантиқан боғланмасдан кишининг юз ифодасидан сезилиб туриш ҳолатини тавсифлайди.

Умуман олганда Сирдарё вилояти шеваларида кишининг бошқа тана аъзолари (*оёқ, тирноқ, лаб, соч, тирсак* ва б.) билан даҳлдор шаклланган иборалар жуда кўп бўлиб, уларнинг барчасини тўплаш, таҳлил этиш тилшуносликнинг бугунги долзарб масаласи тилшунослар олдида турган вазибалардан биридир.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ БАНК-МОЛИЯ ТЕРМИНЛАРИ ПОЛИСЕМИЯСИ

Е.Ширинова (ТДПУ)

Ҳозирги кунда жаҳонда замонавий халқаро вазият сиёсий, иктисодий ва илмий муносабатларнинг жадал ўсиши, мамлакатлараро алоқаларнинг ортаётганлиги билан характерланади. Шубҳасиз, замонавий тилшунослик ҳам тез ўзгарувчан олам таъсири остида жиддий ўзгаришларни бошдан кечирмоқда. Бу ўзгаришлар тилшунос олимларнинг тадқиқотларида ўз ифодасини топиши табиий. М.В.Марчук мазкур ҳолатни қуйидагича талқин қилади: «Ахборотли портлаш (информационнўй взрўв) деб аталувчи, яъни жамиятнинг ахборотлашуви билан характерланувчи замонавий тил вазияти лексик маъноларнинг кенгайиши ва ўсиши ҳамда терминнинг терминологиядаги ўрнига алоҳида диққат жалб қилишга мажбур қилади» (1, 8).

Сўнгги йилларда турли терминологик системаларга хос терминлар жаҳон ва ўзбек тилшунослигида энг муҳим тадқиқот объекти бўлиб келмоқда. В.М.Лейчикнинг таъкидлашича: “Агар XX аср биринчи ярмида тилшунослар терминни луғат таркибининг узок бир периферияси сифатида қарашган бўлса, бугунги кунда, илмий техника инқилобини бошдан кечирганимиздан кейин унга муносабат кескин равишда ўзгарди. Айрим мутахассислар ҳисоб-китобиға кўра ривожланаётган тиллардаги янги лексиканинг 80-90%ни терминлар ва бошқа махсус ЛБ(лексик бирлик)лар ташкил этишини инобатга олини керак, зеро кўп олимлар томонидан эътироф этиладиган “тил интелектуаллашуви” маълум даражада тилда махсус лексиканинг кенг қўлланилиши билан боғлиқдир” (2,20).

Ўзбек тили ҳам В.М.Лейчик назарда тутган ривожланаётган тиллардан биридир. Гарчи ўзбек тили бугунги ҳолатга келгунга қадар узоқ тарихий тараққиётни босиб ўтган бўлса-да, 1989 йил 21 октябрдаги қонунга биноан ёш, ҳар томонлама ривожланиш палласида турган мамлакатнинг давлат тили сифатида турли янгиланишлар замонида ҳар жиҳатдан бойиб, интеллектуаллашиб бормоқда. Бунинг яққол далили сифатида мамлакатнинг ички имкониятлари заминида ҳамда турли тараққий этган мамлакатлар билан ҳамкорлик натижасида Ўзбекистондаги молиявий барқарорлик, банклар фаолиятининг такомиллашуви ва жамият ҳаётига сингиб кетаётганлиги, бунинг натижасида эса ўзбек тилининг банк-молия терминологияси шаклланганлигини кўриш мумкин. Бу жараён ҳар томонлама қувонарли бўлишига қарамасдан, айрим кишилар ҳатто зиёлилар орасида ҳам илмий тилдан чўчиш каби бир қатор нохуш ҳолларни келтириб чиқармоқда. Ижтимоий ҳаётдаги муҳит тадбиркорликка кенг йўл очиб берилиши қабилар банк-молия терминларини билиш эҳтиёжини юзага келтирмоқда. Ўзбек тилшунослигида С.Назиров, С.Иброҳимов, У.Турсунов, Ойбек, Қори Ниёзов, Э.Мусин, М.Б.Солихов, Н.Алимухамедов, Н.Мамаатов, Л.В.Решетов, Қ.З.Зокиров, Ҳ.Жамолхонов, С.Усмонов, С.Ақобиров сингари тилшуносларнинг терминология бўйича тадқиқотлари мазкур соҳани жадал суръатларда ривожлантирди. Тил ҳам жамият билан биргаликда вақт таъсири остида бўлади, шу боис макон ва замондаги ўзгаришлар терминологияни тинимсиз тадқиқот объектига айлантиради ва юқорида долзарблиги эътироф этилган банк-молия сингари соҳалар кесимида ўрганишни тақазо этади.

С.Усмоновнинг фикрича, термин бу қатъий белгиланган маъноли сўз бўлиб, қонда бўйича терминда битта маъно бўлади. Аниқроғи, термин бир маънолилиқка (моносемия) интилади: “Термин ҳамма вақт – гапда ҳам, гапдан ташқарида ҳам бир маъноли бўлади. Унинг бир маъноли бўлиши маълум фан ёки махсус соҳадагина қўлланиш хусусияти орқали юзага келади” (3,7). Бу борада Д.С.Лотте биринчи терминолог олимлардан бири сифатида: “ҳар бир термин ...бир маънони ифодалаб, бир маъноли бўлиши лозим,”- дейди (4).

Банк-молия терминларини таҳлил қилиш жараёнида мазкур соҳа терминлари учун полисемия ҳодисаси ҳослиги аниқланди. Масалан, **абандон** [фр. *Abandon*; ингл. *Abandonment*; рус. *отказ*; ўзб. (...дан воз кечмоқ)] терминининг бир нечта маъноси мавжуд:

- 1) қарз мажбуриятларидан *воз кечиш*;
- 2) шахсий мулкка эгалик қилишдан *воз кечиш*;
- 3) келишув, битимдан жаримани тўлаш йўли билан чиқиб кетиш;
- 4) суғуртада: суғурталанувчи (ўз мол-мулкни суғурта қилган шахс)нинг мол-мулкка нисбатан ўз ҳуқуқларидан *воз кечиши* ва бу ҳуқуқларни суғурта пулини тўлиқ ундириш мақсадида суғурталовчи (давлат ёки корхона...)га бериши (5).

Биргина терминнинг бир нечта маънога эга бўлишини айтиш вақтда терминологик тизимнинг интенсиф ривожини билан изоҳлаш мумкин. Бирок, мазкур ҳолат бир қанча ноқулайликларни келтириб чиқараётганлиги боис унга лоқайд қараш нотўғри. Дастлаб шу ҳолатни юзага келтирган омилларни

аниқлаб оламин. Биринчидан, **абандон** сўзининг тўғридан-тўғри таржимаси *бирор нарсадан воз кечмоқ* демакдир. Молия тизимида эса кўриб ўтилганидек воз кечилиши мумкин бўлган нарса ва жараёнлар бир қанча. Эътибор берадиган бўлсак, термин ифодалаган ҳар бир маънони ифодаловчи бирикмаларнинг ядроси *воз кечмоқ* феълдир ва айни ўринда реал воқеликларни ифодалаган бирикмаларни тобелантирган.

Ависта (итал. *a vista*; рус. *по предъявлению*; ўзб. *тақдим қилинганда*), маънолари:

1) фаолият юритувчига бериладиган, тўлов муддати кўрсатилмаган, тўловга исталган вақтда тақдим қилиниши мумкин бўлган қимматбаҳо қоғоз;

2) исталган муддатда тақдим қилинганда ёки тақдим қилинган муддати ўтиб бўлганда, тўлов амалга оширилиши мумкинлиги ҳақида вексель ёки қимматбаҳо қоғозга киритилган ёзув.

Ажио (лот. *“aggio”* сўзидан олинган; инг. *agio*; рус. *превѣшение*; ўзб. *кўтарилиши*) маънолари:

1) валюталар курсидаги фарқ;

2) қоғоз пулларни танга пулларга ёки кучсиз валютани кучли валютага алмаштириш учун ундириб олинadиган воситачилик ҳақи (6, 3).

Аккредитив (лот. *Accreditivus* ; фр. *akkreditif* ; нем. *Akkreditiv*; рус. *доверительный* (7, 20); ўзб. *ишончли*), маънолари:

1) банк ҳисобининг бир тури. А. келишувчига аккредитив топшириғида кўрсатилган шартларда товар, ишлар ва хизматлар учун мажбурият бажарилиши заҳоти тўлов олиш имконини беради;

2) А. номланган қимматли қоғоз бўлиб, унда номи ёзилган шахсга кўрсатилган миқдордаги пулни банкдан ёки омонат кассадан олиш ҳуқуқини беради (6,3).

Арбитраж (фр. *arbitrage*)

1) чет эл валютаси, қимматли қоғоз ёки молларни бир бозорда бир вақтнинг ўзида харид қилиш ва бошқа бозорда (юқорироқ нархда) сотиш;

2) нархнинг, фойз ставкаларининг ва бошқа молиявий кўрсаткичларнинг турли даражасидан турли биржа марказларида фойдаланиш билан бўладиган манфаатли биржа битими; (6; 5)

3) мунозараларни ҳал этиш усули бўлиб, унга кўра бахслашаётган томонларнинг бошқа, вазиятга алоқадор бўлмаган, мустақил арбитражларга мурожаат қиладилар ва улар эксперт-судья вазифасини бажарадилар;

4) ташкилот, корхона ва муассасалараро мол-мулк масаласидаги мунозараларни ҳамда битимдаги шартлар бажарилмагандаги каби ҳолатларни ҳал қилувчи давлат органи;

5) молия бозорларида амалга ошириладиган олди-сотди операцияларининг хилма-хиллиги (5, 22).

Аутсайдер (инг. *outsider* ; рус. *чужой*; ўзб. *бегона*), маънолари:

1) монополистик бирлашмаларга кирмайдиган кичик ва ўртача корхоналар;

2) биржа аъзоси бўлмаган воситачи (6,5).

Валюта (итал. *valuta*; рус. буквально *цена, стоимость*; (7, 77) ўзб. *пул бирлиги*), маънолари:

1) муайян давлатнинг пул бирлиги ва унинг турлари (олтин, кумуш, қоғоз);

2) хорижий давлатларнинг халқаро ҳисоб-китобларда қўлланиладиган пул бирлиги (6,11) .

Депонент (лот. *Deponentus* сўзидан олинган; рус.*откладѳвать*; (6, 90) ўзб. *олиб қўймоқ, захирага қўймоқ*) маънолари:

1) банкка омонатини қўйган жисмоний ёки юридик шахс;

2) фуқароларнинг номига ёзилиб, бироқ ўз вақтида тўланмаган пул миқдори(сумма) (6, 13).

Дисконт (инг. *discount*) (7, 94), маънолари:

1) векселларни ҳисобга олиш;

2) қимматли қоғознинг мазкур пайтдаги нархи билан пули қайтариб олинган пайтдаги ёки номинал нархи ўртасидаги фарқ;

3) форвард курс билан валютани шошилич етказиб бериш пайтидаги курс тафовути;

4) айнан бир товарнинг турли муддатларда етказиб берилиши билан боғлиқ нархлар ўртасидаги тафовут;

5) биржа битимларида товар сифати шартномада кўрсатилганидан паст бўлганда унинг нархига қўйилган чегирма;

6) валюта битимларида валюта курсининг расмий курсдан пасайиш томонга оғиши. (6,9)

Лот (нем. Lot; ўзб. *тўп*),маънолари:

1) маълум сифат андазаси ва миқдорига эга бир гуруҳ моллар тўплами;

2) биржадаги битта контракт;

3) ҳар қандай молнинг яхлит деб савдога қўйилиши.

Паритет (лот. *paritas* сўзидан олинган; рус.*равенство*; ўзб. *тенглик, баробарлик*),маънолари:

1) тенглик, тенг муносабат, бир хил мавқе;

2) турли мамлакатлар пул бирликлари ўртасидаги қонуний тартибда ўрнатиладиган қиймат нисбати - валюта паритети;

3) томонланинг тенг вақиллик тамойили.

Принципал (лот. *principalis* сўзидан олинган; рус. *главнѳй*; ўзб. *асосий, муҳим*) маънолари:

1) мажбуриятга қўра асосий, бош қарздор;

2) агент, вақилини ўз номидан ишга олувчи шахс (6, 23).

Трансферт (лот. *transfere* олинган; инг. *transfer*; рус. *переводить, переносить*; ўзб. *ўтказиш, олиб ўтиш*) маънолари:

1) чет эл валютаси ёки олтинни бир мамлакатдан иккинчисига олиб ўтказиш;

2) номи ёзилган қимматли қоғозни бир кишидан иккинчисига ўтказишга эғалик ҳуқуқи;

3) пулни бир молия муассасасидан бошқасига ўтказиш ҳуқуқи (6,14).

Чартер (инг. *charter*), маънолари:

1) маълум муддатга кемани ёки унинг бир қисмини ижарага беришда эгаси билан қиракаш ўртасидаги шартнома;

2) давлат томонидан молия-кредит ёки бошқа фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини берадиган ҳужжат (6, 29).

Шунга ўхшаш характердаги полисемантик терминларни мисол тариқасида жуда кўп келтириш мумкин. **Иқтисод банк изоҳли луғати**даги терминларни полисемиянинг мавжудлиги нуқтаи назари билан таҳлил қилганимизда мазкур луғатда берилган 255 та терминдан 27 таси кўп маъноли(полисемантик) эканлиги аниқланди. Бу кўрсаткич таҳлил қилинган терминларнинг 10.5%ни ташкил қилади.

Ўқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, “терминларнинг полисемияси лексика ривожланиш қонуларининг табиий ифодаси. У билан курашиш, уни чеклаш мумкин, бироқ у адабий тил лексикаси таркибидаги терминологияга кириш йўлини топавереди ва топавереди” (8,18).

Адабиётлар рўйхати

1. Марчук М.В. Динамика лексических значений многозначных слов (Лексика основного терминологического слоя). Дисс. в форме научного доклада на соискании уч.ст.д.ф.н. –М.: Издательство МПУ, 1996.

2. Лейчик В.М. Проблемы отечественного терминоведения в конце XX века // Вопросы филологии. –М.: 2000, № 2. – С. 20-28.

3. Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. –Т., Ўқитувчи, 1968.

4. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. –М.: Издательство Академии Наук СССР, 1961.

5. Финансовый словарь. А. Благодаткин, Л.Лозовский, Б.Райзберг. –Москва: ИНФРА-М, 2006. – С.377.

6. Иқтисод банк изоҳли луғат. –Т., Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси “Минҳож” саховат нашриёти, 1996. – Б.31.

7. Краткий экономический словарь. Под ред. А.Н.Азрильяна. –Москва: Институт экономики, 2005. – С.1088.

8. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. –М.:Наука, 1971. – С. 18.

ЎТОВСОЗЛИК ТЕРМИНЛАРИПИНГ ЎЗАРО АНТОНИМИК МУНОСАБАТИ МАСАЛАСИГА ДОИР

Ҳ.Бердиев (СамДУ)

Тил ҳодисалари ва уларнинг намоён бўлиш усулларини систем-структур аспектида ўрганиш масаласи ўзбек тилшунослиги кейинги тараққиётининг уфқларини кенгайтирди, янгича тадқиқот усулларининг жадаллик билан жорийланишига кенг йўл очди.

“Ўзбек тили систем лексикологияси асослари” қўлланмасида таъкидланганидек, “XX аср тилшунослик фанидаги кескин бурилиш нимадан иборат? Бу тилга тизим сифатида ёндашиш ҳамда тил ва нуқт ҳодисаварини

фарқлашдан иборатдир. Назариётчи тилшуносларнинг ушбу саволга шундай жавоб берганлари айна ҳақиқат. Бинобарин, тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш, тилга тизим сифатида ёндашиш, тилни тизим қонуниятлари асосида ўрганиш тилшуносликда катта бўрилиш ясади ва тилшунослик фанининг ривожига жиддий туртки бўлди”¹.

Шундай қилиб, ўтган асрнинг “70 йиллардан кейин лексикани система сифатида таҳлил қилиш узул-кесил шаклланиб, луғавий маъно гуруҳ (ЛМГ) лари ажратила бошлангач, бу қадимий муаммо янги йўналиш ва янги руҳ кашф этди. Фанда ажратилаётган луғавий маъно гуруҳларида сўзлараро маъновий муносабатларнинг бу алоқанинг анъанавий кўринишлари бўлмиш синонимик ва антонимик робиталари билан чекланмаслиги аён бўлди. Уларнинг доирасини кенгайтириш зарурати туғилди”².

Бу борадаги энг муҳим тадқиқотлар сирасида И.Кўчқортоевнинг “Сўз маъноси ва унинг валентлиги”³ каби қатор ишлари, шу жумладан, “Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли тўғрисида”, “Сўзларнинг лексик-семантик тўдалари ҳақида” сингари мақолалари⁴ ўзига хос аҳамият касб этади.

Биз куйида И.Кўчқортоев тадқиқотларига таянган ҳолда ўтовсозлик терминларининг антонимик муносабати хусусида айрим мулоҳазаларни билдиришга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, ўзбек ўтовлари шакли, материаллари, безаклари, буюмлари каби қатор хусусиятларига кўра туркий, умуман олганда эса, катта ҳудудда яшовчи олтой ҳалқлари ўтовларига муштараклик хусусиятига ҳам, ўзига хос жиҳатларига ҳам эга. Бу, энг аввало, яшаш тарзи, халқни ўраб турган флора ва фауна билан бевосита алоқадор. Масалан, буни ошхона буюмлари номини ифодаловчи терминларда ҳам кўриш мумкин. Ўзбек ўтовларида уй-рўзгор буюмлари *нонқоп*, *тузхалта* кабилар тўқима материаллардан тайёрланган бўлса, биз кўздан кечирган қорақалпоқ ўтовларида шу сингари буюмлар *сувқавақ*, *дузқавақ*, *майқабақ* деб аталиб, улар қовоққа махсус ишлов бериб қуритиш йўли билан тайёрланган.

Ўзбек тилининг ўтовсозлик терминологик системасини яхлит бир система сифатида тадқиқ этиш давомида шу соҳа терминларининг шаклланиш тарихи, лексик-семантик гуруҳлари, ясаиш усуллари, бойиш манбаларини ўрганиш билан бир қаторда, уларнинг ўзаро мазмуний муносабатларини аниқлаш масаласига ҳам эҳтиёж сезилди.

Антонимлар тадқиқи ўзбек тилшунослигида бир қадар батафсил ўрганилган мавзулар сирасига киради. Ушбу йўналишдаги объект, асосан, умумдабий лексика материаллари ҳисобланади.⁵ С.Муталлибов, С.Усмонов,

¹ Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б. 3.

² Қиличев Б. Ўзбек тилида партономия. – Т.: Фан, 1996. – Б. 2.

³ Кўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Т., 1977.

⁴ Кўчқортоев И. Сўзларнинг лексик-семантик тўдалари ҳақида //ТошДУ илмий асарлари. – Т., 1969, 84-92 – Б; Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли тўғрисида //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №3, – Б. 27-32.

⁵ Усмонов С. Антонимлар //Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1958, 2-сон, – Б.33-40;

Ишпаев А. Шақдощ антонимларга доир этюдлар //Ўзбек тили ва адабиёти, 1967, -1 –сон, – Б. 16; Исаков Б., Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. –Т.: Фан, 1977.

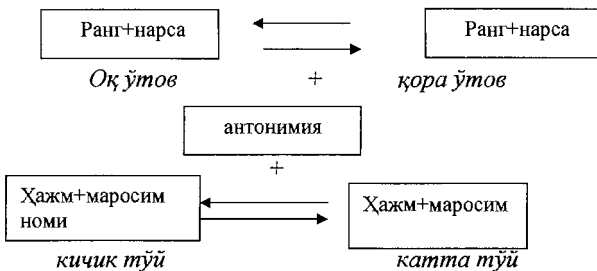
А.Ишаев, Б.Исабеков, Р.Шукуров каби олимларнинг тадқиқотларидан зиддиятчилик, яъни антонимия ҳам тил бирликларининг ўзаро мазмуний муносабатда эканлигини тасдиқловчи омил эканлиги маълум бўлади. Шу билан бирга, кейинги йилларда терминологик системалар таркибидagi антонимик ҳолатни у ёки бу даражада ёритишга ҳам эътибор берилмоқда.⁴

Антонимия масаласини тадқиқ этишга бағишланган ишларда, асосан, туб, ясама, жуфт, қўшма лексемаларнинг антонимик муносабати акс эттирилган. Шунингдек, антонимик муносабат бирикмалар воситасида ҳам ифодаланиши мумкинлиги илмий адабиётларда кўрсатиб ўтилади.⁵ Фикримизни ўтовсозлик терминологиясида қўллаб қўлланишда бўлган бирикма терминлар антонимияси ҳам тўла тасдиқлайди.

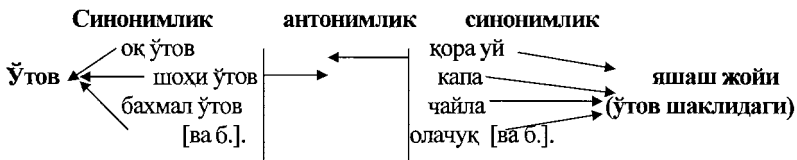
Куйидагилар шундай антонимик жуфтликлар сирасига киради:

Оқ ўтов, бахмал ўтов, шохи ўтов / қора уй, олачуқ, чайла, қапа

Семантик хусусиятига кўра, антонимия куйидаги уяларни ташкил этади:

Булар, ўз навбатида, синонимияга йўл очади ва куйидаги мазмуний-синонимик парадигмани ҳосил қилади:

Кўринадиги, икки синонимик уя, аини пайтда, бир-бирига нисбатан зидлик белгиларига эга ва улар ўтов ранги, тури каби семалар қиёсида ёркинроқ ифодаланади. Қиёсланг:

Бойлик белгиси	Камбағаллик белгиси
----------------	---------------------

⁴ Гуломова Г.Ё. Ўзбек тили юридик терминологиясининг истижол даври тараққиёти: номз.дис.автореф. –Т., 2005, –Б. 12-13; Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004, – Б. 65-68.

⁵ Михайлов В.А. Генезис антонимических оппозиций. – Л., 1987. – С. 25-27

Доимий мўлжалланганлик (нисбатан)	яшашга белгиси	антонимлик	Вақтинчалик яшаш белгиси
Хашамдорлик			Кўримсизлик
Келин-куёв аталганлик	тўйига		Бирор тантананага аталмаганлик
Янгилик [ва б.]			Эскилик [ва б.]

Антонимик оппозиция ўтов системаси структураларини ташкил этувчи (бутунликнинг бўлаклари) ўнг ва чап томонларга алоқадор нарсалар-предметлар номлари, урф-одат тушунчаларини ифодаловчи этнографизмлараро муносабатда ҳам системавий тарзда намоён бўлади. Албатта, бир мақола доирасида мазкур масаланинг ечими билан боғлиқ ҳолатларга батафсил тўхталишнинг имкони йўқ. Бинобарин, ушбу йўналишда кенгрок тарзда кузатишлар олиб бориш ва муайян ҳулосаларга келиш тилшуносликнинг долзарб масалалари сирасига киришини таъкидлаб ўтмоқ жоиз.

Адабиётлар рўйхати

1. Незьматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари.– Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б. 3.
2. Қиличев Б. Ўзбек тилида партономия. – Т.: Фан, 1996. – Б. 2.
3. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Т.: 1977.
4. Қўчқортоев И. Сўзларнинг лексик-семантик тўдалари ҳақида //ТошДУ илмий асарлари. – Т., 1969. –С. – Б.84-92; Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, - №3. –С. 27-32.
4. Усмонов С. Антонимлар //Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1958, - № 2. - Б.33-40; Ишаев А. Шаклдош антонимларга доир этюдлар //Ўзбек тили ва адабиёти, 1967. -№ 1. – Б 16; Исаков Б., Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. –Т.: Фан, 1977.
5. Ғуломова Г.Ё. Ўзбек тили юридик терминологиясининг истиқлол даври таракқиёти: номз.дис.автореф. –Т., 2005, – Б. 12-13; Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. –Т.: Абдулла қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004. – Б. 65-68.

ЗОМИН ВОҲАСИДАГИ АЙРИМ ЭТНОНИМЛАРНИНГ АТАЛИШИ ҲАҚИДА

З.Ёрқулов (ГулДУ)

Этник номлар тилдаги энг қадимги сўзлар ҳисобланади, улар халқ ўтмиши ва тил тарихини ўрганишнинг муҳим манбаларидан биридир. Этник гуруҳларни номлаш мезонлари ранг-баранг бўлган. Биз қуйида ушбу масалани Зомин воҳаси материаллари асосида таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Тотемлар асосида юзага келган этнонимлар. Ибтидоий уруғчилик тузуми даврида яшаган одамлар муайян жониворлар, ўсимлик, предмет ёки ҳодисаларни тотем ҳисоблаб, эътиқод қилишган. “Тотем” термини шимолий америкада яшаган ҳиндуларнинг **ожибве** қабиласи тилидан олинган бўлиб,

“унинг уруғи” деган маънони билдирган. [1] Тотем кишилар гуруҳи (одатда уруғлар) билан тотемлар – **хайвон ва ўсимлик** турлари ўртасида қон-қариндошлик бор, деган тушунча билан боғлиқ. Ҳар бир уруғ ўз тотемининг номи билан аталган. Тотемни ўлдириш ва ейиш тақиқланган. Кўплаб қабила ва уруғ номлари тотем атамалари асосида юзага келган. Масалан, туркманларда тотем асосида шаклланган “ак колонлу”, “кара колонлу” (яъни оқ қўйли ва қора қўйли), “теке” (така), турк уруғ-қабилаларида “ак сўуўрлў” (оқ сигирли), “кара отли” (қора отли), юрюк қабилаларида “сарў кечили” (сарик эчкили), “кара текели” (қора такали) каби уруғ номлари бор.[2,139]

Зоминда *туякаш*, *уяс* каби этнонимлар мавжуд бўлиб, улар ҳам тотем асосида юзага келган. Воҳада учрайдиган баъзи этнонимларнинг маъноларини кузатсак, уларга у ёки бу жонивор номи асос бўлганлиги маълум бўлади. Масалан, қадимий тилшунос олимлардан Абу Ҳаййон ал-Андалусий ва Жамолиддин Тусий асарларида “уяс” термини “пашша”, “чивин” деб изоҳланган. Тотем асосида уруғ номланиши қадимдан туркий ва мўғул халқлари орасида анъана ҳисобланган. Абулғозий Баҳодирхон ҳам “Шажараи тарокима” асарида Ўғузхоннинг неваралари, авлоди учун тотем ҳисобланган бургут, шунқор, укки, қарчиғай, турумтой, лочин, хумой, туйғун, қарға каби қуш номларини ҳам келтиради. [3,22-23]

Шундай қилиб маълум уруғ ва қабила учун тотем ҳисобланган жониворлар номи кейинчалик шу қабила ёки уруғ атамасига – этнонимга айланган.

Тамға ва белги асосида юзага келган этнонимлар. Кўпгина этнонимлар уруғ ёки аймоқ тамғаси номи билан аталган. Ҳар бир уруғ ёки қабиланинг ўз махсус тамғаси бўлган. Маҳмуд Қошғарий 22 ўғуз қабиласи ҳақида тўхталиб, шундай деган эди: “...уларнинг ҳар бирининг махсус белгилари, молларига хос тамғалари бордирким, уруғларни шу тамғаларига қараб айирадилар” [4,89]

Аждодларимиз молларини, отларини бошқалариникидан фарқ қилиш учун тамғалаб қўйишган. Кейинчалик ана шу тамға белгилари кўп ҳолларда мазкур этник гуруҳ учун ном бўлиб қолаверган. Зомин воҳасида учрайдиган **боймоқли**, **сирғали**, **болғали**, **сўлоқли** каби этнонимлар тамға белгиси асосида пайдо бўлган.

Ранг-сифат билдирувчи сўзлардан ясалган этнонимлар. Зоминда мавжуд бўлган **оқар**, **қорапчи (қора кипчок)**, **қорасийрақ** каби этнонимлар ранг билдирувчи сўзлар асосида юзага келган.

Текширишларимиз шуни кўрсатдики, топонимлар ва этнонимлар таркибидаги ранг билдирувчи сўзларнинг маънолари ўртасида маълум микдорда фарқ мавжуд. Шунинг учун ҳам биз фақат этнонимларгагина хос бўлган ранг ифодаловчи сўзлар ҳақида фикр юритамиз.

Н.А.Аристовнинг ёзишича этнонимни ифодаловчи сарик ранг шарқда подшоҳлар оиласига мансуб оқсуяк, юқори табақа кишиларига нисбатан қўлланилган.[5] Н.А.Баскаков эса “қирғиз” этнонимининг этимонини “қизил ўғизлар”, яъни жануб ўғизлари деб изоҳлайди.[6,92-93]

Лекин айрим олимларнинг фикрича, ранг билдирувчи сўзларнинг баъзилари ўз маъносида ишлатилади. Масалан, қораман “қорачдан келган одам” ёки “қора сочли киши”, юрюк қабилаларидан бири соч қорани, яъни

“қора сочли” кабилар шулар жумласидандир. Шунингдек, **сарик** этноними **сарў** сўзидан келиб чиққан. У половец, яъни қипчоқ этнонимининг калькаси ҳисобланади.

Тилшунос К.Шониёзов ҳам, *қора, қизил, кўк, сарик, оқ* каби этник номларнинг тасодифан юзага келмаганини айтиб, қуйидагиларни ёзади: “Қадим даврларда Олтой ва жанубий Сибирда яшаган туркий кабилалар шимол, жапуб, шарқ, ғарбни ранглар номи билан атаганлар. Қора ранг шимолни, қизил ранг жанубни, кўк ранг шарқни, оқ ранг ғарбни, сарик ранг марказни ифодалаган. Маълум бир қабила иттифоқида бўлган кишиларнинг томонларга қараб жойлашиши одат тусига кириб, вақт ўтиши билан томонларнинг номлари (ранг номлари) этноним бўлиб қолган” [7,145-146]

Демак, ҳозирги вақтда ранг билдирувчи сўзларнинг уруғ-қабила номи билан кўлланиши, яъни уруғ номи олдида сифат бўлиб келиши уларнинг ўтмишда дунё томонларига нисбатан олинган жойлар номини билдирганлигидан далолат беради.

Миқдор билдирувчи сўзларга асосланган этнонимлар. Этнонимларнинг пайдо бўлиш олимлардан яна бири этник гуруҳларни ташкил қилувчи кишиларнинг сон (миқдор) жиҳатидан фарқланишидир. Манбаларнинг хабар беришича, қадимда ўзининг миқдори катта ёки кичик гуруҳни ташкил қилиши, бошқа қавмлар орасида тутган ўрни ҳамда мавқеига эга бўлган қабила ва уруғлар ана шу хусусиятлари билан жамиятда катта роль ўйнаган. Шунинг учун этник номларнинг айримлари миқдор билдирувчи сўзлардан ташкил топган.

Зомин худудида мавжуд бўлган қуйидаги этнонимлар ана шундай ясалган : найман, парчаюз (парчажуз), бешюз (бетжюз), кирк, минг ва б. Масалан, манғит этноними мўғулча бўлиб, “миянгаад”, яъни минглар демақдир. [8,65]

Шундай қилиб этнонимлар ҳам маълум даражада ўзининг келиб чиқиш қонуниятлари ва мезонларига эга. Биз юқорида қайд этган этнонимларнинг деярли барчаси Зомин воҳасида топонимга айланган.

Адабиётлар рўйхати

1. Энциклопедик луғат . 2-том, – Т., 1990.
2. Еремеев Д. Е. К семантике тюрской этнонимии // Этнонимў, – М., 1970, – С.139.
3. Абулғозий Баходирхон. Шажараи тарокима. – Т., 1995, – Б. 22-23.
4. Девони луғотит турк. 1-том, – Б. 89.
5. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюрских племён и народностей и сведения об их численности // Живая старина, 1996.
6. Баскаков М.А. К вопросу о происхождение этноним киргиз. Этнография, 1964, №2, – С. 92-93.
7. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Т., 1990, – Б. 145-146.
8. Ишаев А. *Манғит* сўзининг этимологияси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1958, 2-сон, – Б. 65.

ТЕРМИН ЯРАТИШНИНГ БИР УСУЛИ ҲАҚИДА

С.Махмудова (ЎДСМИ)

Ўзбек тилшунослигида илмий терминларнинг юзага келиш сабаблари, атамалаш шарафига ҳар хил қарашлар бор. Албатта, аксарият ҳолларда умумбадий норма (меъёр, маром) га таяниш эътироф этилади. Бирок бу соҳада ҳам окказионаллик босқичини ўтайдиган ҳолатлар анчагина. Аслида фанга киритилган у ёки бу янгиликнинг, янги терминнинг ижодкори “ муаллифи” бўлади. Демакки, уларнинг тилга кириб келиши ҳам шахсий-ижодий, тасодифий, ғайриодатий, сунъий табиатга эга бўлиши аниқ. Шу ўринда чех тилшуноси К.Сохор эътирофи ўринли: чех тилидаги янги сўзларнинг 90 фоизи ғайриодатийлик, сунъийлик белгисига эга деганда ҳақли.

Рус атамашунос олимлари В.П.Даниленко ва В.М.Лейчикларнинг қарашлари ҳам эътиборга молик. В.П.Даниленконинг фикрича, илмий атамалар қайд этиш ва қўлланиш соҳаларида “яшайди”. Муайян терминни қайд этиш иккиламчи соҳа бўлиб, тил лугат мулкига ўтган атамалар учун хос. В. М . Лейчик эса, терминларнинг (1) яратилиши, (2) ишлатилиши (3) қайд этиш соҳаларни фарқлаш зарур деб кўрсатади.

Фан тилини, унинг махсус атамалари тизими эҳтиёжидан келиб чиқиб ясалган атамалар кўпинча “сунъий” бўлади. “Сўз терминга айлангандан сўнг мавжуд синонимия ва антонимия қаторидан чиқиб кетади”, ... маъноси эса сунъий равишда семантик тараққиётдан, ўзгаришлардан тўхтатилган бўлади”, “ ясама терминларнинг илк маънолари (“ички формалари”) аниқ англашилиб туради”.

Фан ва техникада келиб чиқиши лотинча ёки юнонча сўз, ўзак морфема, аффикс ва префиксларнинг “терминоэлементлар” мақомида ишлатилиши кўзга ташланади. Хилма-хил атамалар, чунончи, В. Флуднинг кўрсатишича, XX асрнинг 70-йилларида инглиз тилида 1150 та, Д. Хелларнинг ҳисобича 1129 та, Н.В. Юшмановнинг таъкидлашича, рус тилида 1100 та мана шу атама ясовчи бегона тил элементлари қўлланган экан.

Мутахассисларнинг ҳисобича, рус, инглиз, француз тилларидаги неологизмларнинг 50% дан 80% гачасини айна мана шу унсурлар асосида ясалган, сунъийлик, ғайриодатийлик сифати билан фахмланадиган терминлар ташкил этади.

Жуда кўп тиллар терминологиясида авиа-, аэро-, гидро-, космо-, био-, теле-, нео-, супер-, интер- сингари байналмилаллашган, агглютинатив морфема вазифасини бажарувчи воситалардан кенг фойдаланишади ва гибрид-окказионал ясалмалар ҳосил қилади. Бундай телескопик яшалишлар ўзбек тилида ҳам йўқ эмас. Масалан, *авиценит*, *берунит*, *аширит*, *мавлянавит*, *туронит*, *ферганит*, *ҳамрабоевит*, *шокировит*, *қурбонсин* ва ш.к. Сунъий терминлар тизимининг яратилиши “сохта морфемаларни” ҳам юзага келтиради. Яна қиёсланг: далапон (гербицид), ўзбелон, камилон, адионг, туркистанус(дори номи); камалин, камарол, кавраксин, шаширолг шаширин... Англашилшича, Ўзбекистонда ўзбек олимлари яратган қанфитларга ўзбекча ном қўйиш, бунда тилдаги аналогия қонуният асосида ноодатий бирикувлар йўли билан окказионал ясалмалар ҳосил қилиш мақсадида

мувофик. Тилшунос олим А.А. Флоренский термин илм-фан тараққиётидаги юксалишларни қайд этувчи лисоний аломат. Бу илм-фаннинг, тафаккурнинг, маданиятнинг қайси миллатга, ҳудудга дахлдорлигини кўрсатувчи ва шу ҳақида маълумотни сакловчи чегарадир деганда ҳақли.

А.А.Реформатский “Терминология-эта служанка двух господ-язўка и логики” деганда атамаларнинг илмий билимлар тизимидаги тушунчалар чегарасинигина эмас, миллий тил луғатида дахлдорлик сифатини ҳам назарда тутган бўлса керак. “Муслимка” атамаси бунга мисол бўлади. 1937 йилда яратилган буғдой навининг бу номи нафақат термин, балки унинг яратувчиси-ўзбек аёли Муслима Бегимкулованинг фаолияти, умуман, Ўзбекистон, ўзбек халқи ҳақида ҳам маълумот беради.

Шундай экан, ноодатий йўсинда ясалган илмий терминларнинг вужудга келиши жараёнларини кузатиб, тадқиқ қилиш ва уларга хос қонуниятларни аниқлаш нафақат ўзбек тилининг, балки ўзбек миллатига хос фикрлаш тарзининг ўзига хос томонларини, ўзбек олимларининг илм-фан ривожига кўшаётган ҳиссаларини эътироф этишдир. Зеро, фан мутахассисларининг ўзлари ҳам атама-термин ясалишининг бу усулидан фойдаланишлари лозим. Таъкидланганидек, бу хил гибридинг терминология атамалар Ўзбекистоннинг, ўзбек халқининг, ўзбек олимларининг фанга кўшган ҳиссаларидан огоҳ этувчи, миллий-маънавий юксалишдан гувоҳлик берувчи муҳим лисоний далилдир.

Бу хил ноодатий ясалмалардан бадиий услубда турли жанрларда кенг фойдаланилади. Айниқса, сатирик ва юмористик жанр усталари ижод қилган индивидуал-оказионал ясалмалар муаллиф илгари сураётган гоёни очишда, у ёки бу қаҳрамон нутқини индивидуаллаштиришда, қолаверса, ижобий маънодаги бадиийликка хизмат қилади: ҳамдамит (А. Мухтор), хаёлхона (М. Шайхзода), болазор (Ш. Раҳмон), “аширқония” замбуруғи (С. Нуров), кулғускоп, кулгидром, култимичин, миниатюракардин, танқидамин, фельетонимицин (“Муштум” журнали). Яна қиёсланг: “динозавр” (инглиз Ричард Оуэн киритган)- “Фарғонадинозавр”, “Тошкентзавр”, “Оролзавр”, “Ҳисорзавр”, “туркманозаврус”, “хўжапилозаврус”, “ҳисоразавруслар” (Фан ва турмуш”).

Яна шуни таъкидлаш керакки, сўз яшаш ва аташ (номинация) тушунчалари қанчалик яқин ва ўзаро алоқадор бўлмасин, ўзига хос фарқли жиҳатларга эга. Аввало, сўз ясалиши таҳлилида сўздан тушунчага ва аксинча ономасиологик таҳлилда тушунчадан сўзга деган фикр назарда тутилади. Термин маъноси таърифдан, тасвирдан, синтактик тузилмалар мазмунидан келиб чиқади. Оказионал ясалишларда айни мана шу хусусият матнда ифодаланган бўлади. Илм-фанга оид атамаларнинг “махсус лексика” номи билан гуруҳланиши ҳам шу мақсадга асосланади. Шундай экан, термин яшаш жараёни умумий (объектив, одатий) ва шахсий (субъектив, ижодий) жиҳатларга эга бўлган ҳодиса.

Гибрид ясалма атамаларнинг таркибий қисмлари одатдаги морфемалар эмас, балки атама ясовчи унсурлар (формантлар)холос. Масалан, ўзбе- ва- лон, фарғона- ва -троп бир бутунликдагина аниқ мазмунга эга бўлади. Улар ясовчи асос, ясовчи қўшимча ҳам бўла олмайди. Бундай терминларнинг манتيқий ва

морфем таркибланиши ўзгачалиги билан фаркланади. Худди мана шу хусусияти билан одатдаги узул ясалишлардан фарқ қилади.

Гибрид атамалар этимологияси ҳам ҳақиқий морфологик этимология бўла олмайди. Буни ўзбекча сўзлардан ясалган тухматология, гурбатология, хасадология, гапология каби окказионализмлар мисолида кўриш мумкин.

Қизиқ бир мисол; антибиотик-“хаётга, тирикликка зид” дегани, ҳолбуки, бу сўз бутунлай бошқа мақсадда қўлланади. Яна киёсланг; антижиян, антимиен, антирасм, антимеханизатор (“эмас” маъносида ишлатилган); антикўрималин, антитепакалин (“зид” деган маънони англаган). Демак, атаманинг-гибрид ясалманинг луғавий маъноси унинг асл “ички формаси” билан бевосита боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин.

Адабиётлар рўйхати

14. Русский язык и советское общество. Лексика., –М., 1960, – С. 160.
15. Даниленко.В.П. Русская терминология, опут лингвистического описания, – М. 1977.
16. Усмонов.С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. –Т.: Ўқитувчи, 1968, – Б. 8-10.
17. Ақобиров.С.Ф. Тил ва терминология. – Т; 1968, Б.33.
18. Юшманов.М.Н. Элементы международной терминологии. Словарь-справочник. М., Наука, 1968, – С. 3-4.
19. Лейчик.В.М. Новое о терминах. “Вопросы языкознания”, 1983, №5.
20. Муслима оланинг Муслимкасиғ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1984, 26 октябрь сони.

ЗООФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР ОРАСИДАГИ СЕМАНТИК МУНОСАБАТЛАР

Д.Раджабова (ЎзДЖТУ)

Зоонимик компонентли фразеологик бирликларнинг таркибидаги сўзлар ўртасида гипонимик ҳамда бошқа семантик алоқалар мавжуд. Масалан, улар таркибидаги отларнинг жинсидаги фарқлар ҳам бутун бошли зоонимик компонентли фразеологик бирликнинг маъносига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиши мумкин.

Жинс-тур муносабати сўз бирикмаси ёрдамида ифодаланса, тур номини ифодалаб келган номинатив бирликлар нутқнинг маъсули бўлиб, улар тил қурилишида мустақил ўринга эгадир. Улар тилнинг лексик-семантик тизимида жинс белгисининг номини, ҳамда тур белгисининг номини ифодалаб келади, яъни номинатив вазифа бажаради: white bear, white monkey, yellow dog, blind cat, old cat, dull dog, nervous cat, lame dog, quiet lamb, greedy wolf, agile monkey, proud peacock, dumb fish, tired dog, etc.

Бу ўринда алоҳида айтиб ўтиш керакки, тилдаги ҳар бир сўз бирикмаси шу тилдаги мустақил луғавий бирликларнинг умумий миқдоридан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам ҳар бир мавзу қаторидан мустақил луғавий бирикма сўз бирикмаси номинатив бирик сифатида ўз ўрнини ташвиқ қилади. Тилнинг

лексик-семантик тизимида у ёки бу денотат номининг алоҳида луғавий бирликлар ёрдамида ифодаланиши шу халқнинг ҳаёти, турмуш тарзи, қишлоқ ҳўжалиги, урф-одати психологиясида қандай аҳамиятга эга эканлиги билан белгиланади.

Инглиз тилининг луғат қатламида kangaroo, panda, grizzli, hippopotamus, giraffe, colibri ва шу каби сўзларнинг инглизча ифодасини излаш бефойдадир. Чунки мазкур сўзларни ифодалаб келган денотатлар инглиз (Буюк Британиядаги инглизлар назарда тутилмоқда) халқининг ҳаёти, маданияти ва турмуш тарзида ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Шунинг учун ҳам инглиз тили бу сўзларнинг соф инглизча ифодасига ҳеч қандай эҳтиёж сезмайди.

Айни бир халқнинг ижтимоий ҳаёти ва турмуш тарзини, маданий савиясини ўрганишда шу халқ тилидаги луғавий бирликларни, мазкур халқ тилининг луғат қатламини, хусусан, фразеологизмларини чуқур ўрганиш катта аҳамиятга эга.

Умумистеъмолдаги зоонимларни ЗКФБнинг таркибий қисми сифатида ўрганиш ва уларни лексик-семантик алоқа нуқтаи назаридан изоҳлаш натижасида бу тусдаги зоонимлар орасида семантик алоқаларни ўрганиш ва бу алоқаларнинг чегарасини аниқлаш билан бир қаторда, бундай зоонимларни когнитив тилшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, таржима луғатларда «от» маъносини билдирувчи фақат бир сўз – «horse» берилади, аммо инглиз тилидаги бу сўзнинг синонимлари, аниқроғи, «horse» сўзи билан гипо-гиперономик муносабатни ҳосил қилган сўзлар кўпинча луғатлардан жой олмайди. Чунончи, «horse» – бу тушунчани ифодаловчи от, умумий, нейтрал, инвариант сўз сифатида келса, gelding сўзи эркак от, ёки айғир маъносини билдиради; stallon – эса тойчоқ, қулун маъносини беради, mare – урғочи от, байтал. Демак, умумистеъмолдаги зоонимлар орасидаги гипо-гиперономик ҳамда турли типдаги бошқа семантик алоқаларни ўрганиш зоонимларнинг фразеологик бирлик таркибидаги иштироки ва кўчма фразеологик маънолари ўртасидаги фарқни белгилаб бериш учун жуда муҳимдир.

Бундай лексик парадигма элементлари ўртасидаги маъно муносабатларини ўрганиш, уларни алоҳида микротизимларга ажратиш асосида талқин қилиш инглиз тили луғат таркибини яхлит бир тизим сифатида ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Зоонимик компонентли фразеологик бирлик. таркибида ишлатилган зоопарадигмалар орасида гипо-гиперономик алоқаларни ҳамда семантик алоқанинг бошқа турларини ўрганишда уларнинг турларини аниқлаш жуда ҳам зарурдир. Зоонимларни таркибига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- 1) содда – бир сўз шаклидаги зоонимлар: dog, cat, mouse, rat;
- 2) мураккаб зоонимлар, яъни кўшма сўз типдаги зоонимлар: starfish, swordfish, rattlesnake, hippopotamus, peacock;
- 3) таркибли сўз бирикмаси типдаги зоонимлар: polar bear, white monkey, old fox, lame-dog.

Зоонимик компонентли фразеологик бирликлар таркибига кирувчи сўз бирикмаси тусидаги зоонимлар ўзининг таркибига кўра мураккаб зоонимлар

бўлиб, бу типдаги хайвон номларининг айримлари фразеологик бирлик таркибида ишлатилишидан ташқари, илмий атамалар сирасига ҳам киради. Масалан: polar bear, grizzly bear.

Инглиз тилидаги зоонимик компонентли фразеологик бирликлар таркибига кирувчи зоонимларнинг катта қисмини асосан биринчи гуруҳ зоонимлари ташкил қилади. Содда сўз шаклидаги зоонимлар тилда турли аниқловчи сўзлар бириккан ҳолда ҳар хил маъноларни ифодалашда кенг ишлатилади. Сўзнинг структураси жиҳатидан соддалиги унинг функционал жиҳатдан фаол бўлишини ва валентлик жиҳатидан бирикиш қобилияти кўп бўлишини таъминлайди ва ундаги экспрессивлик янги зоонимик компонентли фразеологик бирликларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Инглиз тилидаги зоонимик компонентли фразеологик бирликлар таркибидаги зоонимларни чуқур ўрганиш натижасида, айтиб ўтиш мумкин, мансуб хайвон турларининг номларини ифодаловчи сўзлар хайвонларнинг ранг-тусидаги турли-туманлик, ҳар хил жисмоний белгилари, ёши ва ўсиш даражасидаги фарқи, етилган ҳамда етилмаганлиги, жинси ҳамда бошқа турли хусусиятларини ҳам англатади ва махсус лексик парадигмаларни ҳосил қилади.

Адабиётлар рўйхати

1. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах, “Санзор” 2006. – Б.15.
2. Никитин М.Б. Лексическое значение слова. М., “Вўсшая школа” 1883. – С. 40-41.

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИДА МАЪНОДОШ СЎЗЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШ ҚЎЛАМИ

У.Худойназарова (ГулДУ)

Узоқ тарихий тараққиётнинг маҳсули бўлган маънодош сўзлар кишиларнинг сўз маъноларини ҳар томонлама тўлароқ, мукамал очишга уринишидан, хусусан, киши тафаккурининг тараққиёти билан вужудга келади. Бадий матнда синонимларнинг стилистик томондан ҳам аҳамияти каттадир. Маънодош сўзларнинг гапда қўлланилиши кўп ва мураккаб маъноларни аниқ, равшан баён этишга, фикрдаги муҳим томонларни англаб етишга, фикрни тушунарли бўлишига имкон беради, нутқ маданиятини ўстиради. Айтишимиз мумкинки, мазкур сўзлар тилнинг қанчалик бой ва хилма-хил сўз кўринишларига эга эканлигини кўрсатувчи белги ҳисобланади. Мазкур белгилар эса ҳар қандай бадий матнга жило ва кўрк бахш этади.

Маълумки, синонимия муносабати тилда кўп учрайдиган универсал ҳодиса бўлиши билан бирга, у бутун лугат таркибини қоплайдиган категория эмас[2]. Мазкур фикрдан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, бадий матнда контекст талаби билан ўзаро маънодош бўлмаган сўзлар синонимик муносабатга киришади, бу жараён эса контекстуал синонимия ҳодисасини вужудга келтиради. Тилшунос Х.Шамсиддинов таъбири билан айтганда, функционал-семантик синонимлар достондаги сўзларнинг ранг-баранг товланишини таъминлайди, такрорий ҳолатлардан фойдаланиш қўламини камайтиради[3].

Синонимларнинг семантик таркибида номловчи маънодан ташқари ифода семаси(коннотатив белги) ҳам бўлиши таъкидланади. Бундай белгилар синоним сўзларнинг ҳар бирида ўзига хос бошқасидан фарқли хусусиятларни намоён этади. Мазкур фарқли белгилар эса тилда ҳар бир сўз ўз қўлланиш ўрнига эга эканлигини далилловчи исботдир. “Алпомиш” дostonида маънодош сўзларнинг юқоридаги жиҳатларидан ўринли ва унумли фойдаланилган, бу эса дostonнинг бадий салоҳиятини юксак баҳолашимизга бир кичик факт сифатида келтиришимизга сабаб бўлади. Чунки маънодош сўзлар умум-бирлаштирувчи маъно асосида бир синонимик қатордан жой олса, фарқли белги-хусусиятлари орқали бадийга хизмат қилади. Маънодошлик қаторида фарқловчи белгилар канча кўп ва катта бўлса, қатор таркибидаги бирликларнинг ёнма-ён келиши шунчалик бадий қимматга эгадир.

Тупроклар *чангйиди, тўзанг бўлади* (Б.157).

Бойсарига энди *ганни жўнатди*,

Бойсарига энди *хабар борибди* (Б.162).

Айрим синонимик қатордаги маънодош сўзларни келтириш асосида сўзларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги маълумотга ҳам эга бўламиз.

Кайкубоднинг жамолини кўради,

Кўрган вақтда бу *ишқибоз бўлади* (Б.296).

Ушбу мисолда “ошиқ бўлмоқ” кўшма феъли ўрнига “ишқибоз бўлмоқ” кўшма феъли ишлатилган, мазкур феъл “ошиқ бўлмоқ” феълига нисбатан айрим фарқли белгиларга эга бўлган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида мазкур феъл бирор-бир ўйин ёки воқеа-ҳодисага нисбатан қўлланилади, лекин дoston матнида инсонга нисбатан ишлатилган. “Ошиқ” ва “ишқибоз” сўзларини таҳлил қилсак, сўзларнинг ўзаги “ишқ” сўзидан келиб чиққанлигига гувоҳ бўламиз. Биринчи сўз араб тилига хос бўлиб, иккинчи сўзнинг ўзаги араб тилига мансуб сўз ҳисобланади, аммо кўшимча форс-тожик тилидан ўзлашганлиги маълумдир. Бу вазиятда “ишқибоз” сўзи диахрон планда асос ва кўшимчага ажралиш ҳолати кузатилади.

Ўзбек тилида маънодош сўзлар жуда кўп бўлиб, улар бир-биридан ё маъно оттенкасида, ё услубда қисман фарқланади. Умумхалқ тили вакиллари маънодош сўзларнинг умумий ва хусусий томонларини назарий жиҳатдан унчалик билмаса-да, амалий жиҳатдан яхши тушунади ва ўз нутқида улардан ўринли фойдаланади. “Алпомиш” дostonига умумхалқ тилининг нутқ кўрки бўлган бу хусусияти ҳам моҳирона сингдирилган. Дostonда келтирилган ҳар бир сўз қайсидир жиҳатлари билан бадий асарнинг салмоғини янада оширишга хизмат қилган.

“Алпомиш” дostonида синоним сўзларнинг қўлланилиш даражасига кўра айрим фарқли жиҳатларни учратишимиз мумкин. Масалан, *бошқа, ўзга, бўлак* синоним сўзлардан дostonда *бўлак* сўзи *ўзга* сўзига нисбатан кенг қўлланган бўлса, *ўзга* сўзининг *бошқа* сўзига нисбатан қўлланилиш даражаси юқоридир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу ҳолатнинг аксини кузатамиз.

Ўз элимда сиғинди бўп юргунча,

Бўлак юртда кун ўтказиб бўлмайми?! (Б.20)

Аллларнинг сардори Қоражон номдор,

Бўлакнинг зўрлиги бу ерда бекор (Б.114).

Шунингдек, ўзбек тилида *олдинги, аввалги, илгариги, қадимги, бурунги* синоним сўзлар бир синонимик қаторни ташкил этади, лекин ҳар бир маънодош сўз ўз қўлланилиш ўрнига эга: яқин ўтмишга *олдинги, аввалги* сўзлари оид бўлса, узоқ ўтмишга *қадимги, бурунги, илгариги* сўзлари оиддир. “Алпомиш” дostonида юқоридаги синоним сўзларнинг қўлланилишида айрим фарқли жиҳатларини кузатишимиз мумкин, умуман, бундай ҳолатларни дoston матнида кўп учратишимиз мумкин.

Тўйдаги катгалар *илгаридай* иззат қилиб, *қадимгидай* отини ушламади (Б.12).

Кулларга билдирма, тўғри юр, деди,
Нима бўлса, *бурунгидай* бўл, деди (Б.248).

Шунингдек, *қадимги, кўҳна* сўзлари дostonнинг айрим ўринларида *қадрдон* сўзи билан ҳам синонимик қаторни ҳосил қилади.

Шу вақти Бойчиборни миниб юрган *қадимги* Култой йўлиқди (Б.378).

Ултонбекнинг айтган сўзин биласан,
Кўҳна беклар, баринг хизмат қиласан (Б.359).

“Алпомиш” дostonидан олинган мазкур парчада қайта номлашнинг субъектив омили юзага чиққан. Субъектив омил ифода эҳтиёжини қондиришга хизмат қилиб, нутқ объектига сўзловчининг муносабатини акс эттиришга қаратилган бўлади.

Кўринадики, “Алпомиш” дostonининг насрий ва назмий тузилишда ҳозирги ўзбек адабий тили мезонларининг шаклланиши ва такомиллашишига самарали ҳисса қўшган жиҳатлари беқиёсдир. Биргина маънодош сўзларнинг таҳлилини олиб қарайдиган бўлсак ҳам, халқнинг сўз бойлиги нақадар юксак эканига гувоҳ бўламиз. Бу эса тилимизнинг имкониятлари чексиз эканлигидан далолат беради. Мулоҳазамизнинг исботи сифатида тилшунос Н.Маҳмудовнинг қуйидаги фикрларига мурожаат этамиз: “Тилимиз имкониятлари бениҳоя бой ва беқиёс даражада гўзалдир. Мумтоз ва бугунги адабий асарларни ўқир эканмиз, халқ оғзаки ижоди намуналари билан танишар эканмиз ёки турли сўз ўйинларини, ўткир, нозик аскияларни тингларканмиз, тилимизнинг турфа товланишларидан, гўзаллигидан астойдил лаззатланамиз, беҳад завқланамиз”[1].

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Алпомиш” дostonида қўлланган сўзларни лингвопoетик жиҳатдан таҳлил қилиш орқали ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланган айрим сўзларнинг келиб чиқиш моҳиятини очиб бериш имконига эга бўламиз.

Адабиётлар рўйхати

1. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Т.: Фан, 1981. – Б.3.
2. Ҳақимова М. Семасиология. – Т., 2008. – Б.76.
3. Шамсидинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-смагтик синонимлар. Филол. фанлари д-ри... дисс. – Т., 1999. – Б.33.

МОРФОЛОГИЯ ВА СИНТАКСИС

ОТНИНГ МАНТИКИЙ-СЕМАНТИК ВАЛЕНТЛИКЛАРИ

М.Миртожиев (ЎзМУ), С.Мухамедова (ТДПУ)

От туркумига мансуб сўзлар гап кесими ёки аниқловчили бирикманинг аниқланмиши вазифасида келиб, мантикий-семантик валентликларини коммуникацияга киритади. Унинг мантикий-семантик валентликлари ўрин, восита, белги ва микдор валентликлари билан юзага чиқади. Уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхтаيمиз.

Ўрин валентлиги. Отнинг ўрин валентлиги унинг мантикий-семантик валентликларидан биридир. Бу валентлик актанги от кесим билан умумий классемага эга бўлмайди. У от кесим билан семантик мантиқига кўра алоқага киришади. Чунончи, фалсафий қонуниятга кўра ҳамма нарса ҳаракат ва ҳолат маълум макон ва замонда мавжуддир (1,77). Маълум субъектнинг ҳаракат ва ҳолати маълум бир маконда содир бўлади. Унинг мавжудлиги ва ҳолати ҳам шу маконнинг ўзидагина ҳаётдир. Яъни макон субъектнинг ҳаракат ва ҳолатини ўзида акс эттиради (2,86). Шу жиҳатдан субъект ва унинг ҳаракат ва ҳолати билан макони ўртасида диалектик боғлиқлик бор (2, 86). Шунга кўра ҳар қандай семантикага эга от кесим вазифасида келиб, ўрин валентлигини воқелантириши мумкин. Воқеланган ўрин валентлиги актанги деярли ўрин келишиги билан шаклланганлиги кузатилади. Масалан: *Ёш-яланнинг чеккасида бинафша (С.Аҳмад)*. Бу гапдаги *бинафша* оти кесим вазифасида қўлланиб, ўрин валентлиги *чеккасида* отида воқеланган. У гапда ўрин ҳоли вазифасини ўтаган. От кесим билан ўрин актанги семемалари ўзаро умумий семага, яъни классемага эга эмас, лекин бинафша маълум бир жойдагина, ёш-яланнинг чеккасида макон топган. Шу макон унинг ўрнидир. Бу ўрин гапдаги *чеккасида* отида ифодаланган. У ўрин келишиги билан шаклланган. *Бинафша* оти билан унинг ўрин валенти актанги ўртасида семантик алоқа фақат мантиқандир.

От кесим ўрин валентини маълум сўзда воқелантирар экан, бу сўз ҳамма вақт ҳам от туркумига мансуб бўлавермайди. У ўрин равиши бўлиши ҳам мумкин. Лекин у ҳам отлашган ҳолда ўрин келишиги билан шаклланганлиги кузатилади. Масалан: *Ҳамма ёқда гул, майса (С.Аҳмад)*. Бу гапдаги *гул, майса* отлари кесим вазифасида қўлланган. Уларнинг ўрин валенти ўрин равишига мансуб *ҳамма ёқ* сўзида воқеланган. Бу ўрин равиши отлашган ҳолда ўрин келишиги билан шаклланган. У ўрин ҳоли вазифасини ўтаган. Бу гапда ҳам кесим билан ўрин ҳоли фақат синтактик боғли бўлиб, семемалари ўзаро умумий семага эга эмас, улар мантикий боғланиб келган.

От кесимнинг ўрин валентлиги актанги гапда эга вазифасида воқеланиши ҳам мумкин. Бунда гап ўрин ҳақидаги янгиликни беришга қаратилган бўлади. Ақтуал бўлақанишга кўра тема ўрин актангида, рема кесимда қайд этилади. Масалан: *Мусофирхона бир зарурат қундан тушиладиган жой (Шухрат)*. Бу гапдаги от туркумига мансуб *жой* сўзи кесим вазифасида қўлланиб, унинг ўрин валенти *мусофирхона* отида воқеланган. У эга вазифасида келган. От

кесим билан ўрин актанги семемалари ўзаро умумий семага, яъни классемага эга эмас. Лекин жой мавжуд бўлган макон мусофирхонадир. Гапдаги маълум *мусофирхона* ҳақидаги янгилик – рема *жой* кесимида қайд этилган.

Восита валентлиги. От туркумига мансуб сўзларнинг восита валентлиги, феълларнинг восита валентлигига ўхшаб лексик-семантик эмас, балки мантикий-семантикдир. Феъллар ўз восита валенти актанги билан умумий семага эга бўлган семемали эканлиги ҳолда, от туркумига мансуб сўзлар семемаси ўз восита валенти актанги семемаси билан умумий семага эга эмас. У, от ўз актанги агенс билан лексик-семантик боғлиқликка эга бўлар экан, булар орасида боғланиш воситаси сифатида хизмат қилади. Тўғрироғи, отнинг агенс актанги билан восита актанги семемалари умумий семага эга бўлиб, яъни семантик алоқада бўлгани ҳолда, от ўз агенс актанги билан семантик боғланишида орада туради. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, отнинг восита валенти воқеланган гапда, шубҳасиз, унинг агенс валенти ҳам воқеланган бўлади. Яъни отларнинг восита валенти актанги уларнинг агенс валенти актанги билан йўлдош ҳолатда эмас, балки унга йўлдош ҳолатда, гапда воситали тўлдирувчи вазифасида воқеланади. У ҳамма вақт билан кўмакчисини олиб шаклланади. Масалан: *Деҳқонлар бўлса тоқатсизлик билан баҳорга интизор* (Ойбек). Бу гапдаги *интизор* оти кесим вазифасида қўлланган. Унинг восита валенти воситали тўлдирувчи вазифасидаги *тоқатсизлик* сўзида воқеланган. У билан кўмакчисини олиб шаклланган ва шу кўмакчи воситасида кесим билан грамматик боғланган. *Интизор* отининг агенс валенти эга вазифасидаги *деҳқонлар* сўзида воқеланган.

Белги валентлиги. От кесимларнинг белги валентлиги ҳам мантикий-семантик валентлик ҳисобланади. Отлар белги валентлиги актанги билан умумлаштирувчи, яъни классемага эга бўлмайди. Аммо объектив борлиқнинг ҳаммаси ўз белгиларига эга бўлади ва белгилар объектив борлиқдаги нимагадир мансуб эканлиги ҳолда, ундан ташқарида ўзича ҳаёт эмас (3, 27). Белги сезги аъзолари билан ҳис қилинадиган нарсаси, яъни предмет, воқеа, ҳолат кабиларнинг хусусияти, мазаси, акустикаси, иси, таъми ва ҳ.л.лари ҳақидаги ифодадир (4,99). Бошқача қилиб айтганда, предмет, воқеа ва ҳолатлар от туркумига оид сўзда ифода топиб, у ҳақдаги аниқловчилик вазифасини белги актанги ўтайди (5). От гапда эга, тўлдирувчи, ҳол ва ҳатто кесим вазифасини ўтайди. Белги актанги уларнинг ҳар бирини ҳам аниқлаш хусусиятига эга. Шу мантиққа кўра от, гап таркибида қандай синтактик вазифа: эга, тўлдирувчи, ҳол, кесим вазифасини бажаришидан қатъий назар, белги валентлигига эга бўлиши ва уни воқелантириши ҳам мумкин. Отлар гапда кесим вазифасида қўлланар экан, унинг ҳам белги валентлиги мавжуд. От кесимларнинг бу валентлиги унинг аниқловчиси вазифасида воқеланади ва деярли улар олдида қўлланади. Масалан: *Отанинг билгани яхши дуодир* (Ғ.Ғулом). Бу гапдаги от кесим *дуо* сўзида ифодаланган бўлиб, унинг белги валентлиги актанги аниқловчи вазифасида воқеланган *яхши* сўзидир. Қуйидаги гапда ўрин холи вазифасидаги от белги валентлигини воқелантирган. У ўрин холининг аниқловчиси вазифасидаги *каталак* сўзида ифодаланган: *Бизнинг Говқуш маҳалла каталак ҳовлилардан иборат* (Ойбек). Бу гапдаги *иборат* оти кесим

вазифасида келиб, у ўрин ҳоли вазифасидаги ҳовлилардан сўзини бошқариб келган. Унинг белги валенти шу сўздан олдин берилган аниқловчи ваифасидаги *каталак* сўзида воқеланган. От эга вазифасида ҳам қўлланиб, ўз белги валентини аниқловчи вазифасида ҳам воқелантириши кузатилади. Масалан: *Кўркам лолалар ҳамма ёқда* (Ойбек). Бу гапдаги *лола* сўзи гап эгаси вазифасида қўлланган. Унинг белги валенти ҳам шу эганинг аниқловчиси вазифасида воқеланган. У *кўркам* сўзида ифодаланган. Бу гапларнинг ҳаммасида ҳам от туркумида ифодаланган сўзлар ўз белги актантлари билан семантик мантик асосида алоқага эга. От туркумига мансуб сўз кесим вазифасида қўлланганда, унинг белги валенти баъзан бирикмада ифодаланган аниқловчида воқеланиши ҳам мумкин. Масалан, *Бостирмали кенг далонда оти чиқарилган извош* (С.Аҳмад). Бу гапдаги *извош* сўзи кесим вазифасида қўлланган. Унинг белги валенти бирикмада ифодаланган *оти чиқарилган* аниқловчисида воқеланган. Яна шу гапда ўрин ҳоли вазифасидаги *далонда* оти ҳам бўлиб, унинг белги валенти *бостирмали кенг* аниқловчисида воқеланган. Улар бирикмадан иборат эмас, балки икки сўз, аммо мустақил аниқловчилардир, яъни уюшмаган аниқловчилардир. Бу ўринда ўрин ҳоли вазифасидаги отнинг белги валенти уюшмаган аниқловчида воқеланди, деб қаралади. Мазкур отлар ҳам ўз белги актанти билан семантик мантиқига кўра ўзаро алоқадордир.

Микдор валентлиги. От туркумига мансуб сўзлар, гапнинг қайси бўлагига тегишли бўлишидан катъи назар, микдор валентлигига эга. Отларнинг бу валентлиги шу жиҳати билан белги валентлигига жуда яқин туради. Ҳатто бу валентликнинг бирор гап бўлаги аниқловчиси вазифасида воқеланиши билан ҳам белги валентлигига ўхшайди. Масалан: *Иккита газниқоб қозиқда* (С. Аҳмад). Бу гапдаги *газниқоб* оти гап эгаси вазифасида қўлланган. Унинг микдор валенти бўлган *иккита* сўзи аниқловчи вазифасида воқеланган. От гапнинг қандай бўлаги вазифасида қўлланса ҳам, унинг микдор валенти, худди белги валентигагага ўхшаб, шу бўлакнинг аниқловчиси вазифасида воқеланаверади. Шунинг назарда тутиб, отларнинг микдор валенти ҳақида ортиқча тўхтамаймиз.

Кўринадики, отларнинг мантикий-семантик валентлигига мансуб микдор валентлиги шу отнинг аниқловчиси вазифасида воқеланади. У факультативдир. Демак, от туркумига мансуб сўзлар мантикий-семантик валентлик доирасида коммуникацияга киришиб, унга ўрин, восита, белги ва микдор валентликлари хосдир. Улардан ўрин валентлиги ўрин ҳоли ва эга вазифасида, восита валентлиги воситали тўлдирувчи вазифасида, белги ва микдор валентликлари аниқловчи вазифасида воқеланади. Бу валентликларнинг ҳаммаси ҳам факультативдир.

Адабиётлар:

- 1.Раҳимов И. Фалсафа. – Т.: Университет, 1998.
- 2.Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феълларининг облигатор валентликлари. –Т.:Фан, 1989.
- 3.Виноградов Н.С., Кузьмин А.Ф. Логика. – Минск: Изд.БГУ, 1974.
- 4.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. / З. М. Маъруфов таҳр. ост. – М.: Рус тили, 1981.

5. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. – М.,-Л.:Наука, 1948, – С.81;

6. Маъруфов З. Сифат // Ҳозирги замон ўзбек тили /Ф. Камол таҳр. ост. – Т.: Фан, 1957, – Б. 343.;

7. Содикова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. – Т.: Фан, 1974. – Б.11.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ СЎЗ ЯСАЛИШИ ТИЗИМИГА ДОИР ТАЛҚИНЛАР

Ё.Тожиёв(ЎЗМУ)

Н. Алаутдинова(ЎЗМУ)

Сўз ясалишининг тилнинг лексикология, морфология (грамматика сатҳлари билдан боғлиқлиги, шу билан бирга, унинг тилшуносликнинг алоҳида соҳаси (алоҳида сатҳ) эканлиги масаласи ўзбек тилшунослигида аслида ХХ асрнинг 50-йиллардаёқ ўзининг тўғри ечимини топган бўлса ҳам, бироқ бу ечимнинг аниқ баёнлари 70-йилларга келибгина баралла айтилади: «Демак, сўз ясалишининг ўз объекти бор, бунда грамматика ва лексика соҳалари билан умумийлик томонлари ҳам бор. Сўз яшашнинг морфология ёки лексикологияга киритилиши унинг бир томонинигина ўз ичига олади». Эҳтимолки, бу фикр синчков рус ва бошқа европа тилшуносларининг эътиборини тортган бўлиб, ўзбек тилшунослари бунга бепарвогина, менсимайгина қараб ўтиб кетганлар. Шу бир жумладаги «сўз ясалишининг ўз объекти бор» сўз ясалишининг морфология ва лексикологияга киритилиши унинг бир томонинигина (қарангки, - гина юкламаси ишлатилган – Ё.Т.) ўз ичига олади» гапларининг бутун моҳиятини рус олимлари англаб, ҳис қилиб бўлган, шу икки гап (фикр) замирида умуман тилшуносликнинг энг мураккаб, энг муҳим, деярли аксарият тилшуносларнинг диққатини тортган, уларни кўп йиллар қийнаб келган жиддий илмий муаммоси ўз ечимини топганлиги ана шу олимларни ҳайратга солгандир. Чунки, 70-йилларга келиб рус тилшунослигида яратилган жиддий илмий грамматика рус тилининг сўз ясалиш тизими тилшуносликнинг ўз алоҳида текшириш объектига эга бўлган, шу билан бирга ҳам грамматика, ҳам лексикология билан узвий алоқадор бўлган алоҳида соҳаси сифатида берилди. Яъни, А.Фуломов томонидан «Это самостоятельная дисциплина» (сўз ясалишига нисбатан) тарзида айтилган фикр 1955-йилда рус тилида баён қилинган бўлса, ундан роса, 15 йил ўтгач, рус тилшунослигида «сўз ясалиши» алоҳида сатҳ сифатида асосли равишда ў ифодасини топди.

Ўзбек тилшунослигида, ўзбек олимнинг «Сўз ясалишининг ўз объекти «бор» деган фикри рус тилшунослигида тўла тан олиниб бўлинганидан сўнггина, бу гапда жон борга ўхшайди», «бу ерда бир гап бор» қабилида ўзбек тилшуносларини «сергаклантирди». Афғуски, бу «сергакланиш» ҳам 1975-йилга келиб, ўзбек тили грамматикаси номли илмий грамматиканинг вужудга келиши, унда проф. А.Фуломовнинг «сўз ясалиши»ни тилшуносликнинг, ўзбек тили тизимининг алоҳида соҳаси сифатида амалда қайта асослаб бериши натижаси ўлароқ, 80-йилларнинг охирига келиб юз берди. Профессор А.Ҳожиев, А.Фуломовнинг 1955-йиллардаёқ айтиб ўтган фикри асосида эмас, балки 1975-йилда қайта кўриб чиқиб айтган фикри асосида «сўз ясалиши» тилшуносликнинг алоҳида соҳаси эканлигини изоҳлаб берди. Фикрининг

аниқроқ ифодалайдиган бўлсак, эътибор берилмаган, зукколик, синчковлик ва жиддий тил билимдоилиги, теран мушоҳада ва мантикий ёндашув етишмаганлиги сабабли жўн бир гап, фикр сифатида қабул қилиниб кетилган, аслида эса, жуда тағ заминли назарий муаммога тилшунослар диққатини қаратди. «Сўз ясалишини» ҳатто морфемиканинг ҳам таркибий қисмига киритиш мумкин эмаслигини қайта асослаб берди. Ва, ниҳоят, бу талқин рус тилшунослигини «саёҳат» қилиб келганидан сўнггина ўзбек тилшунослигида англаб етилди. Бунинг сабаби шунда эдики, жуда кўп «олимлар» умр бўйи бутун илмий фаолиятида маълум бир фаннинг маълум бир соҳаси, баъзан эса ҳатто ана шу соҳанинг маълум бир ички кичик йўналиши, маълум бир мавзуси ёки мавзучаси доирасида илмий изланишлар олиб боради ва шу билан чекланади. Албатта, бу бир жиҳатдан тўғри гўё тадқиқот шу кичик бир мавзуда бир йўналишда чуқур, кенг камровли тадқиқотлар қилади, яқлит умумлашмалли хулосалар чиқаради, гўё кичик мавзуни олади-ю, уни чуқур тадқиқ қилади, ундан самарали натижалар олади... Фанлар кўп, уларнинг соҳалари турлитуман, муаммолари етарли. Айрим фанлар, уларнинг соҳалари доирасида кичик мавзулар бўйича ишлаб, илмий-назарий хулосалар, натижалар чиқариш ниҳоятда муҳимлигига ҳеч шубҳа йўқ. Бироқ шунга ҳам аминмизки, олим маълум фан соҳасининг кичик мавзуси доирасида жиддий илмий-тадқиқот олиб борар экан, мазкур мавзуни ўз таркибий қисмига олувчи соҳага оид барча билимларга эга бўлган бўлиши лозим. Ана шунда олимлар яратган илмий ишлар, асарлар фан тараққиётига жиддий ҳисса бўлиб кўшилади.

Бугунги кунда ҳам ўзбек тилшунослигида баҳсгалаб жиддий масалалар анчагинадир. Куйида ана шундай жиддий ва мураккаб масала юзасидан икки забардаст олимнинг фикрларига муносабат билдиришга ҳаракат қиламиз. 1. «Сўз ясалиши синхроник аспектга таянади».¹ Бу фикр А.Ғуломов томонидан сўз ясалишининг асосий усулларига нисбатан, айтилган бўлса, сўз ясалиши тизимидаги (бинарлик ясовчи асос ва ясовчи восита бинарлиги) ясовчи асос-мотивловчи ва ясама – мотивланувчи бинарлиги чуқурроқ англаганда, кенгрок тушунилганда олим таъкидлаганидек, сўз ясалишининг бошқа усуллари ҳам мавжудлиги (синтактик-лексик, семантик, фонетик усуллар каби) буларнинг диахрон аспектга таяниши 50-йиллардаги ишларида ўз ифодасини топган. Ҳақиқатан ҳам, сўз ясалишининг ҳозирги асосий усуллари ҳисобланган аффиксация ва сўз кўшиш (композиция) А.Ҳожиев бир жиҳатдан туриб тан олган синхронияга таянади. Бироқ диахронияга ҳам таянилишининг ҳали асосли тарзда инкор этилмаганлиги ва охир-оқибатда, иложсиз қолинганлиги туфайли, «сўз яшаш усули эмас, балки сўз ҳосил бўлиши йўли – дейиши ходисанинг моҳиятини тўғри акс эттиради»² дейишга мажбур бўлинган.

Кўринадики, «сўз яшаш усули» ва «сўз ҳосил бўлиш йўли» икки нарса, икки ҳодиса сифатида баҳоланган. Албатта, сўз ҳосил бўлишини «маъно кўчиши» билан тенглаштириб бўлмайди. Сўз ясалиши: «Сўз яшаш, умуман, қандай усул, қандай восита билан бўмасин, янги сўз ҳосил қилишдир».³

Яъни тилда, умуман, янги маънонинг юзага келиши билан бирга янги сўзнинг, ҳалигача луғат таркибида бўлмаган ёки вариант шаклида «муस्ताқиллаша олмай» юрган элементнинг, тил луғат тизимига алоҳида сўз

сифатида кириб келиши муҳимдир: **ёймок**, **ёзмок**, **ён**, **ёк**: **ёқилғи**, **ёнилғи** каби сўзлар тахлили шуни кўрсатадики (бундай сўзлар анчагина), ўбек тилининг тарихий тараққиётида кўпгина сўзларга фонетик дифференсациядан секин-аста семантик дифференсацияга қараб бориши ҳодисаси содир бўлган. Шунга кўра, ҳозирги кунда *ёймок* бошқа алоҳида сўз, *ёзмок*, алоҳида сўздир. Улардан бири иккинчисининг юзага келишига асос бўлган: **ёй** – **ёз**.

Демак, ўзбек тилида бундай йўл билан янги сўзлар ҳосил бўлишини тан олмаслик, шу усул билан янги сўзлар яшаш мумкин эканлигини назарда тутмаслик мумкин эмасдир. Ҳатто, «сўз қўшиш» (композиция) усули агар жиддий талқин қилинадиган бўлса, асосан диахронияга асосланиши кузатилади. Яъни, сўзларни (баъзан «ўзақларни қўшиш»), баъзан эса «негизларни қўшиш» атамалари ҳам қўлланганлиги маълумдир) қўшиш асосида тўғридан-тўғри қўшма сўз ҳосил бўлавермаслиги, ўзбек тилидаги аксарият қўшма сўзларнинг (аналогияга кўра қўшилганлари мустасно, бу алоҳида масала) аслида сўз бирикмаси ҳолида шаклланиб, кейинчалик, семантик, грамматик ва фонетик ўзгариш асосида (албатта, шу уч тип ўзгариш содир бўлиши шартдир) қўшма сўзга айланганлиги икки босқич ўтилганлиги ҳеч кимга сир эмас: **белнинг боғи** – бирикма; **белбоғ** – қўшма сўз; **янги йўл** – бирикма; **янгийўл** – қўшма сўз кабилар.

Кўринадики, сўз ясалиши соф синхрон аспектга таянади, дейиш, маълум нуқтаи назардан айрим усулларга, сўз ясалиши тизимининг ҳозирги ҳолатига нисбатан тўғри бўлса-да, умуман янги сўз ҳосил бўлишига, янги сўз ҳосил қилишнинг турли йўлларига нисбатан диахрон аспектга ҳам таянмаслик тизим моҳиятини тўлиқ очиб беролмайди.

Ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши мотивацияси (асосланиши) масаласи кенг маънода А.Ғуломов томонидан 1975 йилларга келиб чуқур изохланди, талқин этилди. Аслида эса ясалманинг мотивланганлик характерда бўлиши 50-йиллардаёқ олим томонидан асослаб бўлинган эди.⁴ Ўзбек тилшунослигида ана шу фикрлар 80-йилларга келиб қайта-қайта изохлашлар ва талқинлардан сўнг тўла англаб етилди. А.Ҳожиёв сўз ясалишидаги **мотивловчи** ва **мотивланувчи** қисмларни кенг ва бошқачароқ изохлаб беришга ҳаракат қилди. Бироқ, А.Ғуломовнинг мотивловчи ва мотивланувчи атамалари кенг маънода қўлланган бўлиб, улар сўз ясалиши тизимидаги янги сўз ҳосил бўлишининг барча усулларига нисбатан ишлатилган бўлса, А.Ҳожиёв талқинида бу атамалар тор маънода ва асосан сўз ясалишининг икки усулига нисбатан татбиқ этилди, гўё.

Бизнингча, мотивловчи ва мотивланувчи атамаларини кенг маънода тушуниш ҳамда талқин этиш ҳақиқатга мосдир. Чунки сўз ясалишининг бошқа усуллари ҳам албатта, мавжуд, яъни янги сўзлар бошқа усуллар билан ҳам ҳосил қилинган ва уларни мотивланган дейишга ҳали етарли асос йўқ. Аксинча янги маъно англатган сўз аввал маълум маънода қўлланган асосдан вужудга келар экан, ана шу аввалги сўз билан мотивланади. Ёки *буз* сўзидан *бур* сўзи, шунингдек, ёки *бур* сўзидан *буз* сўзи ясалган дейилар экан, бирининг иккинчиси асосида ясалганлиги ўз мотивациясига эга бўлади. Бу ҳолат кенгроқ тарзда А.Ғуломовнинг «Словообразование путем внутрешних изменений слова

в узбекском язўке» номли мақоласида 1947 йилдаёқ⁵ ўз исботини топган. Бундан ташқари, юқорида кўриб ўтганимиз кўшма сўзларнинг ясалиш босқичларига эътибор берадиган бўлсак ва уларнинг асосан семантик-грамматик ва фонетик ўзгаришлар асосида, кейинчалик дифференциялашуви натижасида юзага келганлигини назарда тутсак (*янги ер* – сўз бирикмаси; *Янгиер* – кўшма сўз кабилар), ясалма сўзнинг мотивланишини янада чуқурроқ ва кенгроқ тушуниш лозим бўлади. Худди шунингдек, *андаваламоқ*, *беюз*, *бамаъни*, *баҳаво*, *темирчи* (майда гап одамга нисбатан), *баҳаво*, *огайни*, *битказ*, *ўтқаз* каби кўшлаб сўзларнинг ясалишини ҳам мотивланмаган дейишга асос йўқ. Ўзбек тилида *сўр* ва *сўра*, *бур* ва *бура* сўзлари ҳозирги кунда алоҳида-алоҳида сўзлардир. Уларнинг лексикализация натижасида юзага келганлиги маълум. Чунки, шакл ҳосил бўлишининг мотивланганлиги сезилиб турибди: *бур* – ясовчи негиз, *-а-* шакл ҳосил қилувчи (сўз ясовчи эмас). Шу шаклдаги сўз янги, алоҳида луғавий маънога эга бўлган сўзга айланди. Қайси усул билан? Албатта, лексикализация усули билан-да. Демак, *бура* ясалмасининг мотивловчиси шу сўзнинг *бур* қисми бўлади, яъни *бурамоқ* феъли *бурмоқ* феъли асосида юзага келган. Бунда ҳам оппозиция сақланган бўлади: *бур-бура*.

Сўз ясалиши тизимига доир «сўз яшаш модели» ва «сўз ясалиш типи» атамалари талқинларига эътибор қаратадиган бўлсак, А.Ҳожиёв таъкидлаганидек, рус тили грамматикасида «сўз ясалиш типи» атамаси ишлатилган. Акад.А.Ҳожиёв бу атама моҳияти ҳақида фикр юритар экан, бир лексик-семантик гурӯпага оид асослардан (лексемалардан) конкрет бир сўз ясовчи (формант) ёрдамида ясалган ва бир хил сўз ясалиш маъносига эга бўлган сўзлар бир сўз ясалиш типи ҳисобланиши, сўз ясалиш типларининг мажмуи эса сўз ясалиши системасини ташкил этишига эътиборини қаратади. Яъни рус тилшунослигида «сўз ясалиши типи» атамаси қўлланганини алоҳида таъкидлар ва унинг моҳиятини очиб берар экан, афсус билан А.Ғуломовнинг умуман «сўз ясалиши типи» атамасини қўлламагани, унга эътибор бермаганини, негадир «сўз ясалиш модели» атамасини қўллагани, уни нимани ифодалаш учун қўллангани кабиларга алоҳида тўхталиб ўтади.

Ўзбек тилшунослигида янги сўзларнинг маълум бир лексик-семантик гуруҳдан ясалиши, ясалманинг ҳам маълум лексик-семантик гуруҳга тааллуқли бўлиши ҳақидаги масалаларга А.Ҳожиёв ўз эътиборини қаратади. У 70-йилларда ҳам, 50-йилларда ҳам «сўз яшаш модели» атамасини жуда кенг маънода қўллаб, бу ҳолатга нисбатан умуман «сўз ясалиш типи» атамасини қўлламади. Бироқ олим 50-йиллардаги сўз ясалишига доир машҳур ишида (докторлик диссертацияси) сўз ясалишида «ташки ясалиш» ва «ички ясалиш» атамаларини қўллайди ҳамда ана шу ясалишлар кўрсатишларига нисбатан «сўзларнинг модели» (андозаси) атамаси ҳодисанинг моҳиятини кенгроқ, чуқурроқ очиб беради, умумий ва зарур тушунчани аниқроқ ифодалайди. Яъни тип атамасига нисбатан андоза атамаси ходиса моҳиятига кўпроқ мос келади. Шунинг ҳам далили сифатида келтириш мумкинки, ўзбек тилшунослигида кейинги пайтларда ҳам тилнинг, масалан, фонология, морфология сатҳларида сўз ва морфемаларнинг маълум фонетик структура типларга (моделларга) эга бўлиши таъкидланмоқда.⁷ Тип ва модел сўзлари бир-бирининг эквиваленти сифатида

ишлатилмоқда. Демак, улар бир ўринда, сўз ясалиш андозаларига нисбатан эквивалент сифатида қўлланиши мумкин бўлган (рус тили грамматикасида тип, А.Фуломовда модел), бошқа ҳолатда тип сўз бошқа ҳодисага нисбатан А.Фуломов томонидан мантқан тўғри қўлланган, яъни ички ва ташқи ясалишга нисбатан ишлатилган. Бу мақсадга мувофиқдир. Бирок яна бошқа бир муаммо ҳал қилинмай қолади. Бу «сўз ясалиш модели» атамасининг лексик-семантик, семантик-синтактик ёки фонетик усулларга нисбатан тадбири масаласидир. Бизнингча, бундай ясалишларнинг ҳам ўзига хос моделлари мавжуд бўлиб, уни жиддий тадқиқ этиш, шу куннинг долзарб муаммоларидандир. Масалан, *ога-ини* жуфт сўз шаклидаги сўз шакл, яъни шу модел ўзгариб *огайни* – содда сўз шаклига келади: ёки бир бўғинли ундош – унли – ундош структурасига оид сўзда фонетик ўзгалик юзага келади (уларнинг ҳам ўз моделлари мавжуд) ва янги сўз ясалади: *бўр-бўз, кўз-кўр* кабилар. Бу алоҳида тадқиқот объектидир. Шу ўринда «Сўз ясалиши» тизимидаги «ички ясалишнинг» феъл ва сифат туркумлари доирасидаги А.Фуломов карашларини изоҳлаб ўтиш зарурдир. Чунки, юқорида айтилганидек, тип атамаси айнан ана шу кўриниш учун ҳам қўлланган бўлиб, феъл туркумидаги ўзига хос бир ҳолатни назарда туталди. Жумладан, олим ўзининг 1954 йилда ёзган «Феъл» номли монографиясида феъл негизлардан аффиксация усулида (асосан *-ла* ҳамда *-гил* ва унинг вариантлари) янги феъллар ҳосил қилишни ички ясалиш (сўз ясалиши) тарзида баҳолайди: *қув-ла, сава-ла, шиқа-ла* кабилар. бундай мисоллар *ўзбек тилида анчагинадир: кўз-кўзи-кўзга: сур-сурт-сурка: бур-бура: чай-чайқа-чайқала: эзгил-эз: чўзгил-чўз: судра-судракла: тер-терчил* кабиларда ҳам юқоридаги мисоллардаги ҳолат мавжуд. Бундай ҳолатларда аслида янги феъл ясалиши ҳақида эмас, балки феълнинг маълум бир грамматик шакли ясалаётганлиги ҳақида, фикрлаш зарур, яъни феълнинг тарз шакли (ҳаракат характеристикаси: давомлилик, майдалашганлик, такрорийлик кабилар) ифодаланади. Бу ҳодисанинг туб моҳияти ўз вақтида атрофлича изоҳлаб ўтилган эди. Яъни феъл ҳодисанинг лексикализацияси натижасида янги сўзлар ҳосил бўлиши (бур-бура каби) алоҳида текширилган ва изоҳланган. Ундан олдинроқ ҳам, А.Фуломов ва А.Ҳожиевлар янги феъл ясалиши назарда тутилмаган бўлса, феъллардан аффиксация усулида янги феъллар ҳосил қилинмаслиги, шундай қўшилувларда феълнинг тарз шакли ҳосил бўлишиги, яъни грамматик маъно ифодаланиши ҳақида фикр юритганлар. Демак, 50-йилларда *қувла, савала, шиқала* каби шакллари А.Фуломов ва А.Ҳожиевлар «сўз ясалиши» атамасини кенг маънода, асосан янги сўз ясалиши ҳамда муносабат ифодаланиши ҳолатларига нисбатан қўллаган пайтларида, феълларнинг ички ясалиш шакллари сифатида талқин этган бўлсалар ҳам, кейинчалик, бундай кўринишларнинг сўз ясалиш тизимига эмас, балки шакл ясалиш тизимига мансублигини таъкидлаб ўтадилар ва тўғри йўл тутадилар. Ҳозирги ўзбек тилшунослигида феъл ясалишининг ички ясалиш тили тан олинмайдми. Яъни феъл негизлардан аффиксация усулида янги феъллар ҳосил қилинмайдми. Юқоридаги каби ҳолатларда, феълнинг тарз шакли ҳосил бўлади. (Бу алоҳида тадқиқотда ўз исботини ҳам топган).

Демак, масалан, -ла аффикси бир ҳолатда феъл ясовчи сифатида баҳоланса, иккинчи бир ҳолатда уни шакл ҳосил қилувчи сифатида баҳолаш тўғридир (қувла, савала, ишқала кабилар). Худди шунингдек, бошқа сўзлардаги аффикслар ҳам ана шундай: улар нутқдаги вазифасига кўра баҳоланиши лозим: тўл-ат (-ат-шакл ҳосил қилувчи): тўл-а-т: а – (сифат ясовчи; -т- феъл ясовчи): сур-т (-т-ҳаракат характеристикасини ифодалайди); ишқа, ишқала: чай-чайқа: чайқала сўзларидаги -ла, -ка аффикслари ҳам шундай вазифада қўлланган.

Умуман олганда, ҳозирги даврга келиб, ўзбек тилидаги кўпгина аффиксларнинг маъно ва вазифасида жиддий ўзгаришлар содир бўганлиги кузатилади. Жумладан, бу *-инг* (келинг), *-лар* (бизлар), *-з* (сиз), *-дан* (тездан), *-га* (ўзга), *-да* (ғоятда), *-си* (бириси) кабиларда яққол кўзга ташланади.

Демак, ўрта ва олий мактаблар, академик лицей, коллежлар учун дарсликлар, кўлланмалар тузишда буни, албатта, ҳисобга олиш зарурдир.

Шунингдек, «сўз ясалиши» мавзуси талқинларида ҳам тилдаги жиддий ўзгаришлар, аффикслар маънолари ва вазифаларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш ва давр нуқтаи назаридан уларни баҳолаш муҳимдир.

Худди шу каби сифатлардаги *қизғиш*, *сарғиш*, *кўкиш*, *кўкимтир*, *оқимтир* каби шакллар, бир вақтлар бошқача талқин этилган ва сўз ясалиши тизими доирасида қаралган бўлса, ҳозир улар сифатлардаги даража шакли сифатида талқин этилади. Эътибор беринг: «Аффиксў внутреннего образования прилагательных выражают ослабление, уменьшение признака: -иш: оқиш (беловатўй): -им, -тир (-им тил: қорамтир (черноватўй): оқчил (беловатўй). Шу аффикслар қаторида –тай (кичкинтай, оғинтой), -рак, (йахширак), -ча (қисқача, ҳозирча) каби аффикслар ҳам берилган.⁹

Кўринадики, А.Фуломов 50-йилларда «сўз ясалиши» тизими доирасига кичрайтириш-эркалаш, эга эканлик эга эмаслик, қарашлилиқ, жамлик, жипс, ҳаракат номи, ўхшатиш; сифатлардаги озлик, камлик; сонлардаги доналиқ, жамлик, чама; олмашлардаги гумон; таклидий сўзлардаги тақрор каби шакллари ҳам киритган. Яъни соф сўз ясалиши (янги луғавий маъноли бирлик вужудга келиши) билан бирга соф грамматик шакл ясалиши (грамматик маъно ифодаланиши) ҳодисаларини бирга олиб тадқиқ этган. Кейинчалик, 70-йилларга келиб, олимнинг ўзи биринчилардан бўлиб, сўз ясалиши ва шакл ясалиши тизимларини алоҳида ажратиб кўрсатади.

Бундан ташқари, ҳозирги кунда «сўз ясалиши» атамаси асосан «Янги маъноли сўз ҳосил қилиш»га нисбатан қўлланади ҳамда туб моҳиятига кўра, ўзбек тили доирасида ташқи ясалиш типини моделлари структураси мажмуасини қамраб олади. *Тракторчи*, *темирчи*, *ёзувчи*, *аълочи*, *ўрикзор*, *тошлоқ*, *бостирма*, *синфдош*, *пахтакор*, *адабиётшунос*, *уйдаги*, *ақлли*, *ақлсиз* каби сўзларнинг ўзбек тили сўз ясалиш тизимига алоқадорлик – алоқадор эмаслик жиҳатлари, бу сўзларга нисбатан ички ёки ташқи ясалиш нуқтаи назаридан, шунингдек, уларга синхрон ёки диахрон аспектда ёндашиш масалалари янада мукамал тадқиқотларни талаб этади.

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилшунослари олдида ўзбек тилшунослигининг асосчиларидан бири забардаст турколог, тилшуносликнинг барча соҳалари бўйича жиддий илмий мерос қолдирган А.Фуломовнинг қарашлари, ўзига хос

фикрларини, ҳар бир асари, ҳар бир жумласи замиридаги талкинларни давр талабидан келиб чиққан ҳолда, синчковлик билан қайта ўрганиб чиқиш вазифаси турганлиги тобора ойдинлашмоқда ва долзарблашмоқда.

Адабиётлар

1. Гуломов А. «Ўзбек тили грамматикаси», 1975 йил, 1-китоб, – Б.9.
2. Ҳожиёв А. «Ўзбек тили сўз ясалиши», Ўқитувчи, 1989 йил. – Б.34.
3. «Ўзбек тили грамматикаси, Т., Фан, 1975, – Б.7.
4. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования, узбекского языка. Часть первая. Аффиксация. Т., 1955, – С.4.
5. Гуломов А. «Словообразование путем внутренних изменений слова в узбекском языке». Научная сессия АН Узб. 1947, – Т., изд-ство АН Узб-тана, стр, 382-392.
6. Ўзбек тили грамматикаси, – Т., Фан, 1975, – Б.8-9.
7. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси, –Т., «Ўқитувчи», 1990, – Б.21.
8. Гуломов А. Фезл. Т., 1954, Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Фан. 1-китоб, –Т., 1966, 303-304-бетлар; Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиш тизими, – Т., 2007.
9. Гулямов А. Автореф. докт. диссерт. – Т., 1955, –С.42-43

ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР ГРАММАТИК МАЪНО ИФОДАЛОВЧИ ВОСИТА СИФАТИДА

С.Каримов, А.Пардаев (СамДУ)

Оламнинг яхлитликдаги системалилиги ундаги узвларнинг ҳам ўзаро алоқадорликда тараққий этишини талаб қилади. Борликдаги нарса-ҳодисалар, белги-хусусиятлар объектив бўлиб, улар субстанционалликда, зиддиятли, иккиланган табиатга эгадирлар. Бу эса шарку ғарб диалектик фалсафаси томонидан доимий эътироф этиб келинган. Биз куйида диалектиканинг умумийлик-хусусийлик, имконият-воқелик, моҳият-ҳодиса каби категориялари асосида тил тизимининг барча сатҳларида воқеланувчи ёрдамчи сўзларнинг грамматик табиатини таҳлил қилиш мақсадини кўзладик. Чунки ўзбек тилшунослигида ва умуман туркийшуносликда ёрдамчи сўзлар тадқиқига бағишланган ишлар салмоғи анчагина бўлишига қарамай, бу борадаги текширишларни ниҳоясига етган деб бўлмайди. Ёрдамчи сўзлар қатламининг хилма-хиллиги, ўзига хос хусусиятлари уни талкин этишда бир тўхтамага келишда тўсқинлик қилиб келмоқда. Ушбу мақолада ёрдамчи сўзларнинг грамматик маъноси, улардаги грамматик маъно ва грамматик шакл орасидаги муносабатлар яхлит бир система сифатида ўрганилиб, бу сўзларнинг грамматик маъно ифодалаши масаласи одатдагидан бошқачароқ, яъни систем текшириш методига асосан ёндашилди. Дастлаб ёрдамчи сўзлардаги грамматик маънонинг анъанавий тавсифига эътибор қаратилди. Бу сўзларнинг грамматик маъносига оид мавжуд фикрлар таҳлил қилиниб, умумлаштирилди.

Тилимизда ёрдамчи сўзлар чегарасининг кенгайиши, бу борада кўплаб материалларнинг йиғилиши – уларни янгича йўсинда тадқиқ қилиш имконини бермоқда.

Ўзбек тилшунослигининг формал йўналишида ёрдамчи сўзлар борасида бир қатор илмий тадқиқотлар яратилган бўлса-да, бу туркум сўзларнинг систем таҳлил ва талқини янгича формал-функционал (субстанциал) йўналишида махсус тадқиқот олиб борилмагани тадқиқотимизнинг муҳимлигини ва долзарблигини белгилайди. Бинобарин, бу категория сўзларнинг ҳам субстанциал табиатини ёритиш, уларнинг парадигматик мансублигини, ўзаро гомоген ва гетероген иерархик муносабати, шакл ва мазмун номутаносиблиги, уларда оралик учинчининг воқеланиши каби яна бир қатор муҳим масалалари борки уларни ҳам ёритиш, кенг қамровли тавсифий таҳлилинни бериш талаб қилинади.

Бунда ёрдамчи сўзлар сирасидаги кўмакчи, боғловчи, юклама сингари туркумларнинг дифференциацияси, градуономияси, транспозицияси ва синонимияси ўзаро ва ички гуруҳ аъзолариаро узвийликда таҳлил этилиши мақсади кўзланди. Бинобарин, нарса қанчалик чуқур таҳлил қилинса, бир томондан умумлаштириш учун зарур маълумотлар йиғилади, иккинчи томондан, нарсага ҳаққоний (объектив) ёндашиш учун шароит туғилади. Нарса ҳақидаги маълумот бутунликдан айириб муносабатсиз олинса, бундай билим субъектив моҳият касб этади. (2,66)

Кузатишларимизга таяниб айта оламизки, ёрдамчи сўзларнинг систем-субстанциал талқинини ёритиш тилшуносликнинг ҳал этилиши лозим масалаларидан бири сифатида бу туркум воситалар билан боғлиқ қизиқарли ва муҳим натижалар билан бойитади.

Бинобарин, ёрдамчи бирликлар категориясини тавсифлашда, уларнинг мукамал грамматик табиатининг субстанциал таснифини беришда формал-функционал таҳлил усулининг «лисоний бирликнинг серқирралиги» тамойилига таянамиз. Чунки бу тамойил ёрдамчи сўзларнинг моҳиятини яхлитликда англашимиз учун энг қулай усул ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан, ушбу мақолада тил тизимидаги ёрдамчи сўзлар (кўмакчи, боғловчи, юклама) грамматик маъно ифодаловчи воситалар сифатида талқин этишда дастлаб бу туркум сўзларнинг илмий адабиётлардан ўрин олган грамматик табиатини ёритиш борасидаги тарқоқ фикрлар қатъий бир системага бирлаштиришга ҳаракат қилинди. Дарҳақиқат, шу пайтгача ёрдамчи сўзларнинг грамматик маъноси аънавий эмпирик усулда талқин этиб келинди. Яъни тилшунослигимизда яратилган барча дарсликларда, илмий адабиётларда ёрдамчи сўзларнинг грамматик маъноси хусусида у ёки бу даражада маълумотлар бериб келинди. Гарчи эмпирик талқинда ҳам диалектик нуқтаи назар амалда бўлиб, у доимий ривожланиш, ўзгаришни талаб этса-да, замонавий фан тараққиёти янада серқирра ва сермахсулроқ методологик тадқиқотларни талаб қилмоқда. Таъкидланганидек: «фанлар тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, уларнинг тараққиёти икки зарурий диалектик босқичдан иборат бўлади: биринчи босқич – ўрганилаётган манба, унинг бўлимлари ва таркибий қисмлари, белги-хусусиятларини аниқлаш, уларни саралаш,

изчиллаштириш ва тасвирлаш. Бу ҳали том маънода илмий таҳлил эмас, лекин илмий ўрганишнинг зарурий таркибий қисмидир. Бу босқичдаги тадқиқотлар формал мантик ва эмпирик асосларда олиб борилади. Фактография (далилларни йиғиш ва изчиллаштириш) даври босиб ўтилгач, далил ва ҳодисаларнинг ўзаро ички муносабатларини ўрганишни, шу муносабатлар асосида ҳар бир далилнинг моҳиятини аниқлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган иккинчи босқич куртаклари шакллана бошлайди. Демак, биринчи босқич фаннинг кенг йўлга чиқиб олишини белгиловчи ижтимоий эҳтиёж вазифасини ўтайди». (5,5) Шу нуқтаи назардан, ёрдамчи сўзларни грамматик маъно ифодаловчи воситалар сифатида янгича йўсинда талқин қилиш, бу туркум сўзларнинг ҳақиқий онтологик моҳиятини англаш босқичига олиб чиқади. Буларнинг барчаси бу борадаги тадқиқотларимизнинг ҳозирги давр тилшунослиги учун зарурлигини белгилайди.

Ёрдамчи сўзларнинг субстанциал моҳияти уларни семантик ва синтактик вазифаларга ажратганда ҳам намоён бўлади. Бунда ҳар бир ёрдамчи воситанинг семантик ва синтактик функцияси фарқланади. Ёрдамчи сўзларнинг умумий синтактик вазифаси сўзни сўзга боғлаш, муносабатини кўрсатиш бўлса, умумий семантик вазифаси макон ва замон, сабаб ва мақсад, бутун ва бўлак, аниқ ва мавҳум, объектив ва субъектив муносабатларда очилади. Аммо баъзан нутқ жараёнида ёрдамчи бирликнинг семантик ва синтактик томонларининг бирлиги сифатида юзага чиқиши мумкин.

Умуман, ёрдамчи сўзларнинг умумий грамматик маъносини унинг таркибига кирувчи қўмакчи, боғловчи, юкламалар томонидан ифодаланадиган грамматик маънолардан синтезлаб, шулар учун умумлаштирилган ҳолда келтириб чиқариш керак. Ёрдамчи сўзларнинг грамматик маъно ифодалаш жараёнидаги вазифаси бир хил эмас, яъни грамматик маъно ифодалаш қўмакчи ва боғловчида кўчли бўлса, юкламаларда кучсиз бўлади. Демак, грамматик маъно ифодалашда қўмакчилар ва боғловчилар қанчалик фаол иштирок этса, юкламалар шунчалик суст иштирок этади. Айрим тадқиқотларда юкламаларда грамматик маъно мавжуд эмаслигига ишора қилинади. Масалан, бу ҳолат Т.Турдибоевда кузатилади: «Юкламалар сўзловчининг гап ёки унинг бирор бўлаги англатаётган маънога қўшимча муносабатни билдиради – модал маъно ифодаловчиси сифатида махсуслашади. Боғловчи ва қўмакчилар эса грамматик маънолар ифодалайди.» (7,53) Гарчи юкламалар модал маъно ифодалашга ихтисослашган бўлишса-да, ана шу модал маъно ифодалаш замирида уларнинг грамматик маъноси зоҳир бўлади. Демак, юкламаларда ҳам грамматик маъно мавжуддир.

Гарчи юкламалар тўғридан-тўғри синтактик муносабат ифодаламаса ҳам, яъни сўзларни сўзларга боғламаса ҳам, улар ўзига хос синтагматик хусусиятларга эга. Шу ўринда синтаксисни факат сўзларни бир-бирига боғлаш сифатида тушуниш фикридан йироқ бўлиб, уни кенгрок тушуниш тарафдори бўлган Ш.Шаҳабиддинованинг синтагматик муносабатларга доир қуйидаги фикрига эътибор қаратамиз: «Аслида эса синтактик муносабатлар доираси бирмунча кенгрокдир. Уларнинг қуйидаги турларини кўрсатиши мумкин: 1. Сўз бирикмаси ва гап ҳосил қилиш. 2. Морфологик мураккаб сўзлар тушинида

катнашиб, шу морфологик мураккаб тузилган сўзнинг синтагматик имкониятларига таъсир этиш. 3. Текст тузишга катнашиш» (8,110)

Худди шу нуктаи назардан, юкламалар ҳам иккинчи ва учинчи синтагматик хусусиятларга эгадир. Яъни улар мураккаб морфологик тузилишли сўзларнинг ўзига хос синтактик имкониятларини намоён этишга ҳисса қўшади ва матн шакллантиришда фаол иштирок этади. Масалан, дарак мазмунни сўрок мазмунга айлантириш (*Салим келди – Салим келдими?*), ҳис-ҳаяжонсиз гапни ҳис-ҳаяжонли гапга айлантириш (*Сиз гўзалсиз – сиз бажоятда гўзалсиз*) ёки ўзи қўшилган сўз семантикасига таъсир қилиш орқали бутун гап мазмунига таъсир қилиш кабилар албатта бу туркум сўзларнинг фаол грамматик хусусиятларидир. Матннинг модал мазмунини шакллантириш-ку қарийб юкламалар зиммасидаги вазифа. Шу нуктаи назардан айтиш мумкинки, «синтактик категориялар сафига фақат сўзлараро алоқа ифодаловчиларни киритиш мақсадга мувофиқ эмас». (3,76)

Айниқса, юкламаларнинг синтагматик имконияти пресуппозиция ифодалашда ёрқин намоён бўлади. Улар бу пайтда битта содда гапга тенг маъно англатади. Масалан, «*фақат Салим келди*» гапидан «*Бошқа ҳеч ким келмади*» гапига тенг маъно ёки «*Салим ҳам келди*» гапидан «*Бошқалар ҳам келди*» гапига тенг маънолар англашилмоқда. Бу маъноларни эса юкламалар шакллантирмоқда. Албатта, ана шундай ҳолатларда юкламалар матн таркибидаги гапларни боғлашга хизмат қилади.

Бинобарин, юкламаларнинг синтактик хусусиятлари билан ҳисоблашмаслик даставвал матн яхлитлигига путур етказиши ва у стилистик жиҳатдан ҳам хатоликни келтириб чиқаради.

Демак, юкламаларнинг нутқда бошқа сўзларга қўшилиши имконияти уларни нограмматик (носинтактик) деб ҳисобланишини тўғри эмаслигини кўрсатади. Улар ўзлари қўшилган сўзнинг синтактик-стилистик имкониятлари доирасининг белгиланишига жиддий таъсир этади.

Турли адабиётларда кўмакчилар, боғловчилар, юкламалар чегараси, миқдорининг ноаниқлиги хусусида фикрлар билдирилади. (9,51-56; 2; 4; 5) Дарҳақиқат, нима учун тилимизда мавжуд ёрдамчи сўзлар (кўмакчи, боғловчи, юкламалар)нинг аниқ статистикаси (миқдори) ва сирасини келтириш қийин. Бунга нима халақит беради? сингари саволларга жавоб топиш учун дастлаб тил сатҳидаги қуйидаги ҳолатга эътибор қаратиш зарур: ёрдамчи сўзларнинг ҳар учала турида ҳам ядро-периферия (марказ - қуршов) муносабати мавжуддир. Бу туркум сўзларда периферия доимо очик бўлади ва унга сўзлар доимо «кириб-чикиб» туради. Яъни тил тараққиёти давомида мустақил сўзлар ёрдамчи сўзларга томон силжиса, айрим ёрдамчи сўзлар истевмолдан чиқиб кетади. Шу ҳолатнинг ўзиёқ тилимиздаги кўмакчи, боғловчи, юкламаларнинг аниқ статистикасини келтиришни қийинлаштиради.

Бунинг устига, кўпчилик тилшунослар томонидан бу туркум сўзлар таркибига боғлиқ турли-туман фикр-мулоҳазалар ҳам билдирилганки, мазкур ҳолат ҳам ўқувчини чалғитади. Номдор олимлар томонидан тайёрланган якка ва коллектив илмий дарсликлардан ўрин олган кўмакчи, боғловчи, юкламалар гуруҳланиши ва таркибининг турли хил бўлиши кўп йиллардан бўён масалани

чиғаллаштириб келмоқда. Бошқалар эса уларга оддий, майда масалалар сифатида қараб келишмоқда. Ваҳоланки, тилшуносликнинг бугунги тараққиёти тил сатҳидаги бу каби янглиш ёндашувларни бартараф этиш, тартибга солиш ва бир тизимга келтиришни талаб қилади. Тадқиқотимизнинг зиммасидаги асосий масалалардан бири ҳам тил тизимида юзага келган мазкур камчиликларни бартараф этишдан иборат. Бинобарин, ёрдамчи сўзларда лексик ва грамматик маънолар, лисон ва нутқ, тил ва тафаккур (борлиқ) муносабатлари шундай қоришадики, натижада уларнинг ҳақиқий онтологик табиатини ёритиш нақадар мушкул иш эканлигини англайди.

Ёрдамчи сўзларнинг гап қурилишида тутадиган ўрни ва бажарадиган вазифаси алоҳида аҳамиятга эга. Улар нутқда гап таркибида маълум бир қуршовда синтактик боғлаш ёки қўшимча маъно бериш каби турли-туман вазифаларда қўлланилади.

Ёрдамчи сўзларда кўпвазифалилик (полифункционаллик) хусусияти ҳам мавжудки, бу уларнинг функционал серкирралигидан далолат беради.

Ваҳоланки, нарсанинг диалектик серкирралиги ҳисобга олинса, ёрдамчи сўзларнинг полифункционалиги фалсафий серкирралик асосида таҳлил этилса, масалага ёндашиш бошқача бўлади ва ўз-ўзидан, «боғловчи-юклама», «кўмакчи-боғловчи», «юклама-боғловчи» каби моҳияти ноаниқликдан иборат атамаларга барҳам берилади ва тил тизимидан олиб ташланади.

Ҳ.Неъматов ва Р.Расуловлар ёрдамчи сўзларни лексема доирасида қарашади: «...лексемалар ичида шундайлари ҳам борки, улар гапда мустақил ўринни эгаллай олмайдилар. Бундай лексемалар сирасига ёрдамчи сўзлар (боғловчилар, от, феъл, равиш кўмакчилар, юкламалар, нисбий сўзлар ва б; *ҳам, ҳамда, бироқ, лекин; учун, билан, сари, сайин; таг, ост, бўй, олд; қара; бошла, юбор, бўл, сўнг, каби, янглиг, бурун* кабилар) киради».(6,37) Лексеманинг онтологик моҳияти номама ва семема муносабатида ойдинлашади. Чунончи, номама лексеманинг ташки мазмунини билдирса, семема ички мазмунини ёритади. Тилшунослар шунга таянган ҳолда, яъни ёрдамчиларнинг ички-ташқи томонларини ёритиш мақсадида «ёрдамчи лексемалар» терминини қўллашади. Умуман, «лексемакномема+семема» тизимидаги қайси жараёнда ёрдамчи сўзлар моҳияти аниқроқ намоён бўлади? Маълумки, лексеманинг ички томони, ички мазмуни бўлган семема маъно хусусиятига кўра уч хил: 1) аташ; 2) ифодалаш; 3) вазифа семаларидан иборат бўлади. Ёрдамчи сўзларга аташ ва ифода семалари хос бўлмасдан уларга вазифа семалари мужассамлашган. Чунки ёрдамчи сўзлар турли лексемаларнинг нутқдаги вазифаларини шакллантиради. «Вазифа семалари ёрдамчи лексемаларда алоҳида ранг-баранглик кашф этади, хилма-хил кўриниш ва хусусиятларга эга бўлади. Боғловчи, кўмакчи, юклама каби ёрдамчи лексема семаларида вазифа семалари етакчилик қилади. Чунончи (ва) ёрдамчи лексема семемасида «нутқда сўз ва гапларни боғлаш» семаси асосий таркибий қисм саналади. Лексема семемаларининг вазифа семалари ўзбек тилшунослигида энг кам ўрганилган соҳа»(6, 62-63) эканлиги таъкидланади.

Ёрдамчи сўзларда зидланишлар, даражаланишлар, маънодонлик (синонимлик) ҳолатлари ҳам мавжуд бўлиб, улар ўрни билан таҳлил қилинади.

Аввало, ёрдамчи сўзларнинг грамматик маъноси талқинида лисоний ва нутқий хусусиятлар фарқланади. Чунки бу туркум сўзларнинг лисоний грамматик маъноси билан нутқий грамматик маъноси ўртасидаги муносабатда сезиларли фарқланишлар кузатилиши сабабли бир қатор масалаларни аниқлаштириш талаб этилади. Шунинг учун ёрдамчи сўзларнинг эмпирик бўлиб келаётган тадқиқ усулини ўзгартириб, уни янги босқичга, яъни умумлаштириш ва системалаштириш босқичига кўтариш мақсади биринчи навбатда ёрдамчи сўзлардаги грамматик маънони белгилаш усулларини ишлаб чиқишни талаб қилади. Шу нуқтаи назардан, ёрдамчи сўзларнинг грамматик маъно ифодаловчи воситалар сифатида янгича талқин этишда “тил – нутқ” оппозицияси асосида баҳолашга эътибор қаратиш ва ёрдамчи сўзлар билан боғлиқ лисоний-нутқий ҳодисаларнинг умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, имконият-воқелик сифатидаги муносабатлари диалектик нуқтаи назардан тадқиқ этиш лозим. Бинобарин, тил ва нутқнинг фарқланиши тилнинг барча сатҳларини умумийлик-хусусийлик, моҳият ва ҳодиса, имконият ва воқелик диалектикаси асосида қайта ўрганиб чиқишни тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Базаров О. Семантико-функциональные особенности частиц в узбекском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 1982. –С. 20.
2. Замоновий ўзбек тили. I жилд. Морфология. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2008.
3. Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абу-л-гази-хана. Грамматический очерк (Имя и глагол. Грамматические категории) – Т.: Фан, 1969.
4. Исоқов З.С. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро муносабати ва унда юктамаларнинг ўрни: Филол. фан. номз. дис. автореф. – Фарғона, 2005. – Б.22.
5. Неъматов Ҳ. Бозоров О. Тил ва нутқ. – Т.: Ўқитувчи, 1993.
6. Неъматов Ҳ. Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1995.
7. Турдибоев Т.Ҳ. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси. Филол. фан. номз. дисс. – Т., 1996.
8. Шаҳобиддинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида: филол.фан.номз. дисс. 1992. – Б.110.
9. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек адабий тили боғловчилари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1986, –№2. –Б.51-56.

ТОПИШМОҚЛАРНИНГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

(фёъл сўз туркуми мисолида)

Ш.Фулмова (БухДУ)

Кўп асрлик халқ донишмандлигининг дурдоналари – топишмоқлар инсон идроки, кузатувчанлиги, поэтик тасаввур қобилятини ўстирувчи ақлнинг қувноқ ўйини, маънавий дам олиш воситасигина бўлиб қолмай, аждодларимизнинг руҳий олами, тарихий ўтмишини билишда калит вазифасини ўтайди.

Маълумки, топишмоқларнинг тил хусусиятлари ҳақида рус тилшунослигида ҳам, туркологияда ҳам айрим тадқиқотлар олиб борилган. Аммо уларнинг морфологик ва синтактик табиатини очиб бериш ҳали паёнига етмаган. Айниқса, уларни янгича, туркона тамойиллар асосида формал-функционал йўналишда тадқиқ этиш бугунги кунда ўзбек лингвистикаси олдида турган долзарб вазифалардан биридир.

Бизнинг асосий мақсадимиз топишмоқларда қўлланилган сўз туркумлари, уларнинг грамматик белгиларини аниқлаш ҳамда гап қурилишларини таҳлил этиш, қўлланилган содда ёки қўшма гап кўринишли топишмоқларни синтактик жиҳатдан тадқиқ этишдир.

Маълумки, сўз туркумлари ичида энг асосий ва аҳамиятлиси бу, албатта, феълдир. Зеро, у иш-ҳаракат ва ҳолатни жараён сифатида ифодалайди.

Топишмоқлар морфологик хусусиятлари жиҳатидан таҳлил қилинганда уларнинг грамматик асосини кўпроқ феъл сўз туркуми ташкил этади.

Кўк косани **тўнтардим**. (Осмон)

Оппок сандик **очилди**,

Оламга нур **сочилди**. (Осмон, қуёш)

Бир парча патир,

Оламга **татир**. (Ой)

Қозонда эмас, **қайнайди**,

Қишин-ёзин **тинмайди**. (Булоқ)

Қишда **яхламайди**,

Ёзда **яхлайди**. (Шўр ер)

Юқорида келтирилган топишмоқлар таркибидаги феъллар замон ва шахсон категориясига эга бўлган мустақил феъллардир. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, ўзбек тилидаги феъллар лексик-грамматик хусусиятга кўра икки асосий гуруҳга эга: а) мустақил феъл; б) номустақил феъл.

Мустақил феъл луғавий маъно асосидаги ҳаракатни ифодалайди ва шу боисдан гапда бирор бўлак вазифасида келади:

Олтин **келганда**, кумуш кетар,

Кумуш **келганда**, олтин кетар. (Қуёш, ой)

Эмаклаган тошни **кўрдим**,

Тошдан чиққан бошни **кўрдим**. (Тошбақа)

Бу топишмоқлардаги феъллар(келмоқ, эмакламоқ) луғавий маъно асосидаги ҳаракатни ифодалаб, ўзига хос синтактик вазифа бажармоқда.

Номустақил феъллар бевосита луғавий ифодали ҳаракат маъносига эга эмас. Бироқ бундай феъллардан ҳам қандайдир ҳаракат уқилади. Топишмоқларда номустақил феъллар ҳам ўз ўрнига эга. Масалан:

Ҳамма вақт **оғзимда**,

Ҳеч юта **олмайман**. (Тил)

Оғзим **очдим**, учди-кетди,

Самарқанду Бухор **бориб етди**. (Сўз, гап)

Тўр билан **ўраб олган**,

Пашшага занжир **солган**. (Ўргимчак)

Топишмоқларда кўлланилган “юта олмайман”, “бориб етди” ва “ўраб олган” каби ҳаракатлар деривацион, грамматик ҳаракат, лекин луғавий эмас. Аниқроғи, улар ўзларидан олдинги сўзларнинг маъноларига ҳаракат, жараён тусини бермоқда. Кўмакчи феъллар ҳаракат тарзи шаклининг бир қисми бўлиб, феъл луғавий маъносини нутққа хослаш-модификация вазифасига эга.

Топишмоқларда феъл сўз туркумининг иштироки, ўрни ва унинг аҳамиятини аниқлаш жараёнида феълларнинг маъновий гуруҳлари қатнашганининг гувоҳи бўламиз. Улар турли ҳолатга хос жараёнларни ифодалаб келади. Жумладан:

Қамиш таги қалтирир. (Балик)

Бойнинг ўғли кўкка қараб **йиғлайди.** (Бойўғли)

Кечаси осмонга **қарайди,**

Кундузи ерга **қарайди.** (Эшик занжири)

Хитой куш қанотларини **ёйиб,**

Оёғини букиб, тоғда **ўтирибди.** (Чодир)

Узоқ тоғда **ўт ёнар.** (Куёш)

Устида **ўт ёнади,**

Тагида сув **қайнайди.** (Чилим)

Кундузи **ёнар,**

Кечаси **сўнар.** (Кўз)

Милтиллайди кўзлари,

Мўлтиллайди ёшлари. (Шам)

Инсон табиатига хос жисмоний ва руҳий ҳолат турли хусусиятларга эга. Ҳолатни тўртга бўлиш мумкин: ички ҳолат, ташқи ҳолат, жисмоний ва ижтимоий ҳолат. Топишмоқлардаги “қалтирамоқ”, “йиғламоқ”, “ёнмоқ” феъллари ташқи ҳолатга мисол бўладиган бўлса, “қарамоқ”, “ўтирмоқ” феъллари жисмоний ҳолатга мансубдир.

Юраверади, юраверади,

Йўли кўпаймайди. (Бешик)

Тердим, тердим,

Теракка чикдим. (Нарвон)

Саман отим сой ёқалаб **келади.** (Сел)

Томдан тухум **ирғитдим.** (Дўл)

Оёғи йўқ, **қочади,**

Қаноти йўқ, **учади.** (Булут)

Тап-тап этиб томга **чикдим.** (Отга миниш)

Болга **урдим,**

Бадахшон **кетди.** (Милтиқ ўқи)

Феъллар жонли ва жонсиз предметга хос бўлган ҳаракатни ифодалайди.

Бундай феъллар ҳаракат феъллар дейилади. Юқоридаги топишмоқларда ажратиб кўрсатилган феъллар худди шундай маънода кўлланилган.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлса, топишмоқларда феъл сўз туркумининг ўрни ниҳоятда катта ва аҳамиятлидир. Топишмоқлар болалар ҳаётида муҳим ўринга эга бўлиб, уларни билимдонликка, ҳозиржавобликка ўргатадиган ақлий машғулотдир.

ЛИСОНИЙ СИНТАКТИК ҚОЛИПНИНГ НУТҚИЙ ВОКЕЛАНИШИДА УМУМИЙ ҚОНУНИЯТЛАР

М.Қурбонова (ЎЗМУ)

Ҳар қандай умумийликнинг воқеланиши, имкониятнинг ҳодиса сифатида юзага чиқишида ўзига хос умумий қонуниятлар бор. Ушбу умумгносеологик ва онтологик хусусиятлар (15) лисоний синтактик қолипнинг муайян нутқий ходисалар(сўз бирикмаси ёки гаплар) сифатида воқеланиши учун ҳам хосдир. Бошқача айтганда, лисоний синтактик қолип нутқда воқеланганда унинг таркибий қисмлари моддий ва муайян шакл-кўринишга эга бўлади. Бу кўринишлар ёзма нутқда ҳарфлар тизмаси, оғзаки нутқда товушлар тизмаси шаклига эга бўлиши мумкин. Шу боисдан лисоний синтактик қолипнинг воқеланиши ҳақида гап кетганда конструктив бирликларнинг қанақа номинатив, қандай структур бирликлар билан ифодаланишига кўп эътибор берилмайди

Формал-функционал синтаксисда гап лисоний синтактик қолипдан жой олган W рамзи сўз, сўз бирикмаси, фразеологик бирлик, трансформациялашган гап кўринишида бўла олиши таъкидланади (9; 18). Бу йўналишда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи [WPm] бўлганлиги сабабли нутқий воқеланишда [W] ўрнини тилнинг атов бирликларидан исталган бири эгаллаши мумкин. Тилимизда атов бирликлари (номинатив бирликлар) сифатида сўзлар (лексемалар), сўз бирикмалари (эркин ва тургун бирикма), фраземалар, кенгайган бирикмалар (равншош оборотлар, сифатдош оборотлар, ҳаракат номили оборотлар) чиқиши сабабли (16) бу қолипнинг нутқий воқеланиш жараёнида синтактик табиати хилма-хил бўлган ҳолда фақат битта асосий, [WPm] учун релевант бўлган хусусиятга эга бўлган исталган турдаги бирлик кела олади.

Зотий синтаксис йўналиш вакилларининг ишларида қайд этиб ўтилганидек, [WPm]таркибидаги W учун релевант белги битта, у (9; 18) ҳам бўлса, атов бирлиги вазифасини бажара олишидир. Бу атов бирлиги нутқий ҳосилами ёки тилнинг қурилиш тизимидан жой олган лисоний бирликми, бу ўринда ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Шу сабабдан гапнинг лисоний синтактик қолипи минимал кўринишда, яъни [WPm] кўринишида воқеланганда [W] ўрнини ўзбек тилининг номинатив бирликларидан қай бирининг эгаллаши ва унинг қандай шаклларда (ҳарфлар, товушлар тизмаси) имо-ишора бошқа рамзлар ва ҳақозо кўринишларда келиши лисоний синтактик қолип учун мутлақо аҳамиятсиз бўлиб нолисоний омиллар - нутқ шароити, сўзловчи ва тингловчи орасидаги муносабат шакллари, уларнинг имконияти каби юзлаб омиллар билан боғлиқ (2; 8; 12) Бу ерда нолисоний омилни фақат экстралингвистик, нолингвистик омил деб эмас, балки лисон-нутқ дихотомияси тарзида ҳам (яни лисон сатҳидан ташқарида) тушунмоқ керак.

Шунинг учун [WPm] нинг таркибий қисми [W] нинг нутқий воқеланиши сифатида, масалан; *тушунмоқ* тушунчасини ифодалаш учун куйидаги бирликлар сирасидаги исталган бири кела олади: [тушун-], [англа-], [ук-], [фаҳмла-] каби феъл лексемалар ёки *бошини қимирлатини* каби семантик белги ва бошқалар.

Англашиладики, лисоний синтактик қолипнинг нутқий воқеланишида унинг исталган таркибий қисмини тилдан бошқа семиотик белги эгаллаши мумкин. Лисоний синтактик қолип учун бунинг мутлақо аҳамияти йўқ. [WPM] лисоний синтактик қолипнинг [W] қисми тўғрисида ва унинг нутқий шакл ва кўринишлари хусусида айтилган юқорндаги фикр лисоний синтактик қолипдаги ҳар бир таркибий қисм учун умумийдир. Ўрни келганда шуни таъкидлаш жоизки, бу омилларнинг ҳар қайсиси синтактик бирликларнинг семантик, прагматик аспектида жуда муҳим аҳамиятга эга.

Юқоридагилардан кўринадики, лисоний тизимнинг қурилиш бирлиги, структура бирлиги бўлган лисоний синтактик қолип нутқда воқеланганда лисон-меъёр-нутқ зидланишига эмас, балки номинативлик-нономинативлик зидланишига асосланади. Номинативлик-нономинативлик зидланиши билан лисон-нутқ зидланиши ўтрасида эса қуйидагича муносабат мавжуд. Улар ўзаро алоҳида-алоҳида ҳодисалар бўлиб, қисман кесишади, мос келади. Биз бундан шундай хулосага келамизки, лисоний қолип нутқда воқеланганда воқеланиш лисон-нутқ дихотомиясига эмас номинативлик-нономинативлик зиддиятига таянади. Бу ҳолатнинг юзага келишида бош омил - тилнинг онтологик серқирралиги ва вазифа, бирликларининг хусусияти, яшаш шароити, ривожланиш имконияти жиҳатидан ва б. томонларнинг ҳар бири билан тамоман бошқа-бошқа тизимларга мансублигидир (1; 14) Шу жиҳатдан тил биологик, социологик, психологик, этнографик, математик, семантик, физик ва ҳатто химик ва х. тизимларни (объектларни) ўрганувчи фанлар билан яқин алоқададир(14).Шунинг учун лисоний синтактик қолип нутқий ҳосилаларининг умумийлиги ва моҳияти сифатида лисоний тизимда мавжуд бўлса-да, воқеланиш жараёнида лисон-нутқ оппозициясига эмас, балки тилдан ҳам кўра олийроқ бўлган сатҳ-семиотик тизимдаги номинативлик ва номинативлик зиддиятига - кенгроқ информативлик - ноинформативлик (6; 7; 14) зиддиятига асосланади. Бошқача айтганда, лисоний синтактик қолип мавжудлик сифатида лисон-нутқ оппозициясига мансуб бўлса-да воқеланиш жараёнида ўзи мансуб системани инкор қилиб каттароқ бир тизимдан жой олади. Бу ерда кейинги йилларда назарийтчи тилшунослр эътироф этаётганидек, тил онтологиясидаги систем ва асистем (системадаги ва системани инкор қилувчи) ҳолат кўзга ташланади. Бу алоҳида бир масала бўлиб, унинг фалсафий асосларини ҳозирги замон фалсафасида синергетик ёндашувдан излаган маъқул. Биз бу масалада жуда чуқурлашмасдан ўзимизнинг кузатишларимизни мухтасар ҳолда шундай баён қилишни лозим топдик.

Нутқий ҳодисалар умумлашмаси асосида очиладиган лисоний қолип воқеланиш жараёнида нутқий бирликлар билан чекланмасдан мураккаброк тизим бирликларини ҳам қамраб олишида биз диалектик умумийликнинг диалектик бирлик сифатида воқеланиш қонуниятини кўрамиз. Диалектик умумийлик (чунончи, лисоний [W] нутқий бирликларнинг барча турларидан ва ҳатто уларнинг оддий арифметик йиғиндисидан ҳам кенгдир. Диалектик муайянлик бўлган [W] доираси нутқ бирликлари билан чегараланмай, исталган семиотик тизим бирликлари шаклида воқелана олиш қамровини

(нимкониятини)га эга⁴⁷. Шу сабабли лисоний синтактик қолиплардаги ҳар бир позиция нисбий мустақилликка эга бўлган (яъни шаклланган) ва маълум бир информацияни ўзида мужассамлаштирган рамз билан нутқда мувофиқлашуви мумкин; лисоний қолипта белгиланган позициянинг нутқда қандай семиотик рамз эгаллаши лисоний синтактик қолип учун мутлақо бефарқдир ва тўла-тўқис нолисоний омиллар деб белгиланади. Гап лисоний синтактик қолипидан жой олган ҳар қайси конструктив бирлик, ҳар бир позиция нутқда исталган турдаги семиотик белги билан эгалланиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Баскаков Н.А., Содиков А., Абдуазизов А. Умумий тилшунослик. –Т.: Ўқитувчи, 1979.
2. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – М.: Просвещение, 1987.
3. Гак В.Г. Повторная номинация и её стилистическое использование. Вопросы французской филологии. – М., 1972;
4. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв в очерках и извлечениях. ч.1,2. – М.,1965
5. Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Т.: Ўқитувчи, 1984.
6. Мартўнов В.В. Кибернетика, семиотика, лингвистика. – Минск, 1966;
7. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол.фанлари д-ри ...дисс. автореф. – Т., 2000.
8. Нетьматов Х., Сайфуллаева Р. Қурбонова М. Ўзбек тилининг структурал синтаксиси асослари. – Т.: Университет, 1999.
9. Нурмонов А. Лисоний белги хусусиятлари ҳақида. – Андижон, 1992;
10. Резников Л.О. Гносеологические вопросы семиотики. – Л.: ЛГУ, 1964;
12. Роджер Т., Белл. Социоллингвистика. – М.: Международные отношения, 1980.
13. Семиотика и информатика. – М., 1993;
14. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971.
16. Языковая номинация. Виды номинации. – М.: Наука, 1962;
17. Языковая номинация. Общие вопросы – М.: Наука, 1977;
18. Қурбонова М.М. Ўзбек тилшунослигида формал- функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг тадқиқи. Филол.фанлари д-ри ...дисс. автореф. – Т., 2001.

ҲАВОЛА БЎЛАКЛИ ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАРДА СЕМАНТИК-СИНТАКТИК НОМУВОФИҚЛИК

Н.Аҳмедова (ТДПУ)

Ҳар қандай тил бирлиги каби гап ҳам, хусусан, қўшма гап ҳам ифода ва мазмун томонига эга. Маълумки, эргашган қўшма гап қисмлари ўзаро тобеланиш асосида тузилган бўлиб, икки ва ундан ортиқ денотатив воқеа

⁴⁷Маълумки, семиотика нафақат тил белгиларининг, балки барча фанлар ва юзлаб бошқа тизимлар бирликларининг моҳиятан бир хиллигини - рамзийлик хусусиятини ўрганади ва уларнинг моҳиятан тенглигини асослайди.

ифодачисидир. Масалан: *Китоб билим манбаи, шунинг учун биз китобни севамиз* гапи сабаб эргаш гапли қўшма гап бўлиб, унда *Китоб билим манбаи, Биз китобни севамиз* тарзидаги иккита денотатив воқеа – пропозиция ўз ифодасини топган. Бу гапда шакл ва мазмун бир-бири билан ўзаро мувофик келган.

Эргашган қўшма гапнинг шундай кўринишлари борки, бундай гапларда юқоридаги каби шакл ва мазмун мувофиқлиги кузатилмайди. Маълумки, эргашган қўшма гапларнинг айримларида изоҳланиши лозим бўлган ҳавола бўлаклар – нисбий сўзлар ишлатилади. Бу сўзлар семантик қийматга эга бўлмай, эргаш гаплар томонидан изоҳланади. Ҳавола бўлаклар деганда тилшуносликдаги «дейксис белгилар» назарда тутилади. Дейксис белгиларнинг моҳияти шундаки, улар воқеликни, предметни, белгини бевосита ифодаламайди, балки уларга ишора, ҳавола қилади. Ўзбек тилидаги олмошлар ва бошқа нисбий сўзлар қўшма гапда ҳавола бўлак сифатида қўлланади.⁴⁸ Эргашган қўшма гаплар ҳавола бўлаклар иштирокига кўра бир ёки икки ҳавола бўлакли эргаш гапларга бўлинади.

Масалан, *Қизиги шундаки, у ҳаммасини ўз вақтида қиларди* гапидаги нисбий сўзнинг (шуни) маъносига аниқлик киритиш вазифаси эргаш гапга юклатилади. Бу қўшма гапнинг кўчими-транспозициясида яққол сезилади. Қиёсланг: *Қизиги унинг ҳаммасини ўз вақтида қилишидадир*. Англашиладики, синтактик жиҳатдан қўшма гап кўринишидаги айни гап семантик жиҳатдан бир ахборотни ташийди. Бу ҳолат қўшма гапда шаклий-мазмуний номувофиқликни келтириб чиқаради. Юқоридаги қўшма гап иккита предикатив муносабатдан иборат бўлса-да, унда битта денотатив воқеа ўз ифодасини топган. Бош гап эса ортикчалик тамойили асосида модус ифодаси учун ҳосланган. Айтиш лозимки, лисоний ортикчалик тилдаги ортикча юк эмас, балки тил тараққиёти, тил эволюцияси учун хизмат қиладиган зарурий омиллардан биридир. Бу тамойил ахборотни аниқ ва тўлиқ ифодалаш, унинг янглиш тушунилишига имкон бермаслик каби натижалардан ташқари тасвирийлик ва ифодалилик учун хизмат қилади⁴⁹.

Бир ҳавола бўлакли эргаш гапли қўшма гапларда ҳавола бўлак бош гап таркибида келади. Бу ҳавола бўлак кўпинча *шу* олмоши орқали ифодаланadi. Масалан: *Онам шуни биладики, биз ўз ваъдамизга вафо қиламиз* гапида ҳавола бўлак воситасиз тўлдирувчи вазифасида келиб, мазмунан эргаш гапда ифодаланган денотатив воқеага ишора қилади. Бу қўшма гапда фақат битта денотатив воқеа ифодаланган, иккинчи «воқеа» эса бу воқеани тасвириловчи модусдир. Модуснинг алоҳида таъкидни ифодалаш зарурати мазкур воқеа ифодаси учун содда гап эмас, балки қўшма гап шаклининг танланишига олиб келган. Мазкур қўшма гапнинг мазмуни эса денотатив воқеа билан модус воқеа ўртасидаги муносабатдан иборат. Агар модусни таъкидли ифодалашга зарурият

⁴⁸Маҳмудов Н. Эргаш гапларнинг таснифи масаласи // Нурмонов А., ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.243.

⁴⁹Ибрагимова Ф. Бадий матнда эллипсис ва антиэллипсис: Филол.фанлари номзоди дисс.. автореф. –Т.: 2011. – Б.30.

бўлмаса, денотатив воқеа ифодаси модус воқеа ифодасининг ичига шаклан киритилади ва содда гапга айланади. Демак, юқоридаги гап аслида «Онам ваъдага вафо қилишимизни билади» тарзида бўлиб, тилдаги ортиқчалик тамойили асосида тузилган. Натижада мазкур кўшма гапда ҳам семантик-синтактик номувофиқлик юзага келган.

Ортиқчалик тамойилининг амал қилиши, яъни бош гапнинг фақат модус воқеа ифодалашига олиб келадиган ҳолатлар гап таркибидаги сўзлар маъноси билан боғлиқ. Кўн ҳолларда бош гапнинг эгаси вазифасида қизиғи, тўғриси, очиғи, қувончлиси, яхшиси, ёмони каби модаллик, баҳо мазмунига эга бўлган сўзлар келганда, бош гапдаги денотатив воқеа модус «воқеа» мақомини олади, кўшма гап фақат эргаш гапда ифодаланган бир денотатив воқеа ифодачисига айланади⁵⁰. Масалан: Энг қувончлиси шуки, ҳар биримизга қўлдан келганча ёрдам кўрсатдилар (С.Аҳмад) гапида бош гапда қувончлиси – модал маъно ифодалайдиган сўз эга вазифасида келган, натижада бош гап орқали фақат модус воқеа ўз ифодасини топган. Асосий ахборот эса (ҳар биримизга қўлдан келганча ёрдам кўрсатдилар) эргаш гап орқали ифодаланган.

Бундай ҳолатни бош гапнинг кесими вазифасида билмоқ, кўрмоқ, айтмоқ, таъкидламоқ, эсда тутмоқ, эсдан чиқармоқ, пайкаммоқ, ишонмоқ, кўркмоқ, фахлламақ, тушунмоқ, огоҳ бўлмоқ, ўйламоқ, сезмоқ, қарор қилмоқ, аниқламақ, тан бермоқ, ҳис этмоқ, мўлжалламақ, шубҳаланмоқ каби ҳис-сезги, идрок, нуткий ва фикрий фаолиятни билдирувчи сўзлар келади. Бундай маънолар модус «воқеа» ифодаси учун жуда мувофиқ келади⁵¹. Масалан: Мен шуни сездимки, унинг кўнгли тинч эмасди (С.Аҳмад) гапида кесим вазифасида сездим – модус ифодалашга ҳосланган сўз келган бўлиб, бош гапни яхлитлигича кириш сўз шаклида ҳам қўллаш мумкин: Мен шуни сездимки – сезишимча. Бундан кўриш мумкинки, таъкид маъносини кучайтириш мақсадида алоҳида гап сифатида шаклланган бош гап ҳосил бўлган. Бундай ҳолатларни бадний асарларда кўпгина учратиш мумкин.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ҳавола бўлакли эргашган кўшма гапларда тилдаги ортиқчалик тамойили асосида шакл ва мазмун бир-бирига мос келмайди, натижада семантик-синтактик номувофиқлик юзага келади.

СОН КАТЕГОРИЯСИ [-ЛАР] ШАКЛИ УМУМИЙ ГРАММАТИК МАЪНОСИНИНГ ВОҚЕЛАНИШИДА ЛИСОНИЙ ВА ПРАГМАТИК ОМИЛЛАР ҲАМКОРЛИГИ

М.С. Эрнazarова (ЎЗМУ)

Ноль шаклига нисбатан маъновий муайянлиги ва моддий шаклга эгаллиги ушбу кўрсаткичнинг умумий грамматик маъносининг бифуркацияланиши ва ҳосил бўлган кўринишларининг фарқланиши ва нуткий воқеланиши ҳамда уни англаш ва таҳлил қилишнинг маълум даражада энгилаштиради.

⁵⁰Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. 1, 1995. 1.1/1

⁵¹Маҳмудов Н., Нурмонов А. Кўрсатилган асар.

Сон категориясида [-лар] шаклининг соф кўплик маъносини сўзловчининг интенциясига ҳамроҳлик қилувчи хиссий-эмоционал ҳолатининг нейтрал ҳолати бошқаради. Тилшунос В.Робинсон ажратган “аффект (хис-ҳаяжон) ҳолатини ифодалаш”, “эмоционал ҳолат, шахсий руҳиятни намоён қилиш” вазифалари ҳам интенцияга қўшимча равишда интенцияга йўлдош омил сифатида грамматик шаклининг маъносини рўёбга чиқаради. Масалан, шахс эмоционал ҳолати ноль даражада бўлганда аксар ҳолларда грамматик шакл соф “кўплик” маъносини ифодалайди.

Кўплик сон шаклининг соф “кўплик”дан бошқа маъноларини ифодалашда лисоний ва нолисоний омилларнинг роли ошиб боради. Аниқроғи, ушбу грамматик маънога категориал нуқтаи назардан яқин бўлган маъноларда ушбу ҳамкорлик маълум бир даражада бўлса, категориал маънодан четлашувчи ҳамроҳ маъноларда кучайиб боради. Демак, грамматик шаклларнинг маъновий моҳиятини воқелантиришда лисоний ва нолисоний омиллар ҳамкорлиги категориал маънодан нокатегориал маънога ўсиб бориши ҳақидаги хулосага келиш мумкин. Бу грамматик шаклининг оралик маъно турларини қуйидагича даражалаймиз:

[кўплик→жамлик→турли

хиллик→боғлиқлик→тахмин→ўхшашлик→кучайтириш]

Соф “кўплик” маъноси қуйидаги мисолларда воқеланган: 1. *Бу йигит яхшигина давлатманд бўлса ҳам, лекин шухрати нима учундир бойлиги билан бўлмай, «Ҳомид хотинбоз» деб шухратланган, кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашканда унинг отига тақилган лақабни қўшиб айтмасалар, ёлғиз «Ҳомидбой» дейиш ила уни танита олмайдирлар.*

2. *Дам оғир ҳаёлга бўлур занжирбанд,*

Дам қўшиқ тўқийди у ёна-ёна.

Интилар юлдузлар туманига дам,

Дам ойнинг ёнида бўлар нарвона. (А.Орипов)

3. *Тўғрироғи, мумкин, яъни турли-туман ташаббуслар ташкил қилиб бажарса бўлади, бироқ ўн икки ой бундай қилиб бўлмайди.* (Н.Эшонкул). 4. *Биз ҳам кўп қатори ҳаётни, хусусан ўсмирлар ҳаётини, янада аниқроқ айтсак, жиноят оламига кириб қолганлар ҳаётини кузатиб, таҳлил қилиб, маълум бир фикрларга келганмиз.* 5. *Бобомиз беихтиёр бош ирғадилар. Ойдин ранги, кўк йўнғичқа бўйи, байтдан кайфлари чоғ бўлди. — Қара, тагин бир шеър ўқиб берайин. Байтлар ғамза билан ўқилди.*

Гарчи мисоллар бадий асарлардан олинган бўлса-да, кўплик сон кўрсаткичи билан грамматик шаклланган сўзлар воқеланишида сўзловчининг алоҳида интенциал кайфияти акцентуатив омил билан кучайтирилмаганлиги боис улардаги грамматик маъно морфологик шаклининг субстанциал категориал маъносига мувофиқ соф “кўплик”тарзида юзага чиққан. Демак, воқеликка объектив муносабат нолисоний омилларнинг бетарафлиги ва грамматик шаклларнинг ўз маъновий моҳиятини воқелантиришида лисоний омиллар билан кўпроқ чегараланишига имкон беради. Бу грамматик шакланаётган сўзларнинг луғавий маъноларига ҳамкорликда кўпроқ устуворлик қилади.

“Жамлик” маъносининг воқеланишида кўплик маъноси категориал нуктаи назардан маълум даражада сусайиб, сусайиш натижасидаги “бўш” ўрин “жамлик” маъноси билан тўлдирилади. “Жамлик” маъносида яхлитликка ингилиш, яъни бирлик сонга яқинлашишининг кузатилиши ҳам “кўплик” маъносининг даражаси ушбу яхлитликда ўзгаришини кўрсатади. “Бу вазифани ўташ жараёнида [-лар] [-0] га яқинлашади, шунга кўра улар бемалол вазифадошлик қила олади: *ишчилар синфи – ишчи синфи.*”

Бу ҳолатда [-лар] миқдорий ноаниқлик ва бўлинмасликни ифодалайди.⁵² “Жамлик” маъноси, аввало, грамматик шаклланаётган сўзнинг луғавий маъноси билан қувватлантирилса, икки лисоний бирликнинг ҳамкорлиги натижасидаги ҳосила маъно сўзловчининг интенцияси ва вазият омили билан мустаҳкамланади. Мисоллар келтирамиз:

1. *Бизни писанд қилганларга минг бора қуллук...*

Пахтакорлар ва ишчилар писанд қилдилар.

Зиёлилар, юмушчилар писанд қилдилар,

Студентлар, тўқувчилар писанд қилдилар,

Мактабдаги ўқувчилар писанд қилдилар,

Бизни писанд қилганларга минг бора қуллук,

2. *Ҳасанали ўттуз ёшлиқ вақтида сотиб олган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғил-қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшлиқда ўлиб кетканлар, шунинг учун бўлса керак, Отабекка ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар: «Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима қуръон ўқуса, бир вақтлар Ҳасанали ота ҳам бор эди деб ёдласа, менга шуниси кифоя» деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекка бу тўғрида сипоришлар бериб, ундан самимий ваъдалар олиб юрғучи оқ кўнгли бир қул эди. (А.Қодирий) 3. Индамай тура бериш куёвлар эмас, келинлар расми. (Т.Мурод)*

Мисолларда келтирилган *пахтакорлар, ишчилар, зиёлилар, юмушчилар, студентлар, тўқувчилар, ўқувчилар, сипоришлар ваъдалар, куёвлар, келинлар* сўзлари гарчи кўплик шаклида қўлланган бўлса-да, уларнинг “кўплик” ини таъкидлашдан кўра, жамлаш ифодалаш, уларни гуруҳ, социал яхлитликлик, нарса ва ҳодисаларнинг умумлашмаси сифатида эътироф этиш маъноси сўзловчининг умуман бадий-фалсафий ғоясига мувофиқ келади. Зеро, адиб *пахтакорлар, ишчилар, зиёлилар, юмушчилар, студентлар, тўқувчилар, ўқувчилар* тақаббурлар ва тақаббур эмасларни бадий қарама-қарши қўйиш истаги асосида ҳаракат қилган. Бу эса бадийят талаблари билан уйғунликда грамматик шаклнинг маълум бир оралик маъносини кучайтирган дейиш мумкин.

“Турли хиллик” маъноси [-лар] кўплик шакли маънолари даражаланишида учинчи ўринни эгаллайди. Борлик ҳодисаси ҳақидаги фикрнинг ноаниқлик омили ўлчам ифодаловчи сўзнинг кўнлик сон шаклида бўлишини тақозо қилади. Бу маъно ифодаланишида “кўнлик” маъноси яна бир қадар кучсизланган ва ўзига хос “бўш” ўринни ўз субстанциал табиатига хос

⁵² Шаҳобиддинова Ш.Х. Грамматик маъно талқини хусусида: Филол фанлари номлари асосида, автореф Самарқанд, 1994. – Б. 15.

бўлмаган, бириктирилиши кўпроқ сўзловчининг субъектив қараши, интенциал ҳаракати билан белгиланадиган, ноаниқлик оттенкаси билан йўғрилган “тахмин” маъносига бўшатиб беради.

“Боғлиқлик” маъносида “кўплик” маълум даражада сақланади. Мисоллар:

*Атрофимни занжир каби ўраб турса ҳам
Жетеларни тумтарақай қувдим Ватандан.
Шаҳзодалар Миронишоҳу Шохрух мирзолар
Гувоҳ бўлган бизнинг талай муҳорабага.
Неча йилки, қочиб юрган таъқибимиздан
Султон Аҳмад Жалойир ва қора Юсуфлар
Боязиднинг саройидан топмишлар паноҳ.
Бизнинг манфур душманларга ҳомий Боязид.
Мен Иоан Султониёман, фаранг элчиси,
қирол Шарл дерлар менинг ҳужмдоримни.
Шильтбергер, Мен — Боварлар вакилиман.* (А.Орипов) -

Бунда ҳам лисоний компетенция ва объектив воқелиқдан хабардорлик омиллари лисоний омилларга йўлдошлик мавқеида бўлади.

“Тахмин” маъноси [-лар] шаклда олдинги маъноларга нисбатан объективлигининг паст даражаси ва шунга мувофиқ, субъективлигининг юқори даражаси билан характерланади. Макон, замон, узунлик, масофа, оғирлик, ҳажм каби ўлчамларни ифодаловчи сўзларни шакллантирар экан, бу лексик-грамматик бирикув сўзловчининг интенцияси омили билан омикталанади. Бунда интенциал омилнинг бир қадар кучайганлигини кузатамиз. Мисоллар: *Ҳасаналининг Отабеклар оиласида қулликда бўлганига элли йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кеткан.* (А.Қодирий) 2. *Мулла Фазлиддин сўнги кунларда бошдан кечирган мудҳиш ҳодисаларни эслаб, бир лаҳза оғир сукутга кетди...* (П.Қодиров) 3. *Баҳор охирида қолган кунларнинг бирини Бобур Қосимбек билан адир йўлидан мўғул бекларининг қароргоҳларига отлиқ кетмоқда эдилар.* (П.Қодиров) 4. *Шундай бўлса ҳам, мавлоно Фазлиддин ишсиз юрган уста ва коргарларга яхши ҳақ тўлаб, дастлабки кунлари элликтача одамни расадхонадаги таъмир ишларига олиб чиқди.* (П.Қодиров) 5. *Орадан ойлар ўтиб бу гўллиги учун ўздан ўзи нафратланди.* (Т.Малик)

“Ўхшашлик” грамматик маъносининг кучайиши тўртинчи даражада бўлиб, бунда ҳам интенциал омил олдинги маънога нисбатан анча устуворлашади. Шу билан бирга, лисоний компетенция (метафорик кўчим ҳосил қилиш, сўзни кўчма маънода қўллаш қўллаш малакасига эғалик) ва ўхшатиловчи ва ўхшовчи объект ҳақидаги билимнинг мавжудлиги бадий омиллари билан омикталаниб, ўзига хос нутқий маънони ҳосил қилади. Айтилганидек, бу маънонинг замирида ҳам гарчи “кўплик” маъноси ётса-да, у ўта кучсизланади. Мисол: 1. *Фарҳодлар келишиди канал қазмоққа, ширинлар чиқишиди пешвоз бўлмоққа.* 2. *Кумушлар йўқ ҳозир, зайнаблар тирик.*

“Кучайтириш” маъносида эмоционал-экспрессивлик ва ҳис-туйғуларнинг кучайганлиги кўп ҳолларда бирлик сонда қўлланиши лозим

бўлган шахс/нарсa-предметларни ифодаловчи сўзларни кўплик сонда қўллашга сабаб бўлади. Албатта, бунда ҳам лисоний компетенция устуворлашади. Сўзловчи бирлик сондаги от ифодаланмишларига нисбатан кўплик сондаги от ифодаланмишлари “кучли”лиги ҳақидаги ботиний билимга эга бўлганлиги сабабли кучайтиришда айнан шу воситадан фойдаланади. Маънонинг вокеланишида “кўплик” маъноси асос бўлиб хизмат қилган бўлса-да, “кўплик” маъносининг ўзи ноль даражада бўлади. Шаклан кўплик-маъновий бирлик зидланиши содир бўлади. Шакл ва мазмун номувофиклигига асосланиш кўзда тутилган маънонинг кучайишини таъминлайди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, [-лар] шакли маънолари ўзларида “кўплик” субстанциал маъносининг камайиб боришига кўра даражаланади. Даражаланиш каторининг ортиб бориши, яъни “кўплик” маъносининг камайиб бориши билан тегишли маънонинг қўлланишида лисоний омиллар мавқеи камайиб, нолисоний омиллар роли ошиб боради.

АТОВ ГАПЛАРНИНГ ОТ ПРЕДИКАТ БИЛАН АЛОҚАЛАНИШИ

М. Умурзоқова (ТДПУ)

Атов гаплар субстантив характердаги сўзлар билан ифодаланади. Бундай гаплар бош келишиқдаги от ёки отлашган сўзлардан шаклланади. Атов гаплар тилшуносликда кенг тадқиқ қилинган бўлиб, турлича ном билан аталиб келинади. Субстантив сўзни нутқда ажратиб кўрсатиш имкониятлари, уларнинг ифодаланиши турли тилларда турли даражада ўрганилган. Лекин бундай ажратилган қисмларга, уларнинг гапдаги ўрни масаласига доир қарашлар турлича. Рус тилшунослигида сегмент қурилмалар дастлаб А.М.Пешковский томонидан тадқиқ этилган. Олим на гап бўлиб шаклланган, на унинг бўлаги саналган сўз ва сўз бирикмалари ҳақида гапириб, бош келишиқдаги сўзлар англаган предметларни, тушунчаларни ажратади. Оғзаки нутққа хос бўлган, кейинги гапда у кўрсатиш олмоши билан алоқаланган бош келишиқдаги сўзларни ҳам шундай синтактик қурилмалар сирасига киритиш мумкинлигини таъкидлайди.(1)

Баъзи тилшунослар сегмент қурилмаларни номинатив гапларнинг бир тури сифатида қарайдилар. В.В.Бабайцеванинг фикрича, тасаввур номлари (именительнѹе представление) номинатив гапларнинг бир тури бўлиб, сегмент нутқнинг (фикрнинг) предметини аташ орқали тингловчида, китобхонда тасаввур уйғотишга хизмат қилади.(2) Тилшунос олим И.Расулов номинатив гапни тасаввур номларидан алоҳида ҳодиса сифатида талкин этса-да, номинатив гапларни ўзидан кейин келган гапдаги олмош билан алоқаланишини, олмош гапда турли вазифаларда келишини таъкидлайди.(3) Лекин бундай гап бўлақлари сирасига кесим киритилмайди. Номинатив гапларни тадқиқ этган Х.Ғафуров атов гапларнинг ўзидан кейинги гаплар билан муносабати ҳақида тўхталмаган, номинатив гапларга шаклан ўхшаб кетадиган тасаввур номлари ҳақида маълумот беради. Аммо тадқиқотчи номинатив гапга мисол тарикасида келтирилган қуйидаги гапларнинг ўзидан кейин келган гаплардаги олмош билан ифодаланган бўлак билан алоқаланганини кўриш

мумкин: *«Мирзачўл. Унинг қиёфаси бутунлай ўзгарган. Тентаксой. Бу ерда тўгон қурувчилар салкам бир ойдан бери тер тўкиб ишламоқдалар»* (4)

Сегмент қурилмалар субстантив характерда бўлганлиги учун уларнинг асосий қисмдаги алоқаланган бўлаги асосан тўлдирувчи ёки эга бўлади деган қараш ҳам мавжуд.(5) Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, сегментланган бўлак ўзидан кейинги гапдаги кесим, апиқловчи ва ҳол билан ҳам алоқаланиши мумкин экан.

Атов гаплар сегментлаш натижаси сифатида ҳам намоён бўлар экан, ўзидан кейинги гапдаги олмош билан ифодаланган от-кесим билан ҳам муносабатга кириша олади. Бундай ҳолларда кейинги гапдаги от-кесим *олмош+боғлама* шаклида бўлади. *Манфаат! Балки ҳар қандай юксак тушунчанинг ҳам асосини ташкил қиладиган бош унсур шу бўлар.* (У. Ҳамдам) Гапни сегментланмаган ҳолда қуйидагича қайта тузиш мумкин: *Балки ҳар қандай юксак тушунчанинг ҳам асосини ташкил қиладиган бош унсур манфаатдир.* Атов ва у билан алоқаланган гап сифатида тузилган ва содда ёйик гап сифатида тузилган икки гапни қиёслаганда атов гап ва ундан кейинги гапда ахборот ифодалаш билан бирга экспрессивликнинг ифодаланганлигини кўриш мумкин. Кесим билан алоқаланган атов гаплардан кейинги гапда от-кесим сўроқ олмоши билан ҳам ифодаланиши мумкин. *Нафрат! Мана, нима унга бу оғир юмушда ёрдам берган куч!...* (У.Ҳамдам) Гапни сегментланмаган ҳолда қуйидагича қайта тузиш мумкин. *Унга бу оғир юмушда ёрдам берган куч нафрат.* Маълум бўладики, сегментлаш натижаси сифатида тузилган атов гапларда тилнинг ахборот бериш вазифаси билан таъсирчанлик ифодалаш вазифаси ҳам барабар намоён бўлади. От-кесим билан алоқаланган атов гаплар ёйик ҳолда ҳам келиши мумкин. *Олти минг эгик бош. Эрталабдан бери тўпга тутилаётган исёнкор шаҳарнинг бир амаллаб жон сақлаган аҳолиси мана шу эди.* Атов гапдан кейин келган гаплар ундаги бирон бўлак ҳақида ахборот бериш билан уни яна-да тўлдиради, шу тарика атов гапларнинг матн яратиш имкониятлари намоён бўлади. Қуйидаги гапда атов гап билан алоқаланган юкоридаги от-кесимга кўшимча ахборот берилган. *Булар кўпроқ бола-чақа, хотин-халаж, қари-қартанг; горнизондан етиб келган жазо отрядлари уларни шаҳар четидаги мана шу тақирга ҳайдаб чиқди.*(А.Мухтор) Ёйик ҳолда келган бундай гапларни сегментланмаган тарзда қуйидагича қайта тузиш мумкин: *Эрталабдан бери тўпга тутилаётган исёнкор шаҳарнинг бир амаллаб жон сақлаган аҳолиси олти минг эгик бош эди.* Бундай ҳолларда гапнинг мазмуни тўла бўлмай кейинги гапни ҳам талаб қилади. *Эрталабдан бери тўпга тутилаётган исёнкор шаҳарнинг бир амаллаб жон сақлаган аҳолиси олти минг эгик бош эди. Булар кўпроқ бола-чақа, хотин-халаж, қари- қартанг; горнизондан етиб келган жазо отрядлари уларни шаҳар четидаги мана шу тақирга ҳайдаб чиқди.* От-кесим билан алоқаланган бундай гаплар сўзловчининг айтилаётган фикрга тингловчининг диққатини тортиш, уни бошқаларидан ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш мақсадида тузилади. От-кесим билан алоқаланган атов гаплар ўзидан кейинги гапда олмош билан эмас, от сўз туркумидаги сўз билан ҳам алоқаланиши мумкин. Бундай ҳолларда атов гапнинг мазмуни аниқловчили от-кесим орқали янада ойдинлашади. Баъзан

атов гап бўлиб келган сўз кейинги гапда айнан такрорланиши мумкин. Бундай ҳолларда таъкид маъноси кучлироқ ифодаланади. *Даҳшат! Дунёдаги ҳеч нарсадан ҳайратланмай қўйиш даҳшат! Агар сен сизиниб, эътиқод қўйиб келган нарсанг бир куни пуч ва сохта нарса бўлиб чиқса, бу-даҳшат* (Н.Эшонкул).

Ёйиқ атов гапларда мана, ўша сўзлари қўлланганда олдин бўлиб ўтган воқеа-ҳодисани эсга олиш, таъкидлаш маънолари ифодаланади. *Мана ўша қизғини тувакдаги шапалоқ гул. Софья Борисовна эрининг ёнига келган кунлари посёлка бозорчасидан биринчи харид қилган нарсаси гул бўлган.*(А.Мухтор)

Хуллас, от-кесим билан алоқаланган бундай атов гаплар бошқа гап бўлаклари билан алоқаланган атов гаплар каби китобхоннинг диққатини тортиш, уни бошқа гап бўлақларидан ажратиб кўрсатиш мақсадида актуаллаштирилади. Бундай гапларда тилнинг коммуникатив вазифаси билан бирга экспрессивлик вазифаси ҳам намоён бўлади.

Адабиётлар:

1. Пешковский А.М. Русский язык в научном освещении. –М., 1956. – С. 405.
2. Бабайцева В.В., Л.Ю.Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Часть 3. Синтаксис. Пунктуация. – М.: Просвещение, 1981.–С.111.
3. Расулов. И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. –Т.: Фан, 1974. – Б.190-191.
- 4.Ғафуров Ҳ.Ҳозирги замон ўзбек тилида номинатив аплар. Фил.фан.ном.дисс. –Т., 1962. –Б.71.
5. Сафронова Т.Н. Сегментированные конструкции в современном английском языке. автореф. дисс. канд. фил. наук. – Л., 1975. –С.6.

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИДА ДАРАК ГАПЛАР

М.Жамолхонова (ТДПУ)

Маълум воқеа-ходиса, белги-хусусият ҳақида тасдиқ ёки инкор йўли билан хабар берувчи гапларга дарак гаплар дейилади. (1)

Масалан: 1. *Бойсари бой эди, Бойбўри эса шой эди, бу иккови ҳам фарзандсиз бўлди.* 2. *Алтинбийдан тагин икки ўғил пайдо бўлди: каттаконининг отини Бойбўри қўйди, кичкинасининг отини Бойсари қўйди.*

Дарак гаплар моддий дунё ҳақидаги билимларни баён қилиш учун хизмат қилади. Уларда киши билиш фаолиятининг натижалари баён қилинади. Достонларда ҳам бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар бериш ўринлари кўпрок ижрочи тилидан баён қилинади. Масалан:

Бу сўзни эшитиб, бийларнинг жуда вақти хуш бўлиб, “тилаганимиз қабул бўлди”,- деб кўнгли тўлиб, минди бедов отди, қистаб мазғилига қараб йўл тортди.

Дарак гаплар орқали сўзловчи ўзи аниқ билган, кузатган воқеа ҳодиса ҳақидагина эмас, балки бировдан эшитган, бошқа киши орқали хабардор бўлган воқеа-ҳодиса тўғрисида ҳам маълумот бериши мумкин. (2)

Масалан: 1. *Бийлар булардан бу гатни эшитиб, хафа бўлдилар.* 2. *Бу сўзни маҳрамлардан эшитиб, Бойсари кўнглига оғир олиб айтди.*

Бу дарак гапнинг биринчисида сўзловчи ўзи билган, кузатган воқеа-ҳодиса ҳақида хабар бераётган бўлса, иккинчисида бировдан эшитган воқеа-ҳодиса ҳақида маълумот бермоқда.

Дарак гапларда лексик-морфологик белгилар, гапнинг бошқа коммуникатив турларида бўлганидек, кўзга яққол ташланиб турмайди. Масалан, сўроқ гаплар сўроқ юкламаси ёки мустақил гап бўлаги вазифасидаги сўроқ олмошига эга бўлади, буйруқ гапларнинг кесими одатда феълнинг буйруқ майли формаси билан ифодаланади, истак гапларнинг кесими эса истак майли формаси билан ифодаланади. Дарак гапларда кўзга ташланиб турадиган бундай лексик-морфологик кўрсаткичлар бўлмайди. Бу ҳол дарак гапларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаб беради.

Кўринадики, дарак гаплар буйруқ ва сўроқ белгиларидан ҳоли бўлиши билан ажралиб туради. (3)

Дарак гаплар бирор белги, ҳаракат-ҳолатнинг у ёки бу предмет, шахсда мавжуд ёки мавжуд эмаслиги тўғрисида ҳукм билдиради. (4)

Масалан: 1. *Бойсарибий ўн минг уйли Кўнғирот эли билан кўчиб бориб, Қўққамиш кўлида элибойлик қилиб молларини семиртириб, яйловда яйраб ётиб эди.* 2. *Шундази бойваччалар буларнинг келганини, эшикка чиқиб, маҳрамларнинг отини ушлаб қолди.*

Дарак гаплар дарак-хабар билдирувчи семаси билан мазмуни бир бутунликни ҳосил қилса ҳам, лекин бу бутунлик ўзаро фарқланувчи бир неча семаларни ўз ичига бирлаштиради. Бундай фарқланувчи семалар дарак мазмунининг вариантлари саналади. Дарак мазмуни қуйидаги семик вариантлар орқали намоён бўлади:

1. *Хабар семаси: 1) Биз акангдан келган закотчи бўламиз, бугун бизлар сенинг молингни закот қиламиз. 2) Бойсарининг яхши қизи бор экан, Оти Барчин, ўзи зулфакдор экан.*

2. *Орзу-умид семаси: Бизлар ҳам бир шоҳлик шавқатини қилсак, овга чичиқиб кетсак, фарзандлар ер юзига тушса, сюнчи, деб бир нечалар олдимизга пулга чиқиб, бизлардан тилла танга инъом олса.*

3. *Ишонч семаси: 1. Мана буни закот деб айтади. 2. Яртибой оқсоқол рост айтади.*

4. *Маслаҳат семаси: Маслаҳатни сенга шундай берамиз, Бу юртда белгили экан бу алплар, Алпларга муносиб сенинг қизинг бор, Бул алпларни куёв қилмоғинг даркор.*

5. *Истак семаси: Обберай ўзбакнинг сулув қизидан.*

6. *Ташвиқ семаси: Бу алпларни куёв қилиб оламиз, Муна элга тоза эркин бўламиз, Болаларни тоға-эсян қиламиз, Қариндош бўп биз қатнашиб юрамиз, Элниг зўри алплар экан, биламиз.*

7. *Мавжудлик семаси: Булар ҳаммаси бой, қўйли, туяли, молининг сони йўқ эди; буларнинг ичидан моли йўқ деган камбағалининг қирқ минг туяси бор, қўйининг сонини ўзлари ҳам билмас эди.*

8. *Кўрсатиш, ишора семаси: Бораётган Кўнғирот элниг ботири, Қоражоннинг қирқ аймоқли чотири.*

Бундан ташқари, гапнинг таркибида модал маъно билдирувчи лексик воситалар иштирок этиб, турли модал маънолар ҳам ифодаланиши мумкин.

Бу семаларнинг ҳаммаси бир инвариант сема – дарак архисемаси остида бирлашади. Дарак архисемаси ва унинг бевосита кузатишда берилган бир неча семалари ўртасида умумийлик ва хусусийлик муносабатимавжуддир. (5)

Анлашиладики, дарак гаплар орқали сўзловчи тингловчини муайян билимга, маълумотга эга қилади. Шунинг учун ҳам улар илмий ва илмий-оммабоп нутқда, бошқа нутқ турларига қараганда жуда кенг қўлланади Бадийи адабиётларда, хусусан, дostonларда қаҳрамон ҳолати, хатти-ҳаракати, портрети тасвирида дарак гаплардан унумли фойдаланилади. Масалан: *Ойбарчин элга келади, Кўрганнинг ақлини олади, Ўзи шундай бой бўлади, Хусни тўлган ой бўлади.*

Халойиқлар ҳам кўрди: Тарзи гул юзли, ширин сўзли бир сиёсатли киши қаландар маст бўлиб, қаландардай бўлиб, шул мажлисга қараб келаберди.

Дарак гапларда маълум воқеа-ҳодиса, белги-хусусият ҳақидаги ахборот ё тасдиқланади ёки инкор қилинади. Шунинг учун ҳам дарак гаплар доимо тасдиқ ёки инкор шаклида бўлади. (6) Масалан: *Аччиқ қип Қоражон қамчи уради, Шовқин бериб чўлда кетиб боради. Шапақ отдан ўзолмайди Бойчибор, Ўзмоққа Чиборда қувват қолмади.*

Адабиётлар:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. - Т.: Ўқитувчи. 1995. – Б.47.
2. Аҳмедов А. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив турлари. – Т., 1979. – Б.20.
3. Фуломов А., Ақарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т.: Ўқитувчи. 1965. – Б.54.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ИСТАК ГАПЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ ХУСУСИДА

Д.Кўлбоева (ТВДПИ)

Истак гаплар сўзловчининг истак-хоҳишини ифодалаш вазифасини бажаради. Демак, истак гаплар орқали сўзловчининг истак-хоҳиши ҳақида маълумот берилади. Бу жиҳатдан, яъни маълумот бериш белгисига кўра истак гаплар дарак гапларга яқинлашади, аммо истак семасининг марказий сема эканлиги жиҳатидан бошқа гап турларидан, хусусан, дарак гаплардан фарқланади.

Истак гаплар тил сатҳида ўзига хос қурилиш моделига эга эканлиги билан характерланади. Н. Маҳмудов ва А.Нурмоновларнинг «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси» номли ўқув қўлланмасида истак гапларнинг қурилиш модели **К/ф.-са/** тарзида белгиланади.⁵³

Аммо бошқа манбаларда, хусусан, «Ўзбек тили грамматикаси» (-Тошкент, 1976) китобида буйруқ гапларнинг кссими шарт майлидаги феъл

⁵³Қаранг: Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг маълумий синтаксиси. – Т.: Фан, 1992. – Б. 115.

билан ифодаланиши қайд этилади ва куйидаги мисоллар келтирилади: *Қани энди, улар ҳам бирга, ёнма-ён юриб келишса! Қани энди, улар ҳам шу ерда бирга бўлишса...* (О.Гончар). *Қани энди, ўлиб кетган ҳамма ўртоқларимиз ҳозир тирилиб қолса! Қани энди, улар ҳам шу кунни кўришса, Маковой...* (О.Гончар). *Қаҳратон қиш бўлса!..* (Ойбек)...⁵⁴

Бундай ҳолатда К/ф.-са/ модели буйруқ гапларга ҳам тегишлидек тасаввур уйғонади. Бу каби зиддиятли қарашлар ўзбек тилшунослигида истак гапларнинг махсус ўрганилмаганлигидан далолат беради.

Назаримизда, истак гапларнинг қурилиш моделини унинг барча синтактик кўринишлари учун умумий бўлган тузилишда тақдим этиш мақсадга мувофиқ. Чунки ўзбек тилида истак гаплар истакни ифодаловчи лексик бирликлар ёрдамида ҳам шаклланади. Масалан: *Менинг номим ҳам баҳслироқ... Агар ҳақиқатан ўғил бўлиб тузилсам, бовим Иброҳим бўлишимни, дадам Зарафшон бўлишимни, ойим Улугбек деб аталишимни исташади.* (Нусрат Раҳмат . “Буни ҳаёт дейдилар”)

Кўринадики, бу каби гапларда истак семаси *истамоқ* феъли орқали юзага чиқади. Аммо «Ўзбек тили грамматикаси» китобида «*Мен ёрузликини, эркинликини истаيمان*» типидagi гаплар орзу-умид семасини юзага чиқарувчи дарак гаплар сифатида талкин этилган.⁵⁵ Бизнингча, истак семаси марказий ўринни эгаллайдиган бу типдаги гаплар истак гаплардир. Буни инobatга олган ҳолда истак гапларнинг ихчам кўринишдаги қурилиш моделини куйидагича белгилашни тавсия этамиз: [Ист.Кш]. Бунда **Ист.** – истакни ифодаловчи тил бирлиги, **Кш** – кесимлик шакли ҳисобланади. Бу моделни **истакни ифодаловчи кесим шакли** тарзида ўқиш мақсадга мувофиқ.

Ист.– истакни ифодаловчи тил бирлиги вазифасини асосий ҳолларда лугавий маъноси асосида истак семасини юзага чиқрувчи лексик бирликлар (*истамоқ, хоҳламоқ, умид қилмоқ, тусамоқ, кўмсамоқ...* кабилар) бажаради. Шунингдек, бу вазифада истакни шакллантирувчи морфологик воситалар ҳам келиши мумкин. У ҳолда ҳам истак гапнинг қурилиш модели юқорида қайд этилган кўринишни олади. Қиёсланг: *Энг нодир адабиётлар жамланган шахсий кутубхонам бўлишини истаيمان.* – *Энг нодир адабиётлар жамланган шахсий кутубхонам бўлса.*

Берилган гаплар семантик жиҳатдан деярли фарқланмайди. Шу сабабли ҳар икки гапни истак гап ҳисоблаш мумкин. Ҳар икки гапнинг кесими истакни ифодаловчи бирлик орқали шаклланган. Биринчи гапда *истамоқ* лексемаси кесим вазифасида келган, истакни ҳосил қилади. Иккинчи гапда эса феъл кесим таркибида қўлланган *-са* кўрсаткичи ёрдамида истак семаси юзага чиққан. Англашиладики, ўзбек тилида истакни ифодаловчи бирликлар хилма-хил. Бу ҳолат унинг қурилиш қолипида ҳам умумий тарзда акс этиши лозим.

Истак гапларнинг кесими истакни ифодаловчи лексик бирликлардан ташкил топганда истак семаси билан бирга кўпинча ёндош сема – дарак семаси ҳам юзага чиқади. Аммо истак семаси марказий сема бўлиб қолаверади. Истак

⁵⁴Ўзбек тили грамматикаси. Т. 2. – Т.: Фан, 1976. – Б. 108.

⁵⁵Кўрсатилган дарслик. –Б. 108.

гапларнинг кесими –са морфологик воситасини қабул қилган феъл орқали шаклланса, дарак семасига ишора биринчи ҳолатдагига нисбатан ниҳоятда кучсиз бўлади. Қиёсланг: *Ўқисhini хоҳлайман*. – *Ўқисам эди*.

Ўзбек тилшунослигида истак гапларнинг семантик-синтактик тузилишига дастлаб Н.Маҳмудов ва А.Нурмоновларнинг юкорида кайд этилган ўқув қўлланмасида тавсиф берилди. Бу қўлланмада гаплар ифода мақсадига кўра куйидаги турларга бўлиб ўрганилди: 1) дарак гаплар; 2) сўрок гаплар; 3) буйруқ гаплар; 4) истак гаплар. Муаллифлар истак гапларнинг синтактик тузилиши хусусида фикр юритар эканлар, бундай гапларнинг кесими истак майлидаги феъллардан иборат бўлишини кайд этишади.⁵⁶

Шуниси характерлики, ўқув қўлланмада орзу-умид (*Бу йил сафарга чиқмоқчи эдим*), истак семаси (*Сизни одам бўлишингизни хоҳлайман*)га эга бўлган гаплар дарак гаплар сифатида каралади. Орзу-умид, истак семаси фарқланувчи семалар бўлиб, дарак мазмунининг вариантлари, чегара сема сифатида кўрсатилади.⁵⁷

Назаримизда, дарак, сўрок, буйруқ ва истак гапларни фарқлашда сўзловчининг ифода мақсадини намоиш этишга ёрдам берувчи бош мезон семантик тамойил экан, истак семаси асосида бирлашувчи барча гап кўринишларини бир турга – истак гапларга бирлаштириш мақсадга мувофиқдир. Ушбу ўқув қўлланмада дарак гап сифатида тақдим этилган «*Мен фарзандимнинг бахтли бўлишини хоҳлайман*» гапида хабар семасидан кўра истак семаси марказий мавқени эгаллашини инобатга олсак, бизнингча, бу гап турини истак гап сифатида ажратиш тўғрирок бўлади.

Кўриниб турибдики, ўзбек тилида истак гаплар турли воситалар, бирликлар орқали ифодаланади. Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тилида истак гапларнинг ифодаланиши махсус ўрганишни талаб этади.

Адабиётлар

1.Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Т.: Фан, 1992. – Б. 115.

2.Ўзбек тили грамматикаси. Т. 2. – Т.: Фан, 1976. – Б. 108.

ЙИГИҚ ҚИСМЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР ҲАҚИДА

М.Ҳамидова (ЎЗМУ)

Содда гап каби қўшма гаплар ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Қўшма гаплар қисмлари йиғиқ ҳолда ҳам қўлланиши мумкин. Бу қўлланиш жаҳон ва ўзбек тилшунослигида алоҳида тарзда тадқиқ этилмаган. Қўшма гап, унинг моҳияти, тузилиши, таркиби ва турлари йиллар давомида олимларимиз томонидан ўрганилган (Ф.Абдурахмонов¹, А.Ф.Фуломов ва М.А.Аскаророва²;

⁵⁶Қаранг: Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси – Т.: Фан, 1992. – Б. 115.

⁵⁷Шу жойда. – Б. 115.

¹Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. –Т.: Ўзфанакадемицидр, 1958

академграмматикалар³ номларини ҳаволаларда ёзиш керак). Аниқки, анъанавий ўзбек тилшунослиги жаҳон ва рус тилшунослигида мустаҳкам мавқега эга бўлган формал тилшунослик тамойилларига асосланган ҳолда ривожланди. Содда гапнинг минимал қолипни тадқиқ этган олима М.Абузалова фикрича, ўзбек тили қурилиши талқинида рус тили қурилишига хос қонуниятларга устуворлик берилиб, тобеликнинг туркий тилларга хос “ўнгдан чапга” кўринишини эътибордан четда қолдирилди. Натижادا бошқа гап бўлаклари кесимга (“ўнгдан чапга”) ва фақат кесим эгага (“чапдан ўнгга”) тобелиниши ҳақидаги мантикий-грамматик “қонуният” ҳукмронлиги вужудга келди. Ҳинд-Европа тиллари учун содда гапнинг минимал қурилмаси “эга+кесим” бўлганлиги учун, унга содда йиғиқ гап сифатида қаралади. Ўзбек тилшунослигида [эга + кесим] қурилмаси гапларнинг йиғиқ гап сифатида биринчи асос - жаҳон тилшунослигида бу назариянинг кенг тарқалгани бўлса, иккинчи сабаб – гап таълимотида мантикий асосларга таянилганлигидир. Ҳинд-Европа тиллари андозалилиги ва тилшуносликдаги мантикий оким таъсиридан ўзбек тилшунослиги озод этилгач, она тилимиз моҳиятидан келиб чиқиб таҳлил қилиш мустақиллик даврида ўз ифодасини топди. “Ўзбек тилида бошқа туркий тилларда бўлгани каби, шахс-сон категорияси мустаҳкам ўринга эга, бу билан шакланган кесим ҳаракат(ҳолат), белгининг қайси шахс-сонга оидлигига ишора қилиб туради. Бу эса гап таркибида эга мавқеининг пасайишига, кўпинча, эганинг тушиб қолишига олиб келади. Бундан аён бўладики, кесим ўзбек тилида энг кичик гапни ташкил этар экан, тилимизда фақат кесимдан иборат гапларни, эгага зарурат бўлмаганлиги боис, *йиғиқ гап* сифатида баҳолаш имкони мавжуд”. (Юлдошева Н.Э. Йиғиқ гапнинг формал-функционал талқини. Филол.фанл номз. ...дисс. авт. Т., 2010й.) Демак, формал ва формал-функционал тилшуносликда йиғиқ содда гаплар, уларнинг турлари ўрганилган. Дастлаб йиғиқ содда гапларнинг [WPm], [WP], [S - P] каби кўринишлари таҳлил қилинган эди. Аммо қўшма гап таркибида йиғиқ содда гапларнинг қўлланиши тадқиқ этилмаган. Бу ҳақдаги қисқа бўлса-да, маълумот проф.Р.Сайфуллаеванинг асарларида келтирилган ва олима қуйидагича ёзади: “...2)содда гап йиғиқ ва ёйиқ шаклларда қўлланганидек, қўшма гап қисмлари ҳам йиғиқ ва ёйиқ ҳолда қўлланиши мумкин. Йиғиқ қўшма гапларда айрим элементлар қўлланмайди, масалан, иккинчи даражали бўлақлар,боғловчилар, кириш бўлақлар ва ҳ. Чунончи, *Айт, қирсин* – йиғиқ қўшма гап бўлиб, ҳар икки қисми биргина сўздан ташкил топган, демак, ҳар иккиси йиғиқ шаклда қўлланган. Айрим қўшма гапларнинг биринчи *Тушундим: падаринг экан кўп фозил, отанг камолидин сенга не ҳосил. (“1001 ҳикмат”)*, баъзиларининг иккинчи қисмлари *акаларим қай аҳволда экан – билмадим. («Ўзбек халқ эртақлари»)* йиғиқ гаплардир. Шу каби гапларнинг кенгайган **варианти турли шаклларда** бўлиши мумкин, чунки ҳар бир қисми чексиз равишда

²Ғуломов А.Ғ., Аскарлова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. -Т.: Ўқитувчи, 1965.

³Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. -Т.: Фан, 1976.

⁴Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини. -Т., 1994.

кенгайтириш имконияти бор”.(Р.Р.Сайфуллаева “Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини” Т., 1994 й..50-6.)⁴

Айрим мисолларни таҳлил қиламиз: 1) қўшма гапнинг биринчи ва иккинчи қисмлари йиғиқ содда гаплар: а) *Эшитди-ю, ҳушидан кетди*; б) *Юраверади, юраверади...* (Т.Малик,25) Бу тенг таркибли қўшма гапларнинг иккала қисми йиғиқ ва б)бандагида такрор гаплар қўлланган; в) *Тўғри, урганман, ўмарганман, лекин ўлдирмаганман.* (Т.Малик) мисоли уч қисмли, тенг таркибли қўшма гап булиб, ҳамма қисмлари йиғиқ ҳолда қўлланган; 2) қўшма гапнинг бир қисми йиғиқ ва бири ёйиқ содда гаплар: а) *Шу уйларга бало ёғилмасин, зийрак бўлинглар.* (Т.Малик 25) б) *Худо урсин, ҳаммаси шу, ана гувоҳ болам айтсин.* (Т.Малик,18) Ушбу мисоллардан биринчисида биринчи қисм ёйиқ ва иккинчиси йиғиқ гап бўлса, иккинчисида биринчи ҳамда иккинчи қисмлар (Худо урсин, ҳаммаси шу) йиғиқ ва учинчи қисм ёйиқ содда гаплардир. Уларнинг кесимлари ўзаро тобе муносабатни ифодаловчи кесимлик қўшимчалари билан шаклланган бўлса-да, мазмунан кўпроқ тенг муносабатни ифодалаб келмоқда. Кейинги қўшма гапнинг минимал қолипни қуйидагича бериш мумкин: {[WPm], [S – P]кйиғиқ қисмлар, [A- S-WPm]кёйиқ қисмдир}. *Айт бунга, кўрганмидинг?* гапнинг биринчи қисми тўлдирувчи билан ёйилган гап бўлса, иккинчи қисм – йиғиқ сўроқ гап. Юқорида таҳлил қилинган қўшма гапларнинг кўпи икки таркиблидир.Қуйида йиғиқ қисмларнинг кўп компонентли қўшма гаплар таркибида қўлланишини кўриб чиқамиз: 1)уч қисмли, тенг таркибли қўшма гапнинг бир қисми йиғиқ содда гап –*Билмайман, қаердан ис олишди, кеча кечкурун турган еримизга бостириб киришди.* (Т.Малик, 154) 2)уч қисмли тенг ва тобе таркибли ҳамда охириги қисми йиғиқ қисмли қўшма гап: *У қизни яхши кўраман, шунини деб ўлиб кетсам, майли, розиман.* (Т.Малик.155) *Кўй, у ўлаверсин, азобларидан қутула қолсин...*(Т.Малик, 256) 3) хар уч қисм йиғиқ содда гапдан иборат тенг таркибли қўшма гап: *-Тўхтанг, қизишманг, ўтиринг.*(Т.Малик, 156) Мана уч бандда келтирилган мисолларнинг ҳаммасида йиғиқ қисмли қўшма гаплар ишлатилган ва, назаримизда, улардан фойдаланганида ёзувчи усталик билан ўз мақсадини ифодалайди. Бу гапларда катъийлик, ўз мақсадини амалга оширишда барқарорлик, ишонч каби қатор мазмун бўёқлари ўз ифодасини топган. Қуйидаги абзацга диққатимизни қаратамиз: - *Яратганинг иродаси шу экан, шожимиз қанча... Сизни чақирганим ...раҳбарларингизга айтинг, хафа бўлишмасин, уларнинг топшириқларини бажара олмайман. Эл-юрт нима деса шу...*(Т.Малик, 257) Бу кичик матн ҳақида ҳам юқоридаги фикрларни айтиш мумкин ва қўшимча тарзда шунини таъкидлаш керакки, *хафа бўлишмасин* йиғиқ гапи бошқа гапларни ёзувчининг мақсадини тўла ифодалаш учун “кўприк” вазифасини ўтамоқда.

МЕТОДИКА

ГРАММАТИКА ҶЎҚИТИШ МУАММОЛАРИ

И. Мирзаев (СамДУ)

Грамматика ҷўқитиш тамойиллари грамматикаси сифатида идрок этишни, унинг турдош фанлар билан ўзаро муносабатини аниқлашни, шу муносабатнинг чегара ва характерини белгилашни, тилшунослик таркибида юзага келган фонология, орфография, орфоэпия, сўз ясалиши, лексикология, фразеология, матн тилшунослиги, лингвopoзeтика, стилистика, прагматика каби мустақил йўналишлар сифатида эътироф этилишига даъво қилаётган, бугунги кунда интеграцион жараёнларни бошдан кечириётган фанлар моҳияти ва истикболдан хабардор бўлишни тақоза этади.

Грамматика ҷўқитиш, шунингдек, матннинг филологик таҳлили қонун-қоидаларини, матн таҳлили асида филологиянинг яхлитлигини қайта тикловчи бирдан-бир омил эканлигини, унинг пировард мақсади ўз фикрини аниқ ва лўнда, ихчам ва мангикли ифодалай оладиган ўқувчи-филологик кадрлар тайёрлаш эканлигини билишни ҳам талаб қилади. Бошқача айтганда, грамматика таълими ўқувчини матнни тўғри тушунишга, унинг имкониятларидан кенг фойдаланишга ўргатади.

Грамматика таълими грамматиканинг ўзи каби узоқ ва бой тарихга эга. Бинобарин, грамматик ҷўқитиш масалалари ҳам деярли ҳар бир тил мисолида ўрганилган, унга бағишлаб қўплаб методик характердаги тадқиқотлар олиб борилган. Бироқ ҳар қандай фан доирасида шундай муаммолар борки, улар таълим талабига кўра янгиланиб, сайқалланиб, янгидан-янги хусусиятларини намоён этиб бораверади. Шунинг учун биз ушбу мақолада уларнинг айримлари ҳақида фикр юритамиз.

Биринчи муаммо - грамматика ва лексиканинг ўзаро муносабати масаласи. Чунки морфологик шакл ва синтактик қурилмалар ҳосил қилишда сўзнинг луғавий маъноси муҳим рол ўйнайди. Бунда луғавий маънонинг грамматикага икки хил - ижобий (мақбул) ва салбий (номақбул) - таъсирини билиш ва уларни ўзаро фарқлаш талаб этилади. Ижобий таъсир грамматик шаклларнинг эркин, тўғридан-тўғри ясалишида намоён бўлса, салбий таъсир нотўғри ҳосил қилинган грамматик шаклларнинг юзага келишида кўзга ташланади. Бундай таъсирнинг кейинги тури ўқувчининг (қўпинча, ўқитувчининг ҳам) тил грамматикаси билан нутқ грамматикасини фарқламаслиги, ҳар иккала грамматиканинг қонун-қоидаларини билмаслиги билан боғлиқ: кейинги пайтларда бу ҳолат сон категорияси қўлланишда, айниқса, кўзга яққол ташланади: Қиёсланг: *Дадам театрга тўртта чипта келтирди. ≠ Кеча йиғилишга бир талай одамлар келди.*

Шунингдек, *Олим ва Аҳмад келди, Олим ва Аҳмадлар келди, Олим ва Аҳмадлар келдишар (келдишди)* каби гаплардан қайсиси тўғри эканлиги ҳамон мунозарали бўлиб қолаётгани ачинарлидир. Грамматика илми ва таълимидаги рус тили асосида шаклланган, нутқимизни дудмал ва ғализ қилаётган бу каби ҳолатларни ўрганиш, мослашув масаласини узил-кесил ҳал этиш даври келди.

Иккинчи муаммо - валентлик масаласи. Валентлик тушунчасига асос солинган (проф. В.Г.Адмони, Санкт-Петербург) даврдан (1949) буён ярим юзийликдан кўпроқ вақт ўтган бўлса-да, унинг лексик ёки грамматик ҳодиса эканлиги ҳақида бир фикрга келинган эмас. Агар сўзлар фақат нутқда қўллангандагина ўзаро бириктиши мумкинлиги инobatга олинadиган бўлса, шубҳа йўқки, валентлик - синтактик ҳодиса. Фикримизнинг исботи яна шуки, грамматика алоҳида сўзлар билан эмас, балки уларнинг ранг-баранг маънолари билан иш кўради ва ҳар қандай фан каби ҳодисаларни умумлаштиришга, шу умумлашмалар асосида қонуниятларни кашф этишга ҳаракат қилади. Ноль валентли, бир валентли, икки валентли, уч валентли феъллар ва уларнинг қўлланиш доирасини аниқлаш ана шундай қонуниятлардандир.

Луговий маънони тўғри қўллаш қонун-қоидаларини ишлаб чиқиш учун грамматика сўзларни туркумларга - лексик-грамматик гуруҳ ва таггуруҳларга ажратади. Шу тарзда грамматика таълимининг учинчи муаммоси юзага келади.

Учинчи муаммо - грамматик бирликлар семантикаси таълими муаммосидир. Бу муаммо моҳиятан тил ўқитишнинг асоси, таянч нуқтасидир. Чунки у лисоний қиймат назарияси билан бевосита боғлиқ [Лисоний қиймат ва унинг намоён бўлиш ҳолатлари ҳақида. Қаранг: Ф.де Соссюр, 1977, 144]. Бироқ бу муҳим масала ўзбек тилшунослигида ҳам, методик адабиётларда ҳам етарли даражада ўрғанилмаган.

Қиймат назариясини тилшуносликка олиб кирган олим Фердинанд де Соссюрдир. У қиймат (значимость) ва маъно (значение) тушунчаларини бир нарса деб ҳисобламайди. «Концептуал аспектда олинган қиймат, деб ёзади дў Соссюр, табиийки, маънонинг бир унсури. Шунинг учун қиймат билан маънони ўзаро фарқлаш жуда қийин. Бироқ бу муаммони ҳал қилмасликнинг иложи ҳам йўқ. Акс ҳолда, тил оддий номенклатура доирасига тушиб қолиши ҳеч гап эмас... Тизим таркибига кирган сўз нафақат маъно, шунингдек, энг аввало, қиймат ҳам касб этади. Бу эса, умуман, бошқа нарса» [Соссюр, 1977, 47-48]. Масалан, дейди дў Соссюр, французча mouton “қўй”, “қўй *gўшти*” ўз маъносига кўра, инглиз тилидаги *sheep*га мос бўлиши мумкин. Аммо пиширилган ва столга тортилган гўшт парчасини инглиз *sheep* эмас, балки *mutton* деб атайди. Инглизча *sheep* ва французча *mouton* орасидаги тафовут шундан иборатки, инглиз тилида *sheep* билан бир қаторда француз тилида бўлмаган бошқа сўз ҳам бор. [Қаранг: Соссюр, 1977, 148]. Таъкидлаш жоизки, қиймат тил сатҳининг барча турлари, чунончи, грамматик сатҳ учун ҳам характерли хусусиятдир. Лисоний қиймат, энг аввало, семасиология, матн тилшунослиги, тил таълими, таржима назариясига хос тушунчадир.

Тўртинчи муаммо - бир маънони турли шакллар ва бир шаклни турли маънолар билан ифодалаш мумкинлигидир. Шакл ва маъно номутаносиблиги (асимметрия)нинг тилдаги ёрқин намунаси бўлган бу муаммо грамматик бирликларга хос асосий, бирламчи ва асосий бўлмаган, иккиламчи (ортгирма) маънолар таълими билан боғлиқ. Бу муаммо соф тилшунослик нуқтаи назаридан илк марта тизим сифатида С.Карцевский, В.Гак ва бошқа олимлар томонидан ўрганилган.

Агар лисоний белги номутаносиблиги назарияси фактлар асосида чуқур ўрганилса, масалан, омонимия ва синонимия ҳақидаги ҳозиргача устивор бўлиб келган тасаввуримизни ўзгартиришга тўғри келади. Чунки омонимия ва синонимиянинг ҳосил бўлиши бевосита нутқ (матн) билан боғлиқ. Шунинг учун матнда қузатиладиган омонимия ва синонимияни соф лисоний, бирламчи, улар ҳосил бўлишининг бошқа омилларини (ўзга тил ёки шевадан олинган сўз аслият тилидаги белгининг омоним ёки синоними бўлиши мумкин (атлас-атлас; лингвистика-тилшунослик кабилар) эса иккиламчи омилларидир.

Бешинчи муаммо - грамматик ҳодисаларни функционал бирликлар сифатида ўқитиш муаммосидир. Бунда бир грамматик унсурнинг нутқда қандай вазифа бажараётгани, бу жараёнда унинг бошқа сатх унсурлари билан алоқага киришиши мумкинлиги ҳақида ўқувчига маълумот бериш мақсадга мувофиқ.

Функционал грамматикада майдон тушунчаси маъно фарқловчи ва қиймат белгилловчи асосий омилдир. Чунки тил белгиси фақат майдонда бошқа белгилар билан бирикиш, алоқага кириш имконига эга бўлади. Майдон марказида ўзининг умумлашма-мавхум характери билан фарқланадиган грамматик восита туради. Унинг маъно ва қиймати майдондаги бошқа воситалар ёрдамида муайянлашади.

Олтинчи муаммо - грамматик бирликларнинг фонетик томони таълими муаммосидир. Чунки грамматик ҳодисалар талаффузи, оҳанги, акустикаси кейинги пайтларда тез-тез бузилаётган кўринади. Бу ҳолат ўзбек тилини таълим бошқа тилда олиб бориладиган гуруҳларда ўқитишда, айниқса, яққол кўзга ташланади. Масалан, ўзбек бўлмаган киши *бўлмоқ* (ажратмоқ) ва *бўлмоқ* феъллари асосида ясаладиган морфологик шакл ва синтактик қурилмаларни бир хил, омоним шакл ва қурилмалар сифатнда қабул қилади. Бундай ҳолатларни тўплаш, тизимга солиш, умумлаштириш лозим. Бунинг учун ўзбек тили қандай тил (она тили, давлат тили, иккинчи тил) сифатида ўқитилаётганини инobatга олган ҳолда иш кўриш мақсадга мувофиқ. Тил таълими асосий тамойилларининг бири ҳам шу. Иккинчидан, фонетика морфология ва синтаксис билан жипс боғланган, чунки улар (фонетика, морфология, синтаксис) грамматиканинг объектларидир.

Еттинчи муаммо - тилнинг белгилар тизими эканлиги масаласидир. Тил белгилар тизими бўлганлиги учун тилшунослик семиология (белгилар ҳақидаги фан)нинг бир соҳаси ҳисобланади. Тизим (система) тилда кўп қўлланадиган тушунчалардан бири бўлган ҳолда унинг моҳияти, таркиби, тузилиши ҳақида ўқувчи ҳам, ўқитувчи ҳам аниқ тасаввурга эга эмас. Шунинг учун бу ҳақда ўқувчига маълумот бериш ўринли кўринади.

Тизим - бу муайян бутунлик сифатида намоён бўладиган ўзаро боғлиқ унсурлар мажмуидир. Ҳар қандай тизимни, хусусан, грамматик тизимни дескриптив ва конструктив томонлардан тавсифлаш мумкин. Тизимнинг дескриптив таърифи таълим ва уни бошқаришда қузатиладиган, асосий жараён ва ҳодисаларнинг ижтимоий ҳамда физиологик табиатини тушунтиришга, конструктив таъриф эса (уларнинг функционал ва таркнбий тузилишини ўрганиш йўли билан) қонуниятлардан меъёр даражасида фойдаланишга асосланади. бу икки таърифни бир-биридан ажратиб қўллаш, бир томондан,

тизимнинг ўзини тўғри ва изчил идрок этишга монелик қилса, иккинчи томондан, грамматик ўқитиш сифатига салбий таъсир қилади. Бунда тизимнинг таркиби ва тузилишини билиш алоҳида аҳамият касб этади. Таркиб - кўзланган мақсадга эришишга функционал йўналтирилган унсур, тузилиш (структура) эса - тизим унсурларининг ўзаро алоқасини инобатга олган ҳолда ҳосил қилинадиган тушунча.

Унсур (элемент) - тизимни ҳосил қиладиган бирлик. Ҳар қандай унсур хосланган вазифа ҳамда хусусиятларга эга. Тизим бир унсурли, икки ва кўп унсурли бўлиши мумкин. Тизимни ташкил қиладиган унсурлар ўзаро поғонали жойлашиш хусусиятига эга.

Саккизинчи муаммо - фонетика билан фонологияни фарқлаш масаласи, чунки объекти, мақсад ва вазифалари ҳар хил бўлган бу фанлар, кўпинча, адаштирилади. бизнингча, фонетика дидактик, товушлар талаффузини ўргатадиган фан. У асосан, уч қисмга бўлинади: а) артикулятор фонетика (қ сўзловчи фонетикаси); б) аудитив фонетика (қ тингловчи фонетикаси) ва акустик фонетика (қ кузатувчи фонетикаси). [Қаранг: Бушуй 2012,251]. Фонетиканинг бирлиги - товуш(лар). Фонология эса - назарий фан. Унинг энг кичик бирлиги сегмент ҳисобланади.

Грамматика ўқитиш билан боғлиқ юқорида билдирилган мулоҳазалар бир томондан ўқитувчи ва ўқувчини замонавий билимлар билан қуроллантириш ва шу билим улардан фойдаланиб, грамматик машқлар тизимини яратиш зарурияти билан изоҳланади.

Албатта, грамматик ўқитиш муаммолари юқорида қайд этилганлардан кўп ва жуда ранг-барангдир. Шунинг учун ушбу мақолада уларнинг айримлари, бизнингча, энг муҳимлари ҳақида маълумот беришга ҳаракат қилинди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бушуй Т.А. Язык в истории развития человеческой мысли. – Т.: Фан, 2011.
2. Гладких Б.А. и др. Основы системного подхода и их приложение к разработке территориальной автоматизированной системы управления. –Томск, 1979.
3. Гулыга Е.В.,Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. –М, 1963.
4. Золотова Г.А. О взаимодействии лексики и грамматики в подклассах имен существительных // Памяти акад. В.В.Виноградова. – М., 1963.
5. Capell G. Les problèmes du Français et leurs realization //La grammaire du français parlé. –Paris, 1971.
6. Leon P.-R. Aspects phonostylistiques des niveaux de langue //La grammaire du français parlé. –Paris, 1971.
7. Скрипченко В.М. О теоретических основах систем обучения иностранным языкам. –Томск, 1979.
8. Степанова Д.М. Проблемы теории валентности в современной лингвистике// Иностранные языки в школе. – М.: Просвещение, 1973.

ИНТЕГРАТИВ ТАЪЛИМ ИЖТИМОЙ–ИҚТИСОДИЙ ВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАРАҚҚИЁТ ГАРОВИ

Т.Зиёдова (ГулДУ)

XXI-аср Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришиш, узлуксиз таълим ва тарбия тизимини жаҳон цивилизациеси даражасига олиб чиқиш, таълим соҳасини модернизациялаштириш, фан ютуқларидан нафакат илмий-таълимий эҳтиёж, балки давлат, шахс ва жамият талабини қондиришда фойдаланиш, **фан, таълим ва ишлаб чиқаришни ўзаро уйғунликда** ривожлангириш давр талаби. Айни кунда фан, таълим ва ишлаб чиқаришни мунтазам ҳаракатдаги яхлит бир системага, ўзаро ҳамкорлик, таъсир ва акс таъсир асосида ҳаракатланадиган улкан бир механизмга айлантириш, таълим ва ишлабчиқаришни тўлиқ концентрлаштириш заминиди - янги иш ўринларини яратишга қаратиш лозим.

Таълим тизимини модернизациялаштириш - **фан -таълим-ишлаб чиқариш** жараёнини ўзаро узвийлик ва узлуксизликда, давлатлараро ҳамкорлик ва фанлараро алоқадорликда амалга ошириш, мамлакат ёшларини баркамол авлод менталитетида тарбиялаш, талаба шахсини интеллектуал, ижтимоий-иқтисодий ҳамда маънавий-маданий ривожлан- тиришнинг барқарор тизимини яратиш демакдир.

Таълимни модернизациялаштириш жараёнида фан – техника, маданият, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ривожланишнинг янги-янги моделлари вужудга келади, турли педагогик лойиҳалар, электрон ўқув адабиётлари яратилиб, амалиётга татбиқ этилади. Бу эса ўз навбатида мустақил интегратив таълимнинг такомиллашуви, ёш истеъодларнинг кашф этилиши, рағбатлантирилиши, ижодий фикрловчи ва илмий-тадқиқотлар устида иш олиб боровчи баркамол, ижодкор авлоднинг шаклланишига йўл очади.

Давлат ва президент томонидан Олий ва ўрта махсус касб- хунар коллежларида ишлабчиқариш, тадбиркорлик фаолиятининг кўллаб-қувватланиши, кўплаб янги ғоя ва лойиҳаларнинг туғилиши ва амалга ошиши, янги иш ўринларининг пайдо бўлиши ва кенгайишига олиб келди. Натижада ёш республикамиз умумжаҳон кризиси тазйиқидан сақланди, энгил саноат, қишлоқ инфратузилмаси ғояси амалиёти жадаллашди, иқтисодий ривожланган давлатлар қаторига ўтишга ҳаракат кучайди.

Маълумки, олий т а ъ л и м нинг фан ва техника соҳасида эришилган ютуқлар, узлуксиз таълимнинг инновацион технологиялар асосида бойитилиши, фаннинг таълим ва ишлабчиқариш билан мустаҳкам алоқада, ўзаро ҳамкорликда фаолият юритиши давлат, жамият ва иқтисод ривожини тезлаштиради. Мунтазам ўзгариб турувчи ижтимоий ҳаёт тарзи халқаро Интернет тизими, чексиз ва бой ахборотлар захирасидан ўзи учун энг зарурини танлай оладиган тезкор, ижодкор ва ишбилармон авлоднинг шаклланиши, қомил ва фозил инсонга айланиши учун имконият яратади.

Юқорида айтиб ўтилган муаммоларнинг ечими устида ишлаш - Олий таълим тизимининг муҳим халқаси бўлган университетларнинг ҳам долзарб вазифаси ҳисобланади. Республикамизда етакчи олий ўқув юрларидан бири

Гулистон давлат университетига мазкур муаммо илмий ишлар бўлими қошида ИЛМИЙ ТЕХНИК КЕНГАШ, ҳар бир кафедрада Интегротив таълим тизимида ишлайдиган ижодий-инновацион гуруҳлар ташкил қилиш орқали ҳал қилинди. Мазкур гуруҳлар фаолиятини фан – таълим - ишлабчиқариш тизимида бошқариш, яратилган ЭЎҚ ва ЭЎДларни илмий экспертиза ва муҳокамадан ўтказиш, Интегротив таълим лабораторияси(Тилшунослик кафедраси)да қисқа (6-12 кунлик ўқитувчилар малакасини ошириш) педагогик сервис хизматини ташкил этиш, орқали ўз ечимини топди.

Тилшунослик кафедрасида фаолият юритаётган “Интегротив таълим” лабораторияси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитаси, Молия вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги ва Фанлар академиясининг 2007 йил 25 апрелдаги 3, 43,80, 5-3-6/3, 2/3-сонли қарори билан тасдиқланган Инновация илмий-техника дастурларини шакллантириш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида Н И З О М асосида илмий тадқиқотлар, кўрик-танлов фаолиятини олиб боради.

Ушбу Низом Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 7 августдаги ПҚ-436-сонли «Фан ва технологиялар ривожланишининг мувофиқлаштириш ва бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига (Ўзбекистон Республикаси қопун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 31-32-сон, 311-модда) мувофиқ ишлаб чиқилган бўлиб, инновация илмий-техника дастурларини шакллантириш ва амалга ошириш тартибини белгилайди.

“Интегротив таълим” лабораториясининг “Фан-таълим-ишлабчиқариш” она тили таълимини модернизациялаштириш моделига асосланган фаолияти яхши натижалар берди. Лаборатория куйидаги вазифаларни бажаришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

1. Лаборатория ўз илмий педагогик фаолиятини Сирдарё вилояти миқёсида “фан-таълим-ишлабчиқариш” тамойили асосида йўлга қўйиш.

2. Талабалар ижодий гуруҳлари ўртасида “Энг иқтидорли талаба”, “Зукко муҳаррир”, “Энг яхши педагогик лойиҳа” кўрик – танловлари, тадқиқотлар натижасини аниқловчи педагогик экспериментлар ўтказиш ;

2. Инновацион гуруҳ фаолияти ҳақидаги ҳисобот- тақдимотларни ИТК экспертиза муҳокамасидан ўтказиш, ғолиб деб топилган илмий –тадқиқот иши, педагогик лойиҳа муаллифларини рағбатлантириш, тадқиқот натижаларини ҳозирги ўзбек адабий тили амалиётига жорий этиш;

3. Бошқа таълим муассасалари билан ҳамкорлик шартномалари тузиш, ўзаро ҳамкорликдаги тажриба - синов ишлари натижаларини назоратдан ўтказиш, энг яхшиларини ГулДУ илмий техник кенгаши муҳокамасига тавсия қилиш;

4. Инновацион гуруҳ аъзолари томонидан *педагогик сервис*- АЛ ва КХҚ ўқитувчиларининг ихтисосий малакасини ошириш ва инновацион технологиялардан фойдаланишни ўргатишга қаратилган махсус курслар ташкил қилиш

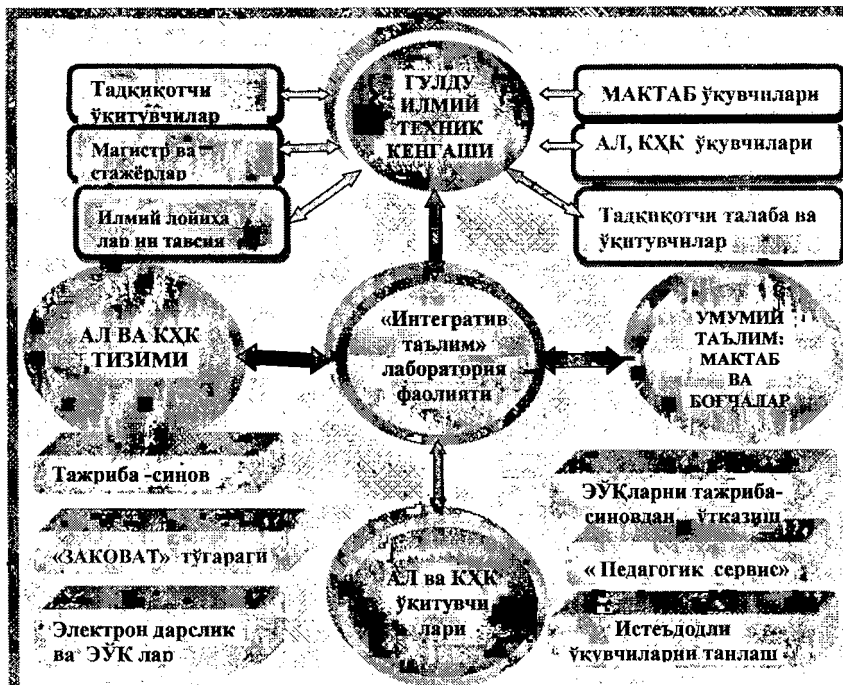
5. АЛ ва КХК бошқармаси билан ИГ ўртасида тузиладиган ҳамкорлик шартномалари асосида тажриба- синов ишларини амалга ошириш, натижа ларни таҳлил қилиш ва ОАК талабига жавоб берадиган, тугалланган илмий ишларни ИТК муҳокамасига тавсия қилиш;

6. Инновацион гуруҳ аъзолари, иқтидорли талабалар, магистр ва магистрантлар иштирокида педагогик лойиҳалар яратиш, экспертлар муҳокамасидан ўтказиш ва университет ИТКга тавсия қилиш каби.

Она тили таълимида интегратив таълим технологияни қўллашдан қўзланадиган асосий мақсад куйидагилардан иборат:

1. Тилни тизимли ўрганиш назариясини она тили таълими амалиётига жорий этиш технологиясини такомиллаштириш.
2. Психолингвистик топшириқлар воситасида талабани фаоллаштириш, унинг руҳияти, маънавиятига ижобий таъсир ўтказиш, унда изланиш ва кашф қилишга йўналтирувчи ўқув мотивларини уйғотиш;
3. Мустақил таълим асосида фикр ифодалаш жараёнини жадаллаштириш, маданий нутқ малакаларини эгаллаш;
4. Талабани танқидий фикрлашга, киёслаш ва танлашга ўргатиш.
5. Мустақил таълимда оғзаки ва ёзма матн яратиш малакасини эгаллаш;

“ИНТЕГРАТИВ ТАЪЛИМ” лабораторияси фаолияти

ТИЛНИ ЎРГАНИШДА ЛИНГВОМАДАНИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Д.Рахимова (ЎзДЖТУ)

Тилнинг луғат таркиби ушбу тилда сўзлашган ва сўзлашайтган барча инсонлар сўз яратишининг натижаси ҳисобланади. Унинг шаклланишида барча ижтимоий табақа, касб ва ёшдаги одамлар иштирок этадилар. Ҳар қандай тил луғатининг шаклланиши халқнинг тарихий ривожланиши, иқтисоди, турмуш тарзи билан ушбу тилда суҳбатлашувчи халқнинг анъаналари, урф-одатлари, дини, дунёқараши кабиларнинг ўзаро алоқаси натижасида руй беради. Тилнинг луғавий таркиби натижаси сифатида унинг аксини халқ турмушининг барча ҳаётий муҳим соҳаларида топиш мумкин. Бу – тилнинг кумулятив (таъсир) вазифасидир, яъни тил бирликлари семантикасида тарих, маданият, иқтисодиёт борасидаги билимлар тўпланишининг фаолияти ётади. Юқорида келтирилган омиллар халқнинг дунёни тушуниш тизимида сезиларли из қолдиради ва айнан шунинг учун ҳам бир халқнинг атрофдаги воқеликни англаши бошқасиникидан фарқ қилади, яъни ҳар бир халқ дунёни "ўзининг" аниқ бир кўз кири остида кўради.

Ҳар қандай халқнинг ҳаётида доимо ўзгаришлар рўй беради, иқтисодиёт ривожланади, турмуш тарзи, урф-одатлари ўзгаради, турли тарихий воқеалар содир бўлади. Ўраб турган дунёнинг айрим ҳақиқатлари одамлар ҳаётидан тушиб қолади, унинг ўрнини бошқалари эгаллайди, ривожланиш ва тараққиёт эса номланишни талаб қилувчи янги тушунчаларни киритади. Луғат ҳаётнинг ушбу талабларига аниқ муносабат билдиради ва уларнинг барчасини тил луғатида акс эттиради: янги сўзлар ҳосил бўлади, бошқа тиллардан ўзлашади, мавжуд сўзлар эса қайта англанади. Шундай қилиб, тил ўзининг яна бир вазифаси – атовчи – сўзлар ёрдамида атроф-муҳит ҳақиқатларини номлаш вазифасини амалга оширади.

Ҳар бир тил "дунё тасвирини" акс эттирар экан, ўз воситалари ва номлаш усулларида фойдаланиб, ўзининг номлаш тизимини ишлаб чиқади. Сўз бойлиги воқеликнинг айрим объектлари ва қисмларини номлаш орқали дунёнинг тил тасвирида пайдо бўладиган ўша бўлагини тақдим қилади. Тил луғати бизни ўраб турган воқеликни ажратиб кўрсатиш, инсоннинг ташқи ва ички дунёсидаги айрим ўлчамларни белгилаш билан чамбарчас боғлиқ. Гарчи нарсалар дунёсида барча предметлар, ҳолатлар, жараён ва хусусиятларларнинг барчаси ҳам номланмаган булса-да, алоҳида сўз билан аталганларининг ҳаммаси у ёки бу сабаблар билан инсон диққат-эътиборини тўхтатган, бошқа одамлар орқали тақсимланган билимлар захирасига кириб бўлган. Инсон онгида акс этган нарсаларгина белгиланиши лозим ва бу маънода нарса ёки ҳолатнинг ўзигина эмас, балки, аслида, ушбу нарса ёки у билан алоқадорлиги туфайли инсон томонидан юзага келган концепт (тушунча) ҳам ном бериб аталади. Гарчи ривожланган тилда инсон ташқи ва ички дунёсининг асосий элементлари ўзининг номига эга бўлса-да, воқеликни

унинг белгиланиши билан бирлашиши доимо қисман ва танланиб олинган жихатга эга. Аташ жараёни тадқиқоти нутқий фикрлаш ҳодисасининг ҳаракатланувчи кучига кириш, объектни унинг истиқболдаги номи билан ўзаро нисбатини аниқлаш параметрини намоён қилиш имконини беради; луғатнинг мавжуд таснифини таҳлил қилиш дунёни англаш ва қисмларга бўлиш тамойилини тиклаш имконини беради. Аташ жараёни бевосита инсон билан боғлиқ ва унинг натижа сифатида кўп нарса тилда инсон табиати хусусиятлари билан аниқланган. Мавжуд воқеликнинг сўз моҳияти билан ҳамда нарсаларни белгилаш ўртасидаги муносабатларни ўрганиш ўраб турган дунёни идеаллаштириш жараёнини тушунишга ёрдам беради, уни ўзлаштириш, инсоннинг кундалик ҳаёти фаолиятида изчил рўй берадиган объективлаштириш ҳамда эришилган натижалар тил бирликларида қайд қилинади. Таъкидланганидек, тил тузулиши инсон тафаккури, унинг тажрибаси тараққиётининг ифодаси бўлиб саналади. Тилнинг асосий вазифаси - мулоқот жараёнида фикрлашнинг ифодасидир. "Аташ буденотатнинг – хусусият, сифат ва муносабатнинг – моддий ва маънавий соҳа предмет ва жараёнларининг маълум белгиларини акс эттирувчи тушунчанинг тилга оид белгиси – сигнификат ортида мустаҳкамланишидир, у туфайли тил бирликлари оғзаки мулоқотда мазмун-моҳиятнинг таркибий қисмларини ҳосил қилади". (Язўқова номинация (б) 1977: 101). Предметни номлаш ёхуд ўта умумий мавҳум хусусиятлар, ёхуд аниқ, предмет хусусиятларини кўрсатиш орқали рўй беради.

Атрофни ўраб турган воқеликнинг у ёки бу предметларини аниқлашдан ташқари катта миқдордаги сузлар семантикасида маданий таркибий қисмлар, яъни таг билимлар мавжуд. Бу эса сўзнинг тил моҳиятига кирмай, унинг ортида турувчи дунёнинг муносиб реал воқелик борасидаги жуғрофий, тарихий, маданий ва бошқа маълумотларнинг аниқ йиғиндисидир". Бу каби таг билимлар ушбу тилда гаплашувчи халқнинг тасавури асосида, шунингдек, халқнинг жуғрофий, иқлимий яшаш шароити, ижтимоий-тарихий тажрибаси ёрдамида аниқланадиган дунёни қабул қилишнинг миллий хусусиятлари орқали шаклланади.

Сўз тузулиши этиборимизни ўзида тилнинг муҳим хусусиятларини яхши акс эттириши билан жалб қилди. Сўз тузулиши – бу тилдаги кизиқарли ва шу билан бирга мураккаб ҳамда шева жихатидан бир-бирига зид ҳолатлардан биридир. Айнан отлашган ясамаларга нисбатан бўлган юқори этиборнинг сабаби от сўз туркумининг катта семантик ҳажмга эгаллиги билан боғлиқ. Отлашган композитлар мураккаб ва турли маъновий тизимга молик. Отлашган композитларнинг моҳияти уларнинг таркибидаги отлар ўртасида мураккаб ва турли муносабатларга, композит ва унга параллел сўз бирикмаси ўртасидаги ғоят мураккаб ўзаро боғлиқка олиб боровчи икки отнинг ўзаро таъсири ва қаршилиқ кўрсатиши омили сифатида шаклланади. Ўзбек ва инглиз тилидаги сўз тузулиши деярли бир хил фоизли муносабатга эга ва турли тилларнинг сўз тузулиши тизими

"типологик ҳар томонлама ҳисобланади ва типологик тадқиқотиинг қизиқарли объектини намоён этади" деган хулосага келади.

Сўнги пайтларда дунёнинг тил тасвирини, унда одамнинг эгаллаган ўрнини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда, бу эса кўп жиҳатдан олимларнинг тилни антропологик томондан ўрганишга қизиқишлари билан боғлиқ. Тил, маълумки, инсоннинг фақат ўзига хос хусусият саналади. Шу билан бирга, инсон дунёнинг тил орқали яратилган ушбу тасвирида марказий сиймо ҳисобланади. Сўнги ўн йиллик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тилнинг семантик тизими антропомарказийлик тамойилига асосланади. Одамнинг тилда иштироки тилнинг барча поғоналарида сезилади, бироқ тилнинг кўпроқ антропомарказийлиги лугатда, айнан, сўз ясалишида намоён бўлади, унда тил яратувчанлиги ғояси ёрқин ифодаланган. Ушбу ғоя Гумбольдтнинг барча таълимотларини сингдирувчи тилнинг ўзгарувчан тушунчаларидан ҳосила саналади (Гумбольдт 2000: 398), унга мувофиқ тарзда тил оқибат сифатида, инсон сўз яратувчанлигининг изчил ҳодисаси сифатида қабул қилинади. Сўз ясалишининг хаётга юкланишини ўрганиш шуни кўрсатдики, у ташки дунёнинг пассив объективлашувини эмас, балки сўз яратилишининг онгли ва мақсадга мувофиқ ҳодисаси ҳисобланади, унда билишга оидлик ва қимматлилик ягона бутунликка туташади. Сўз ясовчи воситалар ёрдамида ташки дунёдаги предмет ва ҳодисаларни "номлаш" жараёнининг ўзи тил ташувчилар учун уларнинг аҳамияти улчанишини намоён қилади. Шунинг учун айнан сўз ясалишида тил тузилиши билан англашнинг боғлиқлик ғояси амалга оширилади. Образли қилиб айтганда, "англаш дунё буйлаб тил воситасида ҳаракатланади ва бойиган ҳолда ўз-ўзига қайтади" (Философский энциклопедический словарь 1997: 555). Бу борада ясама сўзни ўрганиш ўта истиқболли ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Философский энциклопедический словарь. 1997. –С. 555.
2. Гумбольдт. "Труды языкознания". 2000. –С. 398.

ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА НОАНЪАНАВИЙ ДАРСЛАР

М. Холбекова (ГулДУ)

"Интерфаол"-инглизча сўз бўлиб, "interact": "inter"- "ўзаро" ва "act"- "ҳаракат қилмок", уларни умумлаштирганда эса, "Интерфаол"- "ўзаро ҳаракат қилмок"- маъносини англатади. *Interactoin*- ҳамкорликни (бошқалар билан) билдиради. Интерфаол методлар ўқувчиларнинг дарс жараёнида мустақил фикрлашига, ўз фикрларини эркин баён этишига ҳамда уларда баҳслашиш маданиятини тарбиялашга қаратилган бўлиб, одатда, бундай машғулот ўқувчиларни кичик гуруҳларга ажратган ҳолда ўтказилади. "Ақлий ҳужум", "зигзаг", "баҳс-мунозара", "муз ёрар", "юмалоқланган қор", "бхбхб", "қунгабоқар", "жадваллар", "аквариум", "олмос", "такдимот", «Тушунчалар таҳлили», «Чайнворд», «Узлуксиз занжир», «Кластер», «Блиц-занжир» сингари интерфаол услублар педагогик жараённинг самарали ўтишини таъминлайди.

Интерфаол методлар қўлланадиган машгулот бошида ўқитувчи ўқув жараёни қатнашчиларини кичик гуруҳларга ажратади. Ўқитувчи гуруҳларни жойларига ўтказиб, уларга тайёрланишга вақт ажратади ва уларни тақдимот қондалари билан таништиради, ўқувчиларнинг тайёрланишлари учун шароит яратди.Текшириш, мустаҳкамлаш, баҳолашга мос таркатма материаллар тайёрланади

Масалан, “Сифат-сўз туркумини” ўтаётганда ўқитувчи биринчи слайдда турли ранглارни акс эттириб, ўқувчилардан уларга сўроқ беришларини сўрайди.Микро гуруҳлар фикрини жамлагач, хулоса чиқаради. Демак ,предметнинг рангини билдирган сўзлар сифат дейилади. Хўш, сифат яна қандай белгиларини билдиради? Ўқувчилар маза-таъм, хид, вазн-оғирлик, ўрин –пайтга муносабат, характер-хусусият, ҳолат, шакл-кўриниш, ҳажм-ўлчов билдирувчи сўзлар ҳам Қандай? Қанақа? сўроқларига жавоб беришини аниқлайдилар.Навбатдаги слайдда мавзу бўйича ақлий ҳужум саволлари берилади. Кейин экранда ҳар бир тушунчанинг изоҳи берилган слайдлар орқали (имкони бўлса) таништирилади.Кейинги слайдда мутафаккир ва олимларнинг сўзларидан намуна берилади ва ўқувчилар ушбу слайддан сифат сўз туркумига оид сўзларни аниқлайдилар. “Тилнинг ширинлиги ва хулқнинг поклиги сен учун ҳар қандай оғир ишни енгиллаштиради, тор ризкингни кенгайтиради, етолмаган мақсадларингга етказди, одамлар сени севади ва сенинг фойданг учун меҳнатини аямайди.”(Абдулқодир Нурий ал-Барзанжий “Муктатафоти адабиййа” (Одобга оид термалар)

Ҳар бир ўқувчи тўғри жавоб билан белгиланган жавобларнинг фарқларни аниқлайдилар, керакли тушунчага эга бўладилар, ижодий фикрлайдилар ,ўз-ўзларини текширадилар, баҳолайди-лар, шунингдек билимларини яна бир бор мустаҳкамлайдилар.

Кейин кичик гуруҳлар бир-бирларига саволлар беришни бошлайдилар. Кичик гуруҳлар томонидан бериладиган саволлар, уларнинг дарс давомида айтилган далиллар, мисоллар, фикрларни янада ойдинлаштириш мақсадида ўз гуруҳларининг фикрларини янада таъкидлаб, исботлаб, қолганларни ҳам шу фикрга қўшилишларига даъват қилиш учун берилиши мумкин. Ўқувчилар эркин ҳолда ўзларининг чиқишлари билан барчага таъсир кўрсатишга, ўз фикрларини маъқуллашга ҳаракат қиладилар. Уқитувчи бундай ҳолатга шароит, имконият яратган ҳолда баҳс-мунозарани самимийлик билан бошқаради.

Уқитувчи ҳар иккала томоннинг саволлари, фикрлари, маъқуллайдиган сўзлари тугагач, улар томонидан айтилган фикрларни умумлаштиради ва ўзининг бу масала ҳақидаги фикр-мулоҳазасини баён этади. Кичик гуруҳ иштирокчилари томонидан тушган саволларга керакли жавобни беришга ҳаракат қилади.

Ҳар иккала кичик гуруҳнинг баҳслашаётган пайтида ўқитувчи иложи борича уларга халққит бермасликка, ўз фикр-мулоҳазасини билдирмасликка, савол бермасликка ҳаракат қилади. Ҳеч қайси кичик гуруҳга ён босмаган ҳолда мулоқотни бошқаради. Кичик гуруҳлар ҳимояси вақтида тартиб сақланишига ва

мулоқотни ўтказишга қўйилган талаб, қоидаларни тўлиқ, бажарилишига эришишга ҳаракат қилишади.

Ўқувчилар белгиланган тўғри жавоблар билан ўқитувчи ҳамкорлигида аниқланган тўғри жавобларни, фарқи 0,55 фоиздан юқори бўлса, ўқувчи ушбу ўқув материаллини ўзлаштирган, ундан кам бўлса ўзлаштира олмаганлигини билдиради. Масалан, вазифалар сони 30 та бўлиб, жавобларнинг 17-20 таси тўғри белгиланган бўлса, ўқувчи ушбу вазифани бажарган ва ўқув материаллини ўзлаштира олган, агар ундан кам бўлса ўзлаштира олмаган ҳисобланади. Шу билан бирга, жавобларнинг 21-24 таси тўғри, белгиланган бўлса, ўқувчи материалларни ўзлаштириш даражаси «яқши» баҳога, 25-30 таси тўғри бўлса «аъло» баҳога ўзлаштирган деб ҳисобланади.

Интерфаол услубларнинг ҳаммаси ўқувчиларга таълим билан бир қаторда тарбиявий характердаги:

-жамоа билан ишлаш маҳорати;

-ижодий фикрлаш;

-муомалалилик;-хушфёъллик;

-қўниқувчанлик;

-ўзгалар фикрини ҳурмат қилиш;

-фаоллик;

-ишга ижодий ёндашиш;

-ўз фаолиятининг самарали бўлишига қизиқиш;

-ўзини баҳолаш каби қатор сифатларини ҳам шакллантириш имкониятини беради.

Ўқитувчи кичик гуруҳлар томонидан берилган жавоблар ёки қоидаларга изоҳ бериб, уларни баҳолайди, сўнгра машғулотни яқунлайди.

ФОНЕТИК МАШҚЛАР – ЎҚУВЧИЛАРДА НУТҚИЙ МАЛАКАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРУВЧИ МУҲИМ ҚУРИЛМА

Ғофир Хомидов (СамДУ)

Кейинги йилларда она тили таълими муаммолари билан боғлиқ қўпгина илмий тадқиқотлар олиб борилди. Ўтилаётган ҳар бир дарсни инсон ҳаёти, фаолияти учун нақадар зарурлиги, амалиётда қўллана олиши нуқтаи назардан ташкил қилиш кўзда тутилмоқда. Замонавий таълимда ўқув материали дарслиқдангина иборат эмас. Зеро жамиятимиз тараққиёти учун кузатувчи, нўноқ томошабин эмас, балки ташаббускор, изланувчан ва ижодий тафаккур эгаларини тарбиялаш она тили таълимининг мақсадига айланган. Бу борада Ҳ.Неъматов, А.Ғуломовларнинг хизмати беқиёсдир. Б. Менглиевнинг алгоритмик дастур ва дарслиқлар, хусусан, ўқув луғатлари устида амалга ошираётган ишлари ҳам эътиборга лойиқдир.

Ўтилаётган ҳар бир мавзунини қўниқма ёки малакага айлантириш назарий маълумот орқали амалга ошмайди. Бу вазифа машқлар зиммасидадир. Шундай бўлгач, машқ тузиш масаласига асосий диққатни қаратишга тўғри келади. Аксарият машқлар ўқувчида биргина малакани ҳосил қилишга мўлжалланган. Фан-техника шиддат билан ривожланаётган бир пайтда бундай ёндашиш

вақтни исроф қилишдир. Машқлардан она тили дарсларида мақсадли фойдаланиш катга аҳамиятга эга. Бугунги кунда таълим жараёнига турли янги педагогик технологиялар ҳам тадбиқ қилинмоқда. Илмий тадқиқотлар натижасида бир қатор янги типдаги машқ ва топшириқлар амалиётда синаб кўрилмоқда. Жумладан, И.Давроновнинг⁵⁸ алгоритмик машқлар ҳақидаги фикр - мулоҳазалари ёки Т. Ғаниевнинг⁵⁹ Она тили бўйича машқлар бажариш жараёнида ўқувчиларнинг билим фаолиятини фаоллаштиришга бағишланган ишлари бугунги она тили таълимининг мақсадига мосдир.

Умумтаълим мактабларида фонетика ўқитишни оптималлаштириш ва интенсивлаштириш, унга доир ўқув материалларни тахлилиий ўрганиш зарурати ҳам пайдо бўлди. Мухими шуки, ҳар бир дарсдан, дарсликларда берилган ҳар бир маълумотдан унумли фойдаланиш зарур. Ўқув материаллари биргина вазифани бажариш ўрнига бирданга ўқувчида икки ёки уч зарурий (адабий талаффуз, имло саводхонлиги, зарур сўз бойлиги ва мустақил ишлаш) малакани шакллантирса мақсадга мувофиқ бўлади.

Масалан, тил фанининг бўлимлари ҳақида курук назарий маълумотни бергандан кўра, уни тўғри талаффуз ва ўз фикрини ифодалай олиш кўникмасини шакллантирига ҳам йўналтириш мумкин.

Ўқувчиға фонетикаға доир бирор торшириқ беришда нутқ товущлари ҳақидаги маълумотларни бериш асносида имкон қадар унда равон нутқ, мазмунили мулоқот малакасини, мустақил ишлай олиш кўникмасини шакллантирига эришиш дарсинг самарали бўлишини таъминлайди. Шу ўринда ўқувчиға таҳлил учун берилган машқ оддий хабар эмас, балки яшаш қоидаларига тенг бўлган халқ мақоллари, донолар ўғити, ноёб шеърый парчалардан иборат бўлса, бир пайтнинг ўзида дарсинг тарбиявийлик мақсади ҳам амалга ошади. Куйида фонетика мавзусига доир берилган ҳар бир машқ ўқувчида 2 ёки 3 зарурий кўникмани шакллантиришга мўлжалланган:

1-mashq. Berilgan xalq maqoli ma'nosini tushuntiring. Unda ishtirok etayotgan tovushlarning hosil bo'lish o'rnini talaffuz asosida aniqlang.

Bilimlarga yorug' dunyo,

Bilimsizga –qorong'u.

(Адабий талаффуз, лугат таркибининг бойиши, мустақил ишлай олиш ва тарбиявийлик)

2-mashq. Quyidagi so'z juftliklarini birma - bir talaffuz qiling, ular orasidan shakldosh so'zlarni toping va ma'nolarini izohlang. 1

Tur-to'r, kul-ko'l, sur-so'r;

Tush-to'sh, qush-qo'sh, xush-xo'sh.

3-mashq. Maqollarning davomini keltiring va ajratib ko'rsatilgan harflar boshqalaridan qanday farq qilishni tushuntiring.

Ish ishtaha ochar ...

Mehnat.Mehnatning tagi ...

⁵⁸Давронов И. Алгоритмик машқ ва унинг хусусияти. Филология ва услубиёт масалалари. Илмий –услубий мақолалар тўплами.–Бухоро: Бухоро нашри, 2010. 188-193- б.

⁵⁹Ғаниев Т. Она тили бўйича машқлар бажариш жараёнида ўқувчиларнинг билим фаолиятини фаоллаштириш. Номзодлик диссертацияси автореферати, Т., 1991.

Uchishga qanot kerak,
O'qishga...
O'qigan...

4-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi topishmoqlarni o'qing va javobi bilan daftaringizga yozing. Undagi so'zlarda labda hosil bo'layotgan unli yoki undosh tovushlar bo'lsa, aniqlang.

- 1.Nima soqoli bilan tug'iladi?
- 2.Nimaning mo'ylovi oyog'idan uzun?
- 3.Dunyoda nima eng chaqqon?

5-mashq. Boshlanishi va oxiri lab undoshidan iborat avval bir, keyin ikki bo'g'inli so'zlar qatorini kim o'zarga davom ettiring.

Bob...
Bilim...

Келтирилган машқ намуналари ўқувчиларда имкон қадар талаффуз ва имло меъёрларини кўникмага айлантириш баробарида жозибали нутқ асоси бўлган сўз захирасининг мунтазам ошиб боришига ва энг мухими тафаккурни ривожлантиришга мўлжалланган.

Хуллас, она тили машғулотларида машқлардан унумли фойдаланилса, дарснинг самарадорлиги юкори бўлади. Ҳар бир мавзуни тилнинг бошқа сатхларига боғлаб тушунтириш зарур эканлигини инобатга олсак, бу вазифани осонгина машқлар зиммасига юклаш мумкин.

Адабий талаффуз, зарур сўз бойлигига эга бўлиш малакасини бир дарс орқали ёки фонетика ва лексикология бўлимларини ўтиш жараёнида ҳосил қилиб бўлмайди. Ўқувчининг луғат бойлигини ошириш учун бир бўлим машғулотлари етарли эмас. Шунингдек, тўғри талаффуз билан боғлиқ муаммоларни махсус фонетик машқларсиз ҳал қилиш қийин ва самарасиздир. Кузатишлардан маълум бўлишича, тил сатхларини ўқитишда дуч келинадиган асосий муаммолар: *тўғри талаффуз, имловий саводхонлик, зарур сўз бойлиги, тил воситаларидан унумли фойдаланиш малакаси* ва албатта, *мустақил ёки ижодий фикрлаш* кўникмаларидир. Санаб ўтилганларнинг деярли ҳаммаси билан ўқувчиларни қуролаштириш кўпроқ тилнинг фонетика бўлими зиммасидадир.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

- 1.Ғуломов А., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни: Она тили ўқитувчилари учун қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 1995.
2. Кошғарий М. Девону луғотит турк. I,II, III. –Т.: 1976.
- 3.Умумий ўрта таълимнинг узвийлаштирилган давлат таълим стандартлари ва ўқув дастури.–Т., 2010.
4. Неъматов Ҳ., Ғуломов А., Зиёдова Т. Ўқувчилар сўз бойлигини ошириш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. –Т.: Ўқитувчи,1996.–125б.
5. Ғаниев Т. Она тили бўйича машқлар бажариш жараёнида ўқувчиларнинг билим фаолиятини фаоллаштириш. Номз. Дисс. автореферати, Т., 1991.
6. Давронов И. Алгоритмик машқ ва унинг хусусияти. Филология ва услубиёт масалалари. Илм.–усл. мақолалар .–Бухоро., 2010. Б.188-193

МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА ТИЛ ТАЪЛИМИГА ОИД МУАММОЛАР ҲАҚИДА

С.Тошпиева (ТДШИ)

Кадрлар тайёрлаш тизимининг асосий тамойилларидан бирида ёшларни Ватанга садоқат, юксак ахлоқ, маънавият ва маърифат, меҳнатга виждонан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашдан иборатлиги таъкидланган, мақсад ва ғоя халқни, миллатни бирлаштириш йўли эканлиги аниқ белгилаб берилган⁶⁰.

И.А.Каримов ҳам “Кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастур тасодифан пайдо бўлгани йўқ- бу айнан шу халқимизнинг қон-қонига сингиган маърифат қонуниятининг давоми” деганда жуда ҳақли⁶¹. Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 390-сонли қарори билан “Умумий ўрта таълим тизимида она тилини ўқитиш”, уни илмий грамматикани ўрганишга эмас, балки она тили имкониятлари замирида ўқувчиларда ижодий тафаккур кўникмаларини шакллантириш, мустақил ижодий фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри ва раво баён қилиш малакаларини ҳосил қилишга қаратилган ДТС, шу стандартга мос ўқув дастури ва дарсликлар жорий этилдики, онгли, вербал, когнитив, прагматик таълим усули асосида тuzилган бу дастур, дарслик ва қўлланмалар ўқувчи ва талабаларнинг мустақил изланишига, уларнинг ахборот банки- она тили имкониятлари ва бойликларидан унумли фойдаланишга мўлжалланганлиги боис муваффақият билан қўлланиб келяпти.⁶² Шундай экан, ўқув- услубий мажмуалар яратилган, мукаммалашган ҳозирги даврда келгуси режалар янада пухта бўлишини кўзда тутиб, ўзбек тили таълими, ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммоларига бағишлаб мунтазам равишда ўтказиб келинаётган илмий- амалий анжуманларнинг аҳамияти катта. Истикболдаги вазифалар ҳали миллатимизнинг ҳар бир зиёлисидан фидоийликни, бошлаб берилган, мақсадга тўғри йўналтирилган амалдаги намунавий дастурларга мос илмий- услубий йўналишдаги изланишларни кутаётгани шубҳасиз. Зеро, мутахассислар ҳақли эътироф этишганидек, миллий истиқлол ғоясини тарбиялашда инсон онги, тафаккурининг маҳсули ҳисобланган тилга, хусусан, ўзбек тили таълимига долзарб муаммолардан бири сифатида қараш ҳозирги давр, ҳозирги кун тақозо қилаётган, амалий аҳамиятга молик масалалардан.

Тўғри, шу йўналишда қилинган ишлар ҳам талайгина. Турли мақсад, турли ихтисосликларга мўлжаллаб ёзилган дарслик ва қўлланмалар, айниқса, ўзбек тилига оид барча маълумотлар интерактив усулда аниқ берилган, тил ходисалари, тил унсурлари қўрғазмалаштирилган, қолиплаштирилган ҳолда тавсия этилган, фанни ўзлаштириш тез ва осон кўчадиган қўлланмаларнинг яратилгани жуда қувонарли⁶³. Лекин улардан қайси бири қай даражада самара беришини белгилаш, улардан ўз ўрнида, унумли фойдаланиш йўлларини излаш, шубҳасиз, таълим берувчи шахснинг малакасига, изланувчанлигига, ўз касбига фидоийлигига боғлиқ, албатта.

⁶⁰Барқамол авлод орзуси. –Т.:“Шарқ” НМАК, 1999.

⁶¹Юқорида кўрсатилган китоб, 50-бет.

⁶²Ўзбек тилшунослиги масалалари. – Т.:ЎЗМУ, 2003.

⁶³Rafiev A., Qo'nishev J. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Yangi nasr, 2012.

Ҳам филологик, ҳам нофилологик йўналишда таълим олувчи, русийзабон гуруҳ талабаларига “Ўзбек тили” фанидан дарс олиб бориш жараёнида шахсий тажрибамизда синаб кўрилган ҳамда ҳамкасбларимиздан айримлари алоҳида таъкидлаган баъзи тамойилларга эътибор қаратишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

1) XXI асрда республикамизда амал қилаётган давлат тили-ўзбек тилини миллатлараро алоқа воситасига айлантиришга эришсин. Шу боис уни иккинчи тил сифатида эмас, балки давлат тили сифатида ўқитилишига алоҳида маъсулият билан ёндашиш;

2) Олий ўқув юртрларида, хоҳ филологик, хоҳ нофилологик йўналишда бўлсин, русийзабон гуруҳ талабалари учун табақалаштирилган таълимни жорий этиш ҳақидаги қарашни ўқув жараёнига татбиқ этиш⁶⁴;

3) Ҳар бир дарсда аудио-видео воситалардан имконият қадар кенгрок фойдаланишни йўлга қўйиш. Ўз навбатида, бу воситалар орқали намоёиш этиладиган маълумотларнинг мазмун моҳиятига, ифода тарзига, миллий менталитетимизга мос келишига, миллий қадриятларимизга мувофиқлигига эришиш, “миллатнинг фикри, миллат тафаккури ва миллат мафқурасининг энг илғор намуналари акс этиши керак”⁶⁵

4) Янги асрнинг янги авлод дарсликлари ҳисобланган турли типдаги электрон дарсликлар, электрон версиялар яратиш ва бу яратилажак электрон нашрлардан ўрин оладиган ҳам илмий, ҳам амалий қоидалар, тавсияларнинг бугунги давр талабларига мувофиқ келишига эришиш. Ҳозирги кунгача фойдаланиб келинган дарслик ва қўлланмалар материалларини лингвистикадаги янгича йўналишлар, янгича қарашлар асосида тўлдириш. Бу ўринда ҳам ҳар бир миллат маданиятининг қиёсланаётган тиллардаги фарқларини кўрсатишга алоҳида эътибор қаратиш. Масалан, гендер лингвистикаси, грамматик гендер, гендер психологияси, лексик гендер, гендер морфологиясига оид маълумотларни киритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

5) Ҳар бир мавзу доирасида бериладиган билимга далилий мисоллар саралаганда таълимнинг янги модели кўзда тутган барча имкониятлардан фойдаланиш лозим. Чунки ўз ақли, ўз тафаккурини ишга сола биладиган, ноёб қобилият ва истеъдодини намоён қила оладиган, у ёки бу фанга қизиқишини орттирувчи, баркамол шахснинг шаклланишига тўртки берувчи, эркин ижодий мулоҳазаларига имкон ярата оладиган мустақил иш топшириқларига таълим берувчи шахс бу йўналишга ҳам кенгрок ўрин бериши, талабаларда ўзбек тилининг ҳар бир унсури англатадиган ички маъно, когнитив белгиларни тушунтириб беришга, уларда ҳам ўзбек миллатининг ўзигагина хос бўлган лоқуналарни фарқлаб олиш кўникмаларини ҳосил қилишга, лингвимаданий талқинни кучайтиришга эришиши лозим.

6) Талабанинг аудиторияда ва уйда бажарадиган мустақил ишларининг мавзу доираси, бундай топшириқлардан кўзда тутилган мақсад ҳам бугунги кун

⁶⁴ Айюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари. – Т.: ЎзМУ, 2007. – Б.90-92.

⁶⁵ Баркамол авлод орзуси. – Т.: “Шарк” НМАК, 1999.

талабларига, ҳар бир фаннинг, ҳар бир баҳс-мавзунинг мақсад, моҳиятига мувофиқ бўлиши керак.

Миллатимиз қонидаги барҳаёт маърифатни сингдириш мақсадида “Кўчирма гап” мавзуси баёнида буюк аجدодларимиздан мерос бўлиб қолган қилматли қайдларни топиб, моҳиятини тушунтириб, кўчиртириб ёздириб, ёд олишга одатлантириш. Масалан, “Дунёда илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмагай” (Имом ал-Бухорий), “Ўқув қайда бўлса, улуғлик бўлар. Билим қайда бўлса, буюклик бўлар” (Юсуф Хос Ҳожиб), “Ҳаракат заиф бўлган жойда, кучли билим фойдасиздир. Ҳаракатсиз билим- ипсиз камон ўқидир” (Аз-Замахшарий), “Билим, маърифат яхши ахлоқ билан безанмоғи лозим” (Абу Наср Форобий), “Инсоннинг қиммати эмас сийму зар. Инсоннинг қиммати илм ҳам хунар” (Бедил) ва ш.к. Ёки фақат Мустақил Ўзбекистондагина байрам қилинадиган саналарни (масалан, “1-октябрь- Ўқитувчилар ва мураббийлар куни”), фахрий унвонлар номини (масалан, “Ўзбекистон Республикаси фан арбоби”, “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси” ва бошқалар) қайд эттириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Сўзларнинг луғавий маънолари ҳақида фикр юритилганда эса улардан ҳар бирининг архисемалари аниқланиб, семантик майдонлари гуруҳланганда ўзбек миллатининг ўзлигини яққол намоён қилиб турувчи баъзи мавҳум отларга (иймон, инсоф, орият, диёнат, ибо, ҳаё- ифбат ва б.к), парафрастик қўлланишларга (“Мустақиллик меъмори”, “Ислом пойтахти”, “Шарқ машъали, “Шарқ дарвозаси”, “Меҳрибонлик уйи”) семантик неологизмларга (саждагоҳ, қиблагох...), семантик майдони бир хил-уядош турғун бирликларга (“оқ тавба, кўк тавба”, “оқи оқ, қизили қизил”, “кўзимнинг оку қораси”, “оқ фотиҳа”, “оқ қилмоқ”, “оқ сут”, “оқ киймоқ...), ўзбекона багрикенглик, меҳмондўстликнинг гендер хусусиятларини акс эттирувчи, турли услубга оид матнларга, айниқса, бадиий адабиёт намуналарига, асар қаҳрамонларининг ташқи кийёфаси тасвирига, руҳиятига, нутқига алоҳида урғу берилиши керак.

ДАВЛАТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ОМИЛЛАРИ

Д. Фаттахова (ЎЗМУ)

Нутқ маданияти фан сифатида XX асрга келиб шаклланди ва ҳозирги кунда жадал ривожланмоқда. Унинг ривожига рус ва ўзбек тилшунос олимлари: В.Виноградов, Г.Винокур, Б.Головин, В. Костомаров, А.Леонтьев, С.Ожегов, Л.Скворцов, Н.Шведова, Е.Ширев, Л.Шчерба, А.Фулмонов, Э.Бегматов, Р.Қунгуров, Ё.Тожиев, И.Иброҳимовларнинг хизматлари жуда катта. С.И.Ожегов⁶⁶ нутқ маданияти нафақат фикрни тил тасвирий воситалари ёрдамида ифодали, тўғри, аниқ ва таъсирчан баён этиш, балки, ҳозирги адабий тил меъёрларига риоя қилиш билан бир қаторда услубан уларни тўғри танлаш кераклигини таъкидлайди.

⁶⁶ Ожегов С.И.О нормам словоупотребления Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.:Наука, 1974. – С. 285.

Сўзловчи ўз фикрини аниқ, мазмунли, ифодали ва шу билан бирга таъсирли бўлиши учун тилнинг махсус ифода воситаларидан фойдаланиши керак бўлади. Нутқ маданияти ва услубияти бир - бирини тўлдирувчи, ўзаро боғлиқ соҳалардир. Нутқ маданияти соҳаси, биринчи навбатда ёш авлод нутқини тўғрилашни кўзда тутиб иш кўради.⁶⁷ А.В.Степановнинг фикрича, ёшларнинг нутқ маданиятини ошириш ва тарбиялашнинг асосий воситаси амалий услубиятни ўргатишдир.⁶⁸ Дарҳақиқат, русийзабон талабаларининг давлат тилида оғзаки нутқини ўстиришда, фикрларини аниқ ва раво баён қилишлари учун тилнинг тасвирий воситаларини тушуна билишлари, керакли ўринларда ўз нутқларида қўллашлари мақсадга мувофиқдир. Троплар ва услубий фигуралар бадий асарларда кенг қўлланилиб, нутқ таъсирчанлигини оширувчи асосий воситалардан ҳисобланади. Мавжуд адабиётларда тилнинг тасвирий воситалари ва услубий фигуралар қуйидагича фарқланади.

Троплар: эпитет, ўхшатиш, метафора, метонимия, синекдоха, муболаға ва кичрайтириш, аллегория, символ, ирония(кесатик), антифраз, сарказм, перифраза, жонлантириш, апострофа ва ҳ.к.

Услубий фигуралар: антитеза, градация, риторик сўроқ, риторик хитоб, қўп боғловчилик ва боғловчисизлик, жим қолиш, такрор ва ҳ. к.⁶⁹

Талабаларга бадий тасвирий воситалар ҳақида дастлабки маълумотлар берилгандан сўнг, тажрибамиздан келиб чиқиб амалиёт дарсларида қуйидаги усуллардан фойдаланиб, уларнинг кўникмалари шакллантирилиб ва такомиллаштирилиб борилади:

- тасвирий воситаларни қўллашга доир машқлар устида ишлаш;
- берилган матн устида ишлаб, маъно кўчиш усуллари аниқлаш ва уларни таҳлил қилиш;
- тест топшириқларини бажариш;
- тасвирий воситалар иштирокида турли мавзуларда оғзаки матн туздирриш;
- берилган мавзуларда кичик иншолар ёздирриш

Масалан: “Ўлкамда баҳор”, “Наврўз”, “Тошкент – она шаҳрим” ва ҳ.о.

-ўзбек шеърини намуналарини ўқиб, унда қўлланган тасвирий воситаларни таҳлил қилиш, шеърларни ёд олиш.

- бадий асарлардан парчалар ўқиб, тасвирий воситалардан фойдаланиб, мазмунини оғзаки сўзлаб бериш.

Юқорида кўрсатилган усуллар орқали талабаларни бадий тасвирий воситаларидан ўринли фойдаланиб, фикрларини тўғри, аниқ, таъсирчан қилиб ифодалаш кўникмалари шакллантирилиши ва такомиллаштиришда бизга замонавий педагогик технологиялар ёрдам беради жумладан, “Кластер”, “Вена” диаграммаси технологиялари, анкета саволлари, тест ва ҳ.о. Қуйидаги педагогик технологиялар талабаларга ўтилган мавзунини чуқурроқ ўрганишга, мустақамлашга, ўз фикрларини эркин ифода этишларига кўмак беради. Уларни мантиқий фикрлашга, адабиётлардан мустақил фойдаланишга ўргатади,

⁶⁷ Қўнгулов Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992. Б.117

⁶⁸ Степанов А.В. О культуре речи и практической стилистике// Вестник высшей школы 1981. - С.46.

⁶⁹ Бегматов Э., Жинонова Н. Нутқ маданияти асослари (маърузалар матни) Т., 2006. - Б. 99

билим савияларини кенгайтириб, кўргазмали қуроллар орқали эслаб қолиш кўникмаларини шакллантиришда ёрдам беради.

Русийзабон талабаларнинг ўзбек тили тасвирий воситалари ҳақидаги билим даражаларини билиб олиш мақсадида қуйидаги анкета саволлари тарқатилди:

1. Сиз ўзбек тили тасвирий воситалари билан танишмисиз?

- А) Ҳа;
- Б) Йўқ;
- В) Бироз

2. Нутқингизда тасвирий воситалардан тез-тез фойдаланасизми?

- А) Ҳа;
- Б) Йўқ;
- В) Баъзан;

3. Коммуникация учун тасвирий воситаларни билиш керакми?

- А) Ҳа;
- Б) Йўқ;
- В) Бироз

4. Тасвирий воситаларни ўрганишнинг аҳамияти нимадан иборат?

- А) Нутқ таъсирчанлигини ошириш;
- Б) Мустақил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш;
- В) А ва Б;

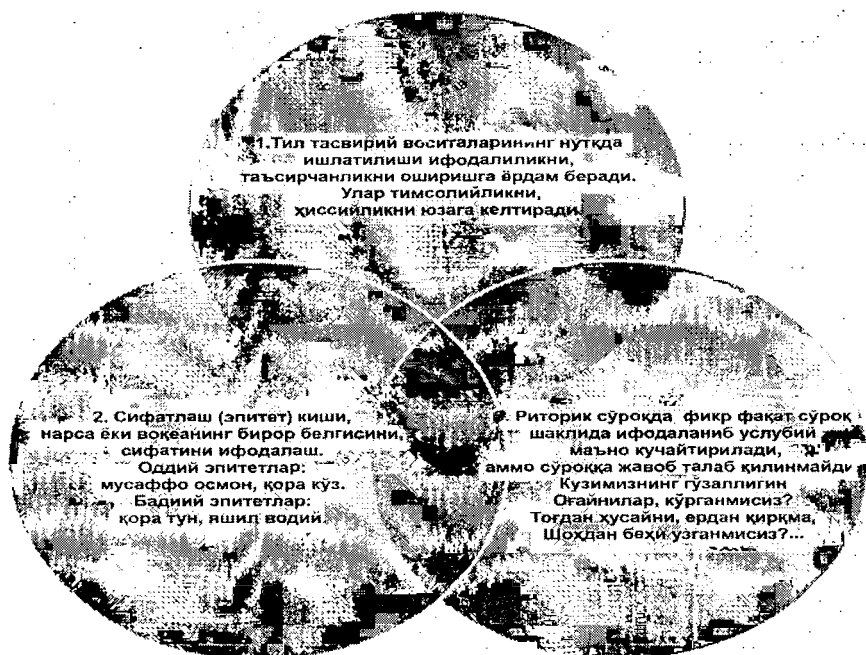
Талабалар анкета саволларига жавоб берганларидан сўнг уларга “Кластер” технологияси тушунтирилади. Масалан: Тилнинг тасвирий воситаларига қайсилар киради деган саволга талабалар қуйидаги шаклда жавоб ёзадилар. (1-расм). “Вена” диаграммаси технологиясида троп ва фигураларнинг умумий ва ўхшашлик томонлари қуйидагича ёзилиб, доиралар ичи тўлдирилади. (2-расм).

Тилнинг тасвирий воситалари - средства речевой выразительности

- Гўёлар - Гўёлар
- Метафора - Метафора
- Ухшатиш - Сравнение
- Метонимия - Метонимия
- Синекдоха - Синекдоха
- Сифатлаш - Эпитет
- Парафраза - Парафраза
- Кесатик - Ирония
- Конлангириш - Олицетворение

- Фигуралар - Фигуралар
- Риторик сўз - Риторический оборот
- Эпитетик Хитоб - Эпитетическое обращение
- Эпифора - Эпифора
- Антитеза - Антитеза
- Жим-облиш - Умолчание
- Градиция - Градиция
- Анафора - Анафора

(1-расм).

(2расм).

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, замонавий педагогик технологиялар тарбиявий аҳамиятга ҳам эга. Улар талабаларни ўзгаларни фикрини тинглашга ва ҳурмат қилишга, дарсда фаол бўлишга, ижодий ёндошишга, ўз имкониятларини тўлиқ очиб беришга ёрдам беради. Шундай экан, русийзабон талабаларнинг оғзаки нутқини ўстиришда, улар ўз фикрларини оғзаки ва ёзма шаклда тўғри, мазмунли баён қилишларида, тингловчининг фикри ва ҳис – туйғуларига таъсир эта олишда, чиройли ва қизиқарли суҳбат олиб боришларида тасвирий воситалардан ўринли фойдалана олишлари мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар рўйхати:

1. С.И.Ожегов. О нормах словоупотребления Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.:Наука, 1974. – С. 285.
2. Р.Кўнгулов., Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Нутқ маданияти ва услубият асослари – Т., 1992.–Б. 117.
3. А.В. Степанов. О культуре речи и практической стилистике// Вестник высшей школы 1981. –С. 46
4. Э.Бегматов, Н.Жиянова Нутқ маданияти асослари (маърузалар матни) –Т., 2006.–Б. 99
5. Э.Худойбердиев. Адабиётшуносликка кириш: Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик / –Т.: Шарқ, 2008. –Б.368.

ИХТИСОСЛИК НУТҚИНИНГ ЛИСОНИЙ МАТЕРИАЛИНИ ТАНЛАШ ВА ЎРГАТИШ УСУЛЛАРИ

Н.Эгамбердиева(ЎЗМУ)

Матн махсус лексика манбаи ҳисобланади, у талабаларнинг нутқий фаолиятини белгилаб беради. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, матнлар мавзуси жиҳатидан махсус фанлар бўйича мавзулар материалига мос бўлиши лозим. Матннинг мазмуни махсус фанлар мавзуларига мос келмаслиги ўзбек тили машғулотларининг самарадорлигини тушириб юборади, бунинг натижасида мотивациянинг муҳим тури идрок этиш мотивацияси сустрлашади.

Матн нутқда турли функцияларни бажаради. Биринчидан, матн ўрганилаётган лексик-грамматик материални кузатиш ва тушуниш учун асос бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун машғулотларда фойдаланиш учун лексик бирликлар ва грамматик конструкцияларга бой матнларни танлаш лозим. Иккинчидан, матн нутқий кўникмаларни шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Талабаларда нутқий малака ва кўникмаларни шакллантиришда матнларни тўғри танлашга алоҳида талаблар қўйилади. Масалан, тинглаш учун тайёрланган матн асосий маълумотдан ташқари кўшимча, ҳатто керагидан ортиқ маълумотни ўзида жамлаган бўлиши лозим; ундаги номаълум лексика 3 % дан ошмаслиги ва матннинг асосий мазмунини тушунишга таъсир кўрсатмаслиги керак.

Масалан, табиий фанлар йўналиши талабалари учун “Атмосферанинг ифлосланиш муаммолари” номли матнни танлаймиз.

Атмосферанинг ифлосланиш муаммолари

Атмосферанинг ифлосланиши деганда унинг таркиби ва хоссаларининг инсон саломатлиги, ҳайвонлар, ўсимликлар ва экосистемаларга салбий таъсир кўрсатадиган ўзгариши тушунилади. Атмосфера табиий ва сунъий йўллар билан ифлосланади.

Вулқонлар отилиши, чанг тўзонлар, ўрмон, даштлардаги ёнгинлар, ўсимлик чанглари, микроорганизмлар, космик чанг ва бошқалар табиий ифлосланиш манбаларидир. Сунъий ифлосланиш манбаларига энергетика, sanoat корхоналари, транспорт, маиший чиқиндилар ва бошқалар киради. Ҳозирги вақтда атмосфера ифлосланишининг 75 % табиий манбаларга ва 25 % антропоген манбаларга тўғри келади.

Атмосферанинг энг хавфли ифлосланиши радиоактив ифлосланишидир.

Радиоактив ифлосланишининг асосий манбалари ядро қуролининг синовлари, атом электростанцияларидаги фалокатлар ҳисобланади. Ҳавонинг кучли ифлосланиши инсон соғлигига, барча жонзотларга салбий таъсир кўрсатади.

Атмосферадаги турли заҳарли газлар ўсимлик ва ҳайвонларга ҳам зарар етказилади. Олтингуурт газ, фторли водород, озон, қурғоқчи, хлор ва бошқалар, айниқса, ўсимликларга кучли таъсир кўрсатади. Ўсимликларнинг нобуд бўлиши, ҳосилнинг камайиши, фотосинтезининг ўзгариши кузатилади.

Ҳавонинг кучли ифлосланиши баъзи уй ҳайвонларининг нобуд бўлишига олиб келади.

Атмосфера ифлосланишини меъёрлаш учун саноат ва транспортда чиқинди чиқариш миқдорини чегаралаш зарур.

Ушбу матннинг лисоний материалида атмосфера, хосса, ифлосланиш, ўзгартиш, экосистема, сунъий, радиоактив, антропоген манба, фотосинтез, интенсивлик, меъёрлаш каби ихтисосликка оид лексика мавжуд бўлиб, аввало, бу сўзларнинг маъносини изоҳлаш, сўнг улар иштирокида сўз бирикмалари тузиш ва шундан кейин матнда қўлланиш ўрнига эътиборни қаратиш лозим бўлади.

Сўнги йилларда ихтисослик нутқини шакллантириш учун қўлланиладиган матнларни тўғри танлаш ва таснифлаш муаммоси кўпчилик методист олимларнинг эътиборини жалб қилмоқда. Кўпчилик ишларда матнларни тўғри танлаш ва таснифлашда нутқнинг турли функционал-семантик турларини назарда тутувчи матнларни ажратиш зарурияти кузатилмоқда. Масалан, “тасвирий матн (қандайдир ҳодиса, нарса ёки материал, жараён, тажриба, лаборатория иши); ҳикоя матни (қонун ёки ҳодисанинг ихтиро қилиниши); муҳокама матни (формула, қонун ҳулосаси ҳақида), ҳар бир илмий-техникавий ва табиий-илмий фанлар бўйича матнлар юқорида санаб ўтилган турлардан тузилади – бу ўқув материални услубий жиҳатдан мақсадга мувофиқ шаклидир” (1).

Функционал-семантик матн турлари миқдори тадқиқотчилар томонидан турлича белгиланади. Барча тадқиқотчилар уч функционал-семантик матн турини, яъни тасвирий, ҳикоя ва муҳокама матнларини кўрсатадилар: Бу уч матн тури коммуникатив йўналишга эгалиги, мантиқан тузилиши, маъно категорияларини берувчи нутқ шаклларига эга эканлиги билан ажралиб туради. Биз ҳам илмий-техникавий матнлар учун тасвирий матн, ҳикоя матни, муҳокама матнини асосий матн турлари сифатида белгилаш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Тасвирий матн. Тасвирлаш орқали сўзловчи (ёзувчи) нутқ предметини ҳар томонлама тасвирлаш, бир турдаги предметлар орасидан объектни ажратиб кўрсатиши мумкин. Предмет сифатида аниқ предмет, ҳодиса, жараён, воқеа, илмий тушунчалар, категориялар кўрсатилиши мумкин. Тасвирлаш предметни номлаш ва белгиларини кўрсатишдан иборат бўлади. Масалан, табиатга хос турли нарса ва ҳодисалар (тош, дарё, дашт, тоғ, тошқин, зилзила, вулқон кабилар), табиий моддалар ва турли жараёнларни ифодаловчи матнларнинг лексик материални ўзлаштириш нисбатан осон ва тушунарлидир.

Табиий фанлар бўйича матнларда тасвирий матннинг функционал-семантик жиҳатдан қуйидаги турларини ажратиш мумкин:

1. Тадқиқот объектнинг ўзига хос белгилари, хоссалари: мавҳум тушунчалар, ҳодисалар, аниқ жараёнларни тасвирлаш.
2. Фаннинг тузилиши, мураккаб мавҳум тушунчалар, аниқ предмет, мақолалар, монографияларни тасвирлаш.
3. Илмий тушунчани изоҳлаш.

Ҳикоя матни. Ҳикоя матни орқали сўзловчи (ёзувчи) жараён, воқеа, ҳодисалар ривожланишидаги босқичлар кетма-кетлиги ҳақида маълумот беради. Е.И. Мотина “ҳикоя қилиш бошқа баён қилиш турларидан фарқли равишда ўз объектига эга. Ҳикоя қилишда сўз доимо жараёнлар, ҳодисалар ёки шахсий характердаги ҳолатлар ҳақида боради” дейди.(2) Бу фикрга тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Юқорида айтиб ўтилганидек, бир объект (жараён, воқеа-ҳодиса)нинг ўзи коммуникатив вазифасига кўра ҳам тасвирлаш предмети ҳикоя қилиш предмети бўлиши мумкин. Юқорида келтирилган объектлар (жараёнлар, воқеа-ҳодисалар) ҳикоя қилиш предмети бўла олади, чунки улар бир мажбурий мезон талабига жавоб беради: вақт давомийлигига эга, маълум бир вақт чегарасида бўлиб ўтади.

Табийий фанларга оид матнларда ҳикоя функционал-семантик матн тури куйидаги ҳолларда қўлланилади:

- 1) Биографик маълумотларни баён қилиш (олимлар ҳаёти ва фаолияти);
- 2) Объектни ўзгартириш мақсадида унга таъсир этиш жараёнини тавсифловчи матнлар;
- 3) Табиат ёки ишлаб чиқаришда бўлиб ўтадиган жараёнлар ёритилган матнлар.

Куйидаги илмий-оммабоп матн ҳикоя матнига мисол бўла олади:

Бобурнинг география фанига оид илмий мероси

Бобур жуда катта давлат арбоби, географи, сиёсатчи, руҳшунос, истеъдодли саркарда, буюк шоир, этнограф, топографдир. Унинг яратган “Бобурнома” асари жаҳондаги энг буюк шох асарлардан биридир.

Шуни алоҳида қайд қилиши керакки, у том маънода географик асардир. Китобда баён қилинган воқеаларнинг барчаси маълум вақтда турли ҳудудларда, мамлакатларда содир бўлган. Шунинг учун Бобуршоҳ ушбу ҳудуднинг авваламбор иқлими, унинг табиий жойлашиши хусусиятлари, тоғлари, дарёлари, улардаги кўприклар ва кечув йўллари, йўлларнинг аҳоли, иқтисодий географик ва ҳарбий- сиёсий ўрни ўта географик кузатувчанлик ва билимдонлик билан тасвирлай олган.

Бобуршоҳ, аввало, аҳоли географиясига улкан ҳисса қўшган олимдир. Бобур тасвирланган ҳамма воқеалар маълум бир тарихий санада, маълум бир ҳудудда рўй берган. У тасвирланган шаҳарлар, дарёлар, довонлар ҳозир ҳам мавжуд, лекин кўччилигининг номи ўзгарган, баъзилари эса йўқ бўлиб кетган.

Бобурнинг этнография фанига қўшган ҳиссаси ҳам беқиёсдир. Бобур ўз даврининг этнологиясини мукамал билган. У ҳар бир давлат арбоби, мансабдор шахслар, элатлар, уруғлар, қабила ва унинг бошлиқларига тавсиф берганда уларнинг қаердан келиб чиққانлиги, ички руҳиятини, урф-одатлари, мард ва жасурлиги, қўрқоқ ва сотқинликларига ҳам ҳолисона юзю беради.

Хуллас, “Бобурнома” асарида 1052 та географик объектларга, уларнинг Бобур давридаги ва ундан олдинги номлари билан мамлакатларга, вилоятларга, туманларга, шаҳарларга, миллатларга, элатларга, қабилаларга, уруғлар ва қавмларга 60 та катта-кичик дарёларга, улардаги тизмаларига таъриф берилган.

Бобурнинг иқлимшуносликка, медицина географиясига, зоография, биогеография, саноат географиясига ва геосиёсат, география атама ва тушунчалар изоҳи, гидротопонимика, ортопонимика, этнопонимика фанларига қўшган ҳиссалари ҳам беқиёсдир.

Кўриниб турибдики, ҳикоя матн турида биринчи ўринда ҳаракат (жараён, ходиса.) нинг қай тартибда бўлиб ўтиши тарғиби туради. Бунда ҳикоя матн тури доирасидаги хат бошидан ёзилган гаплар, уланнинг лисоний бирликлари одатда иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги бирор босқични ифодалайди. Бу ҳолни талабаларни ҳикоя матн турини қабул қилишга ўргатишда алоҳида таъкидлаш лозим.

Ҳозирги кунда методист олимлар орасида ўқув жараёнини қайси функционал-семантик матн тури – тасвирлаш ёки ҳикоя қилиш туридан бошлаш кераклиги ҳақида ягона фикр мавжуд эмас. Бир томондан, тасвирий матнлар ҳикоя матнларидан фаркли равишда табиий фанларда кўпроқ қўлланилади, бу эса тасвирий матн тури талабалар танишадиган биринчи функционал-семантик матн тури эканлигига асос бўлади. Бирок яна шуни эътиборга олиш лозимки, талабалар ихтисослик нутқини шакллантириш – ўзбек тилини ўргатишда кўп аспекти ва кенг қамровли иш олиб боришнинг бир йўналишидир. Шуларни ҳисобга олган ҳолда ихтисослик нутқини шакллантиришни ҳикоя қилиш матн туридан бошлаш самаралироқ, чунки бу функционал-семантик матн тури қисқа вақт давомида ўзбек тили грамматикаси бўйича билимларни такрорлаш, бир тизимга солиш ва кенгайтиришга имкон беради.

Тасвирий матн ва ҳикоя матни функционал-семантик матн тури сифатида бир-бирига яқин туради, буни талабалар ихтисосий нутқи устида ишлаш жараёнида эътиборга олиш лозим. Аввал бу икки матн турини формал-семантик тузилиши ва коммуникатив йўналишини ўргатишдан бошлаш, сўнг эса муҳокама матнларининг функционал-семантик хусусиятлари устида ишлашга ўтиш методик жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Т. Зиёдова. Матн яратиш технологияси.-Тошкент, Фан, 2008. -157 бет
2. Метс Н.А., Митрофанова О.Д., Одинцова Т.Б. Структура научного текста и обучение монологической речи. М., 1981. с. 114.
- 3.Мотина Е.И. Язык и специальность: лингвостодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов. М., 1983. с. 32-35.